

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
ET DE LA PRESSE

128. ÉVFOLYAM

2012

1

ARGUMENTUM KIADÓ

TARTALOM

<i>Kees Teszelszky: Az igaz Vallás portréja, avagy Szenczi Molnár Albert 1606-as kiadású, eddig ismeretlen röpirata európai szellemi háttérrel</i>	1
<i>Antal Alexandra: A Hadi és Más Nevezetes Történetek szerepe az irodalmi nyilvánosság alakulásában</i>	21
<i>Buda Attila: „Látván is vakoskodni”. A Hazai Tudósítások és az Európán kívüli világ</i>	40
<i>Kocsis Lajos: A Csíki Lapok pártsemleges időszakának (1889–1898) politikai irányultsága ..</i>	63
<i>Lengyel András: A Hét kiadóhivatali igazgatójáról</i>	74
<i>V. Tóth Kornélia: A moszkvai Rudomino Könyvtár hungarika ex libriseinek ikonográfiája ..</i>	93

KÖZLEMÉNYEK

<i>Déri Balázs: Transcursum. Újra az 1480-as nyomtatott esztergomi breviárium előszaváról .</i>	113
<i>Karnitscher Tünde Beatrix: A spiritualisták és a könyvműveltség. Tschesch és elvokonai olvasottságának nyomában</i>	118
<i>Lengyel András: A Hét álnevei (Regesztá az önleplezésekről)</i>	126
<i>Biró-Balogh Tamás: Egy újabb József Attila-dedikáció és tanulságai</i>	137

FIGYELŐ

<i>Varga Bernadett: Ibrahim Mütefferrika nyomtatványai az Országos Széchényi Könyvtárban..</i>	141
<i>Simon Melinda: Versben megénekelte nyomdászjelvények</i>	146

SZEMLE

Kereszturi József: Bibó István, a könyvtáros. Pécs, 2010. Pro Pannonia Kiadói Alapítvány (<i>Vesztróczy Zsolt</i>)	149
Pálffy Géza: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. Bp. 2010. História–MTA Történettudományi Intézete /História Könyvtár. Monográfiák 27./ (<i>Kruppa Tamás</i>)	150
Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei. XIV–XV. Szerk.: Szögi László. Bp. 2011. ELTE Egyetemi Könyvtár (<i>Buda Attila</i>)	154
Batthyaneum. Omagiu fundatorului Ignatius Sallestius de Batthyan (1741–1798). Ed.: Doina Biro-Hendre. București, 2011. Editura Bibliotecii Naționale a României (<i>V. Ecsedy Judit</i>)	157
Bibliotheca et Universitas. Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére. Szerk.: Kecskeméti Gábor, Tasi Réka. Miskolc, 2011. Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet (<i>Németh S. Katalin</i>)	160
Sipos Balázs: Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban. Bp. 2011. Argumentum Kiadó (<i>Soltész Márton</i>)	163

SOMMAIRE

<i>Teszelszky, Kees</i> : Le portrait de la religion juste, ou la feuille volante, parue en 1606, de Albert Molnár Szenczi, jusqu'ici inconnue	1
<i>Antal, Alexandra</i> : Le rôle de ' <i>Hadi és Más Nevezetes Történetek</i> ' (Histoires Militaires et autrement Notables) dans la formation de la publicité littéraire	21
<i>Buda, Attila</i> : „Látván is vakoskodni” (Rester aveugle en voyant). ' <i>Hazai Tudósítások</i> ' (Chroniques autochtones) et le monde extra-européen.	40
<i>Kocsis, Lajos</i> : La tendance politique de la période neutre (1889–1898) de ' <i>Csiki Lapok</i> ' (Journal de Csík)	63
<i>Lengyel, András</i> : A propos du directeur de rédaction de ' <i>A Hét</i> ' (La Semaine)	
<i>Tóth Kornélia, V.</i> : L'iconographie des ex-libris de rapport hongrois de la Bibliothèque Rudomino de Moscou.	93

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Déri, Balázs</i> : Transcursum. De nouveau, de l'avant-propos du Bréviaire d'Esztergom, imprimé en 1480	113
<i>Karnitscher, Tünde Beatrix</i> : Les spiritualistes et la civilisation libraire. A la recherche de la lecture de Tschesch et ses sympathisants	118
<i>Lengyel, András</i> : Les pseudonymes de ' <i>A Hét</i> ' (La Semaine) (Analyse des dévoilements de soi-même)	126
<i>Bíró-Balogh, Tamás</i> : Une dédication ultérieure de Attila József et ses enseignements	137

CHRONIQUE

<i>Varga, Bernadett</i> : Les imprimés de Ibrahim Mütefferika dans la Bibliothèque Nationale Széchényi	141
<i>Simon, Melinda</i> : Signes typographiques chantées en vers	146

REVUE

Kereszturi, József: István Bibó, le bibliothécaire. Pécs, 2010. (<i>Vesztróczy, Zsolt</i>)	149
Pálffy, Géza: Le Royaume de Hongrie et la Monarchie Habsbourg au 16 ^e siècle. Bp. 2010. (História Könyvtár. /Bibliothèque História/. Monographies 27.) (<i>Kruppa, Tamás</i>) ..	150
Les Annales de la Bibliothèque de l'Université de Budapest. XIV-XV. Réd. László Szögi. Bp. 2011. (<i>Buda, Attila</i>)	154
Batthyaneum. Omagiu fundatorului Ignatius Sallestius de Batthyan (1741–1798). Ed.: Doina Biro-Hendre. Bucuresti, 2011. (<i>Ecsegy, Judit, V.</i>)	157
Bibliotheca et Universitas. Mélange d'études offerts à János Heltai pour ses 60 ans. Réd.: Gábor Kecskeméti, Réka Tasi. Miskolc, 2011. (<i>Németh, S. Katalin</i>)	160
Sipos Balázs: Presse et pouvoir pendant l'ère du gouverneur Horthy. Bp. 2011. (<i>Soltész, Márton</i>)	163

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

128. ÉVFOLYAM 2012. 1. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MONOK ISTVÁN *főszerkesztő* ÁCS PÁL *társzerkesztő*

SLÍZ MARIANN *szerkesztő*

BOKA LÁSZLÓ

BUDA ATTILA

CSÁSZTVAY TÜNDE

FARKAS GÁBOR FARKAS

KULCSÁR PÉTER

MADAS EDIT

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Telefonközpont: 279-2760

Internet címünk: <http://www.epa.oszk.hu>

(Keresés: Magyar Könyvszemle)

Elektronikus levélcímünk: mksz@oszk.hu

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1089 Budapest, Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: 303-3440; További információ: 06-80-444-444. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Mágiszter Könyvesbolt*-ban (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Egyetem tér 5.). **Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft.** (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

Előfizetési díj 2011-től egy évre 2400 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldal 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg alatt vagy után). A Tanulmányok rovatba szánt kézírathoz fél oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 30 példány) a szerkesztőséghez a szerzői korrektúrával együtt visszaküldendő *Adatlap*on rendelhető meg az ott olvasható tájékoztatás szerint.

KEES TESZELSZKY

**Az igaz Vallás portréja,
avagy Szenczi Molnár Albert 1606-os kiadású,
eddig ismeretlen röpirata európai szellemi háttérrel¹**

A holland Rijksmuseum gazdag gyűjteményében őriznek egy egyleveles nyomtatványt, Szenczi Molnár Albert eddig elveszettként számon tartott művét.² (1. kép) A 410 mm magas és 240 mm széles papírlapon szép metszet látható, latin és magyar szöveggel. A metszeten a Religiót (Vallás) szárnyas nőalak személyesíti meg csillagkoronával, dicsfénnyel, rongyos ruhában, amint egyik lábával rátapos a csontvázként, kettétört kaszával ábrázolt, sírban fekvő Halálra. A Religio fakesztre támaszkodik, jobb kezében nyitott könyvet tart. A könyvön az „Evangelium pacis aeternae” (Az örök béke evangéliuma) szöveg olvasható. Bal kezében üres kantárszár van. A háttérben csatatér látható holland és spanyol katonákkal, akik úgynevezett Morion típusú sisakot viselnek, előttük spanyol címerekkel díszített sátoztábor és lövöldöző holland hajók, mögöttük keletinek kinéző, égő város. A kép alá nyomtatták a Homo (Ember) és a Religio (Vallás) között kérdés-felelet formában zajló párbeszédet latinul, majd magyar fordításban

¹ A kutatást az OTKA NK 81948 számú pályázata támogatta. Ezúton köszönöm P. Vásárhelyi Juditnak az alapos lektorálást, Viskolcz Noéminek, Szabó Andrásnak és Marius Draaismanak a segítségüket.

² Praestanti virtute ac vitae integritate conspicuo viro Dn. Ioanni Bekesi, ciui & negotiatori Cassouiensi : Dñō & Benefactori suo Colendo et amando, Albertus Molnar Szenciensis, officij ergo D D. dō [!]. Augustae Vindelicorum [Augsburg], 1606. Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-31.624. A kép nem található meg a Hollstein-katalógusban Dominicus Custos név alatt: HOLLSTEIN, Friedrich: *German engravings, etchings and woodcuts. Cranach–Drusse*. VI. Amsterdam, 1959. M. Hertzberger. Az újabb Hollstein-sorozatban katalogizálva van a Wierix testvérek művei alatt, egy Wierix-mű másolataként: *Hollstein's Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts, ca. 1450–1700. The Wierix family*. 44. Szerk.: Zsuzsanna VAN RUYVEN-ZEMAN, Marjolein LEESBERG, Jan van der STOCK. Rotterdam, 2004. Sound & Vision Publishers, 65. 1993. tétel, vö. 16. jegyzet. A Rijksmuseumban lévő hungaricumokról keveset tudunk. A budai képekkel díszített asztalterítőkről és szalvétákról l. BURGERS, Cornelius Adriaan: *De verovering van Boeda-Pest en de geschiedenis van een damastpatroon*. = Bulletin van het Rijksmuseum (17.) 1969. 126–134.

kinyomtatása.⁶ Freigius leveléből az is kiderül, hogy Molnár ajándéknak szánta ezt a nyomtatványt patrónusainak. A címzés alapján elsősorban fő pártfogójának, Békési Jánosnak ajánlotta. Május 28-án Custos írt Szenczi Molnárnak arról, hogy elkészült a rendelése, és küldött is neki egy példányt.⁷ Három évvel később még mindig maradt belőle példány, mert Georg Heinsch magyar származású augsburgi tanár és orvos is kapott egyet az „Icon religionis”-nak nevezett képből 1609-ban.⁸ Lehetséges, hogy hasonló úton került a kép Hollandiába is, de semmit nem lehet tudni arról, milyen körülmények között vették fel az amszterdami gyűjteménybe. A régi múzeumi jelzet alapján úgy tűnik, hogy a Rijksmuseum valószínűleg már a 19. században megszerezte e nyomtatványt.⁹ Így lehetséges, hogy valamelyik régi németalföldi gyűjteményből származik; Szenczi Molnárnak mindenesetre sok holland kapcsolata volt.¹⁰ A holland királyi könyvtárban több Szenczi Molnár által készített album amicorum beírást lehet találni,¹¹ más holland gyűjteményben viszont nem ismeretes további példány, és nem jelenik meg a nyomtatvány egyet-

⁶ A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára (MTAK), Ms. K 787, fol. 135. Kiadva: *Szenczi Molnár naplója, levelezése... i. m.* (4. jegyzet) 192. Custos és Molnár már 1605-ben is együttműködhetek. Georg Remus levele Szenczi Molnárnak, 1605. MTAK Ms. K 787, fol. 119v. *Szenczi Molnár naplója, levelezése... i. m.* (4. jegyzet) 190. L. még: IMRE Mihály: *Szenci Molnár Albert arc(kép)másai*. Debrecen, 2009. Tiszántúli Református Egyházkerület, 34. /Református Művelődéstörténeti Füzetek 2./

⁷ Dominicus Custos levele Szenczi Molnárnak, 1606. május 28. MTAK Ms. K 787, fol. 138r. *Szenczi Molnár naplója, levelezése... i. m.* (4. jegyzet) 194.

⁸ Georg Heinsch levele Szenczi Molnárnak, 1606. március 2. MTAK Ms. K 787, fol. 220r. *Szenczi Molnár naplója, levelezése... i. m.* (4. jegyzet) 301.

⁹ R: MVS = 's Rijks Prentenkabinet, Rijksmuseum, Amsterdam. (Lugt 2228.) a jelzetről: LUGT, Frits: *Les Marques de Collections de Dessins & d'Estampes*. San Francisco, 1921. Alan Wofsy, <http://www.marquesdecollections.fr> (2011.09.13)

¹⁰ L. TESZELSZKY, Kees: *Early Modern Diplomatic Contacts between Holland and Hungary: the Life and Work of Pieter Cornelisz. van Brederode*. Kézirat.

¹¹ A GÖMÖRI György (Szenci Molnár Albert album- és könyvbejegyzései külföldi gyűjteményekben [két képpel]. = Magyar Könyvszemle [95.] 1979. 372–373) és BUIÁS László Zsigmond (Szenci Molnár Albert ismeretlen albumbejegyzése 1611-ből. = Magyar Könyvszemle [120.] 2004. 56–59) által publikált albumbejegyzések után most újabb beírásának a nyomára bukkantunk, 1599-ből: Album amicorum Dom. J. Michaelis Heysii [Johannes Michael Heynsius, Johann Michael Heintz Weissenburgo-Alsatus], fol. 272, l. S.N.: *A catalogue of [...] unpublished manuscript historical documents [...] sold by auction by Mr. Sotheby [...] on Monday, May 30, 1825*. London, 1825. Az album még 1888-ban megvolt a milánói Trivulzio könyvtárban, de az 1935-as könyvtáreladás után nyoma veszett. L. *Incunabulic treasures and medieval nuggets from the Trivulzio library of Milan, Italy*. Ed.: Charles SOTHERAN. New York, 1888. 69–70. Az albumban még vannak bejegyzések „Alexander Thurzó”-tól és „Christophorus Thurzó”-tól is.

len holland vagy külföldi röpirat-katalógusban sem.¹² Csak Bod Péter tudott még a létezéséről a 18. században, de nem lehet tudni, hogy valóban volt-e példány a kezében.¹³

Az Amszterdamban előkerült kép nagyon hasonlít a Religiónak arra az allegorikus ábrázolására és leírására, ami a híres és rendkívül befolyásos Cesare Ripa *Iconologia* című könyvének 1603-as képes kiadásában található.¹⁴ Ripa pontosan és részletesen leírja a Custos által készített képet a Religióról, és a már említett párbeszédet is közli latinul. A katolikus Ripa szerint egy nagyon okos ember (un bell'ingegno) írta ezt a verses párbeszédet, de hogy ki a szerző, azt nem árulja el.¹⁵ A Ripa-féle katolikus Religio-ábrázolás változatai is elterjedtek Rómáig, sőt megtalálhatók a Szent Péter Bazilikában is.¹⁶

A Ripa-féle kép azonban mégsem forrása Szenczi Molnár augsburgi kompozíciójának. Az eredeti kompozíció a megszemélyesített Religio-alakkal már egy 1578

¹² TIELE, Pieter: *Bibliotheek van Nederlandsche pamfletten*. 1–3. Amsterdam, 1858–1861. Frederik Muller; MULLER, Frederik: *De Nederlandsche geschiedenis in platen: beredeneerde beschrijving van Nederlandsche historieplaten, zinneprenten en historische kaarten*. 1–4. Amsterdam, 1863–1882. Frederik Muller; WULP, J. K. van der: *Catalogus van de tractaten, pamfletten, enz. over de geschiedenis van Nederland, aanwezig in de bibliotheek van Isaac Meulman*. 1–3. Amsterdam, 1866–1868. Erven van Munster & Zoon; ROGGE, H. C.: *Beschrijvende catalogus der pamfletten-verzameling van de boekerij der Remonstrantsche kerk te Amsterdam*. 1866. J. H. Scheltema; BROEKEMA, J.: *Catalogus van de pamfletten, tractaten, enz. Aanwezig in de provinciale bibliotheek van Zeeland*. Middelburg, 1892. U. F. Auer & Zoon; JOCHEMS, J.: *Catalogus van de boekwerken, pamfletten enz. behoorende aan de historische verzameling der schutterij te Amsterdam*. 1–3. Amsterdam, 1888–1903; KNUITEL, W. P. C.: *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek, 1486–1853*. 1–2. Den Haag, 1889–1920. Koninklijk Bibliotheek; GIJN, Simon: *Historia Batava Illustrata / Atlas van Gijn*. Kézirat, Museum Simon van Gijn, Dordrecht; SOMEREN, J. F. van: *Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Utrecht. Pamfletten niet voorkomende in afzonderlijk gedrukte catalogi der verzamelingen in andere openbare Nederlandsche bibliotheken*. Utrecht, 1915–1922. A. Oosthoek; RIJN, G. van-OMMEREN, C. van: *Atlas Van Stolk, Katalogus der historie-, spot- en zinneprenten betrekkelijk de geschiedenis van Nederland verzameld door A. van Stolk*. 1–11. Amsterdam, 1893–1933; PETIT, Louis D.: *Bibliotheek van Nederlandsche pamfletten. Verzamelingen van de bibliotheek der Rijks Universiteit te Leiden*. 1–4. 's-Gravenhage, 1882–1934. Martinus Nijhoff; ALPHEN, G. van: *Catalogus der pamfletten van de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Groningen 1542–1853*. Groningen, 1944. J. B. Wolters; HUISKAMP, M. W.: *Catalogus van de pamfletten aanwezig in de Bibliotheek Arnhem 1537–1795*. Hilversum, 1995. Verloren; The Early Modern Pamphlets Online. <http://tempo.idcpublishers.info/protected/> (2011.09.13)

¹³ BOD Péter: *Rediviva Alb. Molnari Memoria*. Kézirat, idézi: *Szenczi Molnár naplója, levelezése... i. m.* (4. jegyzet) 301.

¹⁴ RIPA, Cesare: *Iconologia*. Róma, 1603. 429. Felhasználtam még: RIPA, Cesare: *Iconologia of Uytbeeldinghe des Verstands*. Amsterdam, 1644. 173: „t'Saemenspraecq, de Mensch en Religie”, „Religione” képpel. (Magyar fordítás: RIPA, Cesare: *Iconologia*. Ford., a jegyzeteket és az utószót írta: SAJÓ Tamás. Bp. 1997. Balassi Kiadó – Magyar Képzőművészeti Főiskola.)

¹⁵ RIPA: *i. m.* 1603. (14. jegyzet) 429.

¹⁶ STRENGTHOLT, Leendert: *De geschiedenis van een emblema*. = *De Nieuwe Taalgids* (51.) 1958. 296.

körül Antwerpenben Pieter Balten(s), Custos apja (1525 k.–1584) által kiadott (P. Baltens excud.) háromnyelvű röpiraton látható, ahogyan Kovács Gábor már megállapította.¹⁷ (2. kép) A Custos-féle képet inkább ezen antwerpeni nyomtatvány át dolgozásának lehettek tekintni, ahogyan azt P. Vásárhelyi Judit már sejtette is.¹⁸ Az augsburgi kiadáshoz hasonló szöveg olvasható a nyomtatványon hollandul, latinul és franciául. Nagyon valószínű, hogy Baltens írta ezt a szöveget, hiszen költő is volt.¹⁹ A kép allegória a genti békéről vagy „genti pacifikáció”-ról, amit a németalföldi megyei képviselők kötöttek 1576-ban.²⁰ A képet Hieronymus Wierix flamand művész (1553–1619) készítette Maerten de Vos (1531/1532–1603) rajza után, mint az a kép bal alsó sarkában a „M. de Vos inventor” alá-

2. kép. *Tsamensprekinghe den mensch en religie. British Museum, AN188190001.*

¹⁷ *Tsamensprekinghe den mensch en religie / Religionis et hospitis colloquium / Dialogue de la religion en du passant (1576–1579)*. Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-79.659. Atlas van Stolk, Rotterdam, 607; *Dutch und Flemish etchings, engravings and woodcuts, ca. 1450–1700. Vol. 1. Abry-Berchem*. Szerk.: Friedrich HOLLSTEIN. Amsterdam, 1949. Menno Hertzberger, 84; *Hollstein's Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts, ca. 1450–1700. Maarten de Vos*. 44. Szerk.: Christiaan SCHUCKMAN, Dieuwke DE HOOP SCHEFFER. Amsterdam, 1998. Sound & Vision Publishers, 178. 1335. tétel; MAUQUOY-HENDRICKX, Marie: *Les Estampes des Wierix conservées au Cabinet des Estampes de la Bibliothèque Royale*. 2. Brussel, 1979. Bibliothèque Royale Albert Ier, 1655; (VÁCI) KOVÁCS GÁBOR: *Németalföldi párhuzam Rimay „religio”-emlékéjéhez*. = *Irodalomismeret* (11.) 2000. 2–3. sz. 100–102.

¹⁸ P. VÁSÁRHELYI Judit: *Szenci Molnár Albert Institutio-fordítása*. In: *Az keresztyeni religiora es igaz hitre valo tanitas, melllyet deakül irt CALVINUS Janos, es ... magyar nyelvre fordított MOLNAR Albert*. Hanau, 1624. RMNy. 1308. Facsimile kiadása P. VÁSÁRHELYI Judit és SZABÓ András kísérőtanulmányával: Bp. 2009. Balassi Kiadó, 13–24. /*Bibliotheca Hungarica Antiqua* 43./

¹⁹ Erről I. A metszetet, amelyet Lucas Kilian készített Baltensről 1609-ben: KILIAN, Lucas: *Petrus Custos, vulgo Baltens, Pictor, et Poeta Antuerpianus. In gratiam piae memoriae Parentis carissimi F. C. Dom. Custos chalcographus, et Civis Aug. Vind.* 1609. Augsburg, 1609. Herzog Anton Ulrich-Museum, LKilian AB 3.80. A családjáról I. még: CUSTOS, Dominicus: *Atrium heroicum Caesarum, regum, [...] imaginibus [...] illustratum*. I. Augsburg, 1600. fol. A v.

²⁰ MÜLLER: i. m. (12. jegyzet) 4: 77, 723D. tétel; HORST, Daniel: *De Opstand in zwart-wit: propagandaprenten uit de Nederlandse Opstand [1566–1584]*. Zutphen, 2003. Walburg Pers, 271, 357, 87. kép.

írásból kiderül.²¹ De Vos igen ismert antwerpeni művész volt, több, szentekről készült festményét és rajzát is ismerjük; ő díszítette újra az üres templomokat Antwerpenben a spanyol pusztítás után.

1577-ben Wierix még egy másik képet készített, amely szintén hasonlít a Religio képfelépítésére: egy allegóriát a németalföldi szenvedésről és szabadulásról, háromnyelvű szöveggel.²² Itt ismét női alak áll a központban, aki Németalföldet személyesíti meg, a háttérben pedig a város és több hajó látható. Ezt a képet is Wierix készítette De Vos rajza után, s Baltens volt a kiadója. Így lehetséges, hogy a Religio-kép eredetileg egy sorozatnak a része volt, és korábban készítették, mint 1577.²³ Wierix Religio-képe mindenesetre De Vos Religio-alakjának a feldolgozása más képi elemek segítségével. Így lett a Religio a németalföldi békeszerződés jelképe, és kapott egyben új politikai jelentést is.

Az 1577-es antwerpeni nyomtatványnak a készítői mégsem árulták el, ki volt a párbeszéd szerzője. Leendert Strengolt holland kutató megállapítása szerint nem más írta, mint Theodorus Beza (De Bèze, 1519–1605), a híres genfi teológus, Kálvin reformátortársa, majd utóda.²⁴ Így érthető, hogy miért nem akarta a katolikus Ripa elárulni, hogy ki az a bizonyos „okos” szerző. A szöveg először franciául jelent meg 1561-ben Beza *Confession de la foy chrestienne* című könyvében a bevezetés után, a „pourtrait de la vraye religion” avagy „az igaz vallás portré”-jával együtt,²⁵ latinul pedig 1563-ban adták ki.²⁶ (3. kép) Ez a latin verzió jelent meg 1580-ban Beza *Icones* című könyvében is, amely az egyik első protestáns jellegű

²¹ Hieronymus Wierixről: CLIFTON, James: *Adriaen Huybrechts, the Wierix Brothers, and Confessional Politics in the Netherlands*. = *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* (52.) 2001. 104–125.

²² S. N.: *Allegories of the suffering and liberation of the Netherlands*. S.L., 1577. British Museum, 1932,0213.303.

²³ Egy hasonló kép az esetleges sorozatból: S. N.: *Arbor Pacis. Als Liefde met Trouwe vast door Concordantie...* (1576 után) British Museum, AN257792001.

²⁴ STRENGHOLT: *i. h.* (16. jegyzet) 289–303.

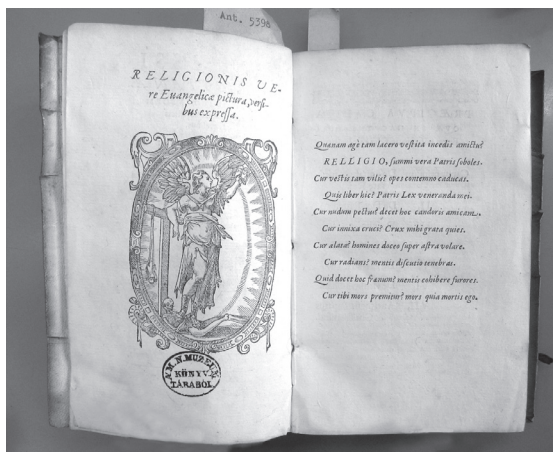
²⁵ BÈZE, Théodore de: *Confession de la foy chrestienne*. [Geneva], 1561. Felhasználtam még: Uő: *Confession de la foy chrestienne*. Geneva, 1563. Bayerische Staatsbibliothek, Polem. 301. Bevezetés után, számozás nélküli lapokon. A vers eredete már megvolt mint „descriptio virtute” a Beza *Poemata* kiadásban: BÈZE, Théodore de: *Poemata*. Paris, 1548. L. még: BREAZU, Monica: *La marque typographique à la Vraie Religion – la fortune d’un emblème protestant*. In: *Lucrarile simpozionului international cartea. Romania. Europa*. Szerk.: JULIETA ROTARU. Bucharesti, 2010. Editura Biblioteca Bucureștilor, 43. A képet vagy a párbeszédet nem minden kiadásban lehet megtalálni. Például a genfi nyomdász Jacques de Pan által 1561-ben kiadott példányban sincs meg egyik sem, ahogy Conrad Badius 1559-es kiadásában sem. Universitätsbibliothek Basel, Frey-Gryn G V 44. Az egyik kiadásban csak a párbeszéd volt meg: BÈZE, Théodore de: *Confessio christianae fidei, et ejusdem collatio cum papisticis haeresibus, per Theodorum Beza Vezelium. Adjecta est altera brevis ejusdem Bezae confessio*. [Geneva], 1570. 18.

²⁶ BÈZE, Théodore De: *Confessio christianae fidei et ejusdem collatio cum papisticis heresibus*. Geneva, 1561. Több kiadás volt, l. még P. VÁSÁRHELYI: *i. h.* 2009. (18. jegyzet). Holland kiadás is volt: BÈZE, Théodore De: *Bekentnisse des christelicken gheloofs*. [Frankfurt am Main], 1561. Ebben a kiadásban sem szerepel se a Religio-kép, se a párbeszéd.

emblémáskönyv.²⁷ Egy évvel később a verset új francia fordításban is kiadták.²⁸

A Beza-féle Religio-kép a reformáció egyik fontos jelképévé vált Európában.²⁹ A 16. század végén, a 17. és még a 18. században is több helyen kiadták a verset a Religio-képpel együtt.³⁰ Számtalan hasonló Religio-áb-

3. kép. Theodorus BEZA: *Az igaz Vallás portréja.*
(1561 vagy 1580)

²⁷ BÉZE, Théodore De: *Icones, id est, Verae Imagines Virorum Doctrina Simul Et Pietate Illustrum: Quorum Praecipue ministerio partim bonarum literarum studia sunt restituta, partim vera Religio in variis orbis Christiani religionibus, nostra patrumque memoria fuit instarata: additis eorundem vitae & operae descriptionibus, quibus adiectae sunt nonnullae picturae quas Emblemata vocant.* Geneva, 1580. Emblema XXXIX. fol. Pp ij v.

²⁸ BÉZE, Théodore De: *Les vrais povtrails des hommes illystres en piete et doctrine dv trauail desquels Dieu s'est serui en ces derniers temps, pour remettre sus la vraye Religion en diuers pays de la chrestienté : avec les descriptions de leur vie & de leurs faits plus memorables: plvs, qvaranteqvatre emblemes chrestiens traduicts du latin de Theodore de Besze* [Geneva], 1581. 297. Emblema XXXIX. Valószínűleg Simon Goulart volt a fordító; l. még STRENGTHOLT: i. h. (16. jegyzet) 297.

²⁹ BREAZU: i. h. (25. jegyzet) 45.

³⁰ MAROT, Clement-BÉZE, Théodore De: *Dix Psavmes de David.* Paris, 1564; MAROT, Clement-BÉZE, Théodore De: *Superius. Cent cinquante Psavmes de David, mis en rime.* Geneva, 1583. (Le pourtrait de vraye religion en forme de dialogve); MAROT, Clement-BÉZE, Théodore De: *Les / pseavmes / de David, / Mis en rime François.* Paris, 1647 (címlap); MARIETE, Pierre: *Religio Christiana.* Rézkarc, 1600–1650. British Museum, AN905661001. L. még: FROSSARD, Ch. L.: *L'Emblème de la religion réformée.* = Bulletin de la Société de l'Histoire du protestantisme français (30.) 1881. 179. Skóciában őriznek egy egyetemi pecsétet, amelynek szintén Religio-alakja van. A pecsét szövege: „S. Collegii S. Theologiae Dicati F. Andre. Relligio Summi Sancta Patris Soboles.” MAITLAND ANDERSON, James: *The Heraldry of St Andrews University.* Edinburgh–London, 1895. 10–12. Lehetséges, hogy ez a pecsét eredetileg máshonnan való.

rázólást lehet találni 17. századi francia, német és németalföldi képeken és szövegekben, több variánsban is.³¹

Ha összehasonlítjuk a különböző forrásokban előforduló ábrázolásokat, a következő derül ki a Custos- és Szenczi Molnár-kép eredetéről. A Beza-féle Religio-alak (1561) sokkal jobban hasonlít a Ripa-könyvben megjelent ábrázolásra (1603), mint a már említett Wierixé (1577). Ripa nyilván nem ismerte a Wierix-féle verziót, csak Beza versét tartotta a kezében. Custos és Szenczi Molnár Religio-ábrázolása (1606) pedig inkább a Wierix által készített antwerpeni képet követi. De Vos valószínűleg Beza Religio-figuráját dolgozta át egy ma már ismeretlen rajzban, s ezt használta fel Wierix újra.³²

A Wierix féle Religio-figurának legalább egy korábbi elődje van még. A németalföldi próféta, spiritualista és az egyik legbefolyásosabb anabaptista David Joris (David Joriszoon) által írt és illusztrált, 1542 körül megjelent *Twonder-boeck* (Csodakönyv) című műben látható egy „Bruyts Christi” (Krisztus mennyasszonya) alak, hosszú magyarázattal.³³ (4. kép) A nőalak és főleg a város háttére nagyon hasonlít az 1577-as Wierix-nyomtatványra. A francia könyvtáros Monica Breazu szerint

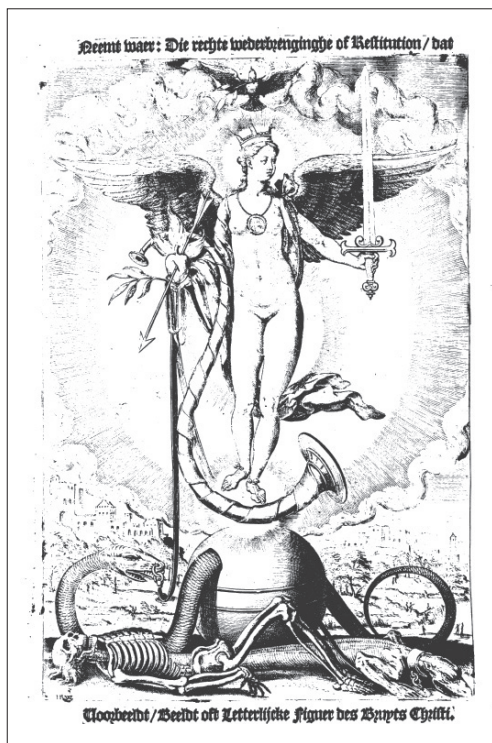
³¹ Többek között: HONDIUS, Hendrick: *Allegorie op de welstand van de Republiek*. S.l., 1603. Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-80.744A; PASSE, Chrispijn van der: *Allegorie op de verbondenheid binnen de Republiek tijdens het Bestand, 1609 = Victoriae Premium*. S.l., 1609–1610. Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-2002-119; HONDIUS, Hendrick: *Allegorie op de welstand van de Republiek*. S.l., 1619. Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-77.331; S. N.: *Acta ofte handelighen des Nationalen synodi inden name Onses Heeren Jesu Christi. Ghehouden door authoriteyt der hoogh: mogh: heeren Staten generael des Vereenichden Nederlandts tot Dordrecht, anno 1618. ende 1619*. Dordrecht, 1621; RUSDORF, Johan Joachim von: *Tyrocinia Poetica*. S. N. 1628; REVIUS, Jacob: *Over-ysselsche sangen en dichten*. Leiden, 1634. 8–9; BIENS, Cornelis Pieterszoon: *Handtboecxken der Christelijcke Gedichten, Sinne-beelden ende Liedekens*. Hoorn, 1635. 33–34; BIENS, Cornelis Pieterszoon: *Profytelyck Cabinet, Voor den Christelijcken Jongelingh*. Enkhuizen, 1642²; S. N.: *Kort verhael, Van den Elendigen toestant, van de Völckeren in de Valleyen van Piemont, beginnende van den Jaere 1655. tot den Jaere 1663. den 2. September*. S. N. 1655–1665. Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-81.836A; L. még STRENGHOLT: *i. h.* (16. jegyzet) 293–294. Még a 18. században is ez volt az igazi vallásnak a jelképe; I. POOT, Hubert Korneliszoon: *Het groot natuur- en zedekundigh werelttoneel: Woordenboek van meer dan 1200 aeloude Egyptische, Grieksche en Romeinsche zinnebeelden*. II. k. Delft, 1743. 519.

³² *Hollstein's Dutch and Flemish etchings... i. m.* (17. jegyzet) 54–56. köt. Amsterdam, 1995–1998. Az eredeti De Vos-féle Religio-képet még nem sikerült felkutatni, de nagyon hasonlít a művész Szent Katalin-rajzára a Rijksmuseumban, RP-T-00-567. Több De Vos-féle Religio-figura utánzott képét is meg lehet találni a Rijksmuseum gyűjteményében. Egy másik De Vos által készített Religio-figura, más kontextusban: Louvre, Párizs, d0110795-000 (1586).

³³ JORIS, David: *T'Wonder-boeck: waer in dat van der werltd aen versloten gheopenbaert is*. S. N., 1542–1544, 1551². AAAiiv. L. még ZIJLSTRA, Samme: *David Joris en de Doperse Stromingen (1536–1539)*. In: *Historisch Bewogen*. Opstellen over de radicale reformatie in de 16e en 17e eeuw: opstellen, aangeboden aan Prof. Dr. A. F. Mellink bij zijn afscheid als hoogleraar in de sociaal-religieuze geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Groningen. Szerk.: M. G. BUIST. Groningen, 1984. Wolters-Noordhoff, 125–138; ZIJLSTRA, Samme: *Nicolaas Meyndertsz van Blesdijk. Een Bijdrage tot de Geschiedenis van het Davidjorisme*. Assen, 1983. Van Gorcum.

e kép kinézete és jelentése nagyon közel áll Beza Religio-emblémájához.³⁴ Wierix biztosan ismerte az 1544-es „Bruyts Christi” képet, mert átdolgozta azokat a Joris-féle fametszeteket, amelyek a Joris-könyv későbbi, 1584-es kiadásában jelentek meg.³⁵ A lutheránus Wierix tehát már korábban felhasználhatta ezt a misztikus nőalakot és a hátteret, amikor a Religio-képet tervezte. Ez azért érdekes, mert David Joris könyvei és eszméi mind katolikus, mind kálvinista körökben meglehetősen vitatottak voltak.³⁶ Nagyon valószínű, hogy Wierix kapcsolatban állt a Familia Caritatis, avagy Hiisgesinnes der Liefsten (A Szeretet háza) antwerpeni misztikus körével, amelynek tetelei között hasonló gondolatok szerepeltek.³⁷ Ez egy titkos spirituális társaság volt, melynek tagjai tagadták a vallási dogmákat, és toleránsak voltak a más vallásúakkal. A Biblia szövegét misztikusan és allegorikusan, képek segítségével próbálták interpretálni; gondolkodásukban így nagy hangsúlyt kaptak az allegorikus ábrázolások. Nem meglepő, hogy híres tagjai között sok nyomdász (pl. Christopher Plantin és talán Baltens), valamint művész volt (pl. A kartográfus Abraham Ortelius, Frans Hogenberg, Joris Hoefnagel és Pi-

4. kép. Hieronymus WIERIX: *Bruyts Christi in Twonder-boeck* (1581)

³⁴ BREAZU: *i. h.* (25. jegyzet) 45.

³⁵ JORIS, David: *Twonderboeck: waer in dat van der vwerltd aen versloten gheopenbaert is*. [Vianen, 1584]; JORIS, David: *T'wonder-boeck: waer in dat van der uuerltd aen versloten gheopenbaert is*. Rotterdam, [ca 1595?]. L. még VALKEMA BLOUW, Paul: *Printers to the 'arch-heretic' David Joris. Prolegomena to a bibliography of his works*. = *Quaerendo* (21.) 1991. 163–209. Hollstein's *Dutch and Flemish etchings...i. m.* (17. jegyzet) 217, 186. tétel. A Wierix-képek keletkezéséről l. S. N.: *Keuze uit de aanwinsten*. = *Bulletin van het Rijksmuseum* (51.) 2003. 388–389.

³⁶ David Joris 1544-ben menekült Bazelbe, ott lakott álnéven halálig. Csak halála után, 1559-ben derült ki, hogy ki volt valójában. Ekkor kiásták a holttestét, és megégették a könyveivel együtt. *Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland*. 4. Szerk.: Jan Pieter de BIE, Jacob LOOSJES: ,s-Gravenhage, 1931. Nijhoff, 577–579.

³⁷ MANGANI, Giorgio: *Abraham Ortelius and the Hermetic Meaning of the Cordiform Projection*. = *Imago Mundi* (50.) 1998. 59–83.

5. kép. Matthias ZÜNDT: *Diss Apostel schiffflin ist ain für bildung der Christliche[n] Kyrchen. S. L. 1570.*
British Museum, AN93789001.

eter Breugel).³⁸ Igen valószínű, hogy a Religio-figurában is rejlik valamilyen titkos jelentés.

Az 1570-ben, Matthias Zündt által készített, az igazi keresztény egyházzól szóló, német nyelvű magyarázatos nyomtatvány segít megérteni a Wierix-kép háttérét.³⁹ a képen látható város és a hajók még jobban hasonlítanak a Religio-kép háttérére, mint a „Bruyts Christi”-é. A téma is hasonló, csak itt a női alak helyett egy hajó szerepel apostolokkal. (5. kép) Ebből a képből kiderül az is, hogy az égő város a hát-

térben eredetileg Konstantinápolyt ábrázolta, a katonák pedig Konstantin császár seregét.

Lényeges kérdés, hogy Szenczi Molnár Beza eredeti szövegét követte-e, vagy a Baltens által készített írást vette át, ahogyan Viskolcz Noémi véli.⁴⁰ Mindegyik megjelent párbeszéd, ami az ember és a képen látható megszemélyesített Vallás között folyik, rendkívül fontos a Szenczi Molnár-röpirat tartalmi megértéshez. A leírásokból kiderül, hogy az Ember a beszédben az, aki szemléli a képet. A szerző pontról pontra végigveszi a képet a korabeli megfigyelő szempontjából. Követi a néző gondolatait, és azok alapján teszi fel kérdéseit. A kérdések minden apró részét megmagyarázza a Religio, és olyan választ ad, ami rámutat az ábrázolás mélyebb vallási vagy politikai jelentésére. Így nemcsak arról kapunk képet, hogy hogyan lehet megérteni ezt az allegóriát a kora újkori művész szempontjából, hanem a korabeli szemlélőről is fogalmat alkothatunk. Ezért fontos felfigyelni az apró különbségekre a különböző nyelvű szövegek és kiadások között.

³⁸ YATES, Francis: *The Rosicrucian Enlightenment*. London, 1972. Routledge–Kegan Paul, 100, 273–274; MOSS, Jean Dietz: „Godded with God”. *Hendrik Niclaes and His Family of Love*. = Transactions of the American Philosophical Society (71.) 1981. 1–89.

³⁹ ZÜNDT, Matthias: *Diss Apostel schiffflin ist ain für bildung der Christliche[n] Kyrchen. S. L. 1570*. British Museum, AN93789001.

⁴⁰ VISKOLCZ Noémi: „Vagyon egy kis Varos Moguntian innen.” *Hanau és Oppenheim szerepe a magyar művelődéstörténetben*. = a Ráday Gyűjtemény Évkönyve (11.) 2005. 80–81. L. még: WALDAPFEL József: *Szenczi Molnár Albert Religio-emblemája*. = Irodalomtörténeti Közlemények (42.) 1932. 431–432.

Az antwerpeni képen három különböző szöveg olvasható: hollandul, latinul és franciául. A holland és a latin eltér egymástól, a francia szöveg pedig sajnos csonka maradt, mert levágták a képet. Szenczi Molnár a Baltens által kiadott latin szöveget követte, de felismerte Theodore Beza szerzőségét, mert a latin szöveg végén „T. B.” rövidítést lehet olvasni. A következő kisebb különbségek figyelhetők meg a három verzió között:

Beza, 1561 (1580)*	Wierix/Baltens, 1577	Custos/Szenczi Molnár, 1606
Quaenam sic lacero vestita incedis amictu? Religio, summi vera Patris soboles.	H. Dic pia religio. Supremi nata Tonantis. Aeterni cultrix officiosa Dei. Cur caput exornat stellis diadema refertu(m)? R. Sydereae ostendo conditionis iter.	Homo. Dic pia religio supremi nata Tonantis, Aeterni cultrix officiosa Dei: Cur caput exornat stellis diadema refertum? Religio. Sidereae ostendo conditionis iter.
Cur vestis tam vilis? opes contemno caducas. Quis liber hic? Patris lex veneranda mei.	H.R. Cur vestis tam vilis? opes contemno caducas. H.R. Cur liber hic? Patris lex veneranda mei est.	H. Cur vestis tam vilis? R. opes contemno caducas. H. Cur liber hic? R. Patris lex veneranda mei est.
Cur nudum pectus? decet hoc Candoris amicam.	H.R. Cur nudum pectus? decet hoc candoris amicam.	H. Cur nudum pectus? R. Fecet [!] hoc candoris amicam.
Cur innixa cruci? Crux mihi sola quies.	H.R. Cur innixa cruci? Crux mihi grata quies.	H. Cur innixa cruci? R. Crux mihi grata quies.
Cur alata? homines doceo super astra volare. Cur radians? mentis discussio tenebras.	H.R. Cur alata? homines doceo super astra volare. H.R. Cur radians? Lustrum pectora luce nova. Quid docet hoc frenum? mentis cohibere furores. H.R. Cur tibi mors premitur? mors quia mortis ego. H. Martia quid prope te designant foedere rupto. Prelia et accensus mutua in arma furor.	H. Cur alata? R. Homines doceo super astra volare. H. Cur radians? R. Lustrum pectora luce nova. H. Quid docet hoc frenum? R. Mentis cohibere furores. H. Cur tibi mors premitur? R. Mors quia mortis ego. H. Martia quid prope te designanti [!] federe rupto, Praelia et accensus mutua in arma furor?
Quid docet hoc frenum? mentis cohibere furores. Cur tibi mors premitur? mors quia mortis ego.	R. Vota metu simulans, et religionis amorem, Illicitas raptat Miles iberus opes.	R. Vndique vim patior, quamquam patiundo triumphans, Ascendo summi coelica regna regna patris. T.B.

* Beza szövegét nem a legkorábbi latin megjelenése alapján közöljük, hanem az *Icones* 1580-as kiadás alapján. DE BÈZE: *i.m.* 1580. (27. jegyzet) Emblema XXXIX. fol. Pp ij v.

A szövegből kiderül, hogy Baltens úgy írta át a Beza által komponált párbeszédet, hogy az megfeleljen a megváltoztatott képnek. Az első sorokban leírta a csillagkorona jelentését, ami De Vos rajza után került a Wierix-képre és Custos ábrázolására is. Az új háborús háttérrel is megmagyarázza a szerző a vers végén. Amikor az Ember azt kérdezi, hogy miért van ez a háborús háttér, akkor a Religio utal a spanyol katonák jogellenes tetteire a Vallás ellen. A kép így kapott aktuális politikai üzenetet, ami egyértelműen a németalföldi háborús eseményekre és a genti békére utal. Szenczi Molnár természetesen nem írt a spanyolokról, hanem átírta a szöveget úgy, hogy a Religio győzedelmeskedik az erőszak felett, és felmegy a mennyei Úrhoz.

Figyelembe kell azt is venni, hogy az antwerpeni nyomtatványban néha erősen eltér egymástól a holland, a francia és a latin szöveg. Ezért lehetséges, hogy több szerzője volt ennek a nyomtatványnak, és/vagy különböző célcsoportnak írtak. Az egyik holland mondat alapján például arra figyel fel a néző, hogy milyen botrányosan áll ott a nő, meztelen mellekkel.⁴¹ Az eredeti latin szöveg semlegesebb: „Miért meztelen a mell?”⁴² Ez szó szerint egyezik a francia szöveggel.⁴³ Hollandul erre a kérdésre következő a válasz: a Vallás azt kívánja, hogy a néző kóstelja a belső szeretetet.⁴⁴ A latin válasz ismét egyszerűbb: „Illik ez ahhoz, aki a tisztaság barátja.”⁴⁵ A végén is csak a latin szövegben ír a szerző a spanyol katonákról; a holland nyelvű szövegben csak a Halálról van szó a háború kapcsán, aki sérti az Istent és a Vallást. Ezek alapján megállapítható, hogy Szenczi Molnár kizárólag a latin szöveget használta fel: nem találni egyetlen részt sem, amit a holland vagy talán a francia szöveg alapján írt volna.

Hogyan változott a kép a Szenczi Molnár-verzióban, és mi lett az új jelentése? Az augsburgi nyomtatványt összehasonlítva az antwerpeni művel megfigyelhetjük, hogy az eredeti holland–latin–francia cím eltűnt, helyére a Békési János érdemeit méltató címzés került. Ebből kiderül, hogy a Béke és a Vallás kapcsolatáról szóló mű legelső funkciója az volt, hogy Szenczi Molnár a kálvinista polgár iránt érzett háláját kifejezze. Nem csoda tehát, hogy ilyen „beszélő” képet és témát választott Szenczi Molnár vagy Custos. Ám a kép sem maradt változatlan. A képen látható könyv szövege is változott: „Evangelium pacis”-ból „Evangelium pacis *aeternae*” lett. (Az eredeti Beza-képen még nem volt szöveg a könyvön; de lehetséges, hogy De Vos rajzán már volt.) A spanyol katonák nemzetiségét egyszerűsített sisakjuk miatt kevésbé lehet megállapítani. Az eredeti, 1577-as képen ábrázolt kaotikus támadásból tipikus, Európa-szerte ismert holland hadmozdulat lett, melyet a holland kormányzó, Móríc herceg dolgozott ki 1595–1596 telén, római példa alapján. A végén Szenczi Molnár is ír az erőszakos háborús időszakról, amitől a Vallás erőre kap, így felmehet a mennyországba.

⁴¹ „T is scande dat ghy staet, met u borsten naeckt.”

⁴² „Cur nudum pectus?”

⁴³ „Pourquoy le sein tout nud?”

⁴⁴ „Ic begheer, dat ghy my inwendige liefde smaect.”

⁴⁵ „Decet hoc candoris amicam.”

Az augsburgi kiadás idején zajlott Magyarországon és Erdélyben a Bocskai-szabadságharc. Mire e nyomtatvány eljutott Magyarországra, már meg is kötötték a bécsi békeszerződés, melyet 1606. június 23-án erősítettek meg. Ebben I. Rudolf magyar király elismerte Magyarországon a protestáns vallás gyakorlására való jogot. Így lett egy németalföldi békekötés allegóriájából a bécsi béke szimbolikus ábrázolása.

Miért is választotta Custos vagy Szenczi Molnár éppen ezt a németalföldi Religio-képet? A Beza-féle „az igaz vallás portréja” rendkívül fontos szimbolikus politikai jelentést kapott az európai kálvinista képzőművészetben a keletkezése után.⁴⁶ Ez különösen jellemző volt abban a kálvinista hatalmi-kulturális-vallási környezetben (Pfalz, Hessen-Kassel, Nassau-Dillenburg és részben Bréma, Brandenburg és Szilézia), amelyben Szenczi Molnár dolgozott.⁴⁷ 1574-ben vastag protestáns versgyűjtemény jelent meg Philippes de Pas szerkesztésében, melynek a tartalmára Leendert Strengholt hívta fel a figyelmet.⁴⁸ A szerkesztő annak a III. Frigyes pfalzi választófejedelemnek (1515–1576) dedikálta a könyvet, aki tíz évvel korábban tért át a kálvinista hitre. A dedikációban De Pas egy drágakövekkel díszített, az igazi vallást ábrázoló aranszoborról ír, amelyet a választófejedelem kapott a könyv mellett.⁴⁹ E szobor jelentését a dedikáció utáni egyik vers magyarázza meg, melyet a híres humanista, Josephus Justus Scaliger írt.⁵⁰ E vers is hasonlít a Beza-féle szöveghez, a szoborleírás pedig szó szerint egyezik a Beza-képpel. A következő versek – Théodore de Sautemont és Johannes Saracenus tollából – szintén e szoborról szólnak, ezeket is Beza alapján írták.⁵¹ Sajnos a leírt szobrot még nem sikerült

⁴⁶ BREAZU: *i. h.* (25. jegyzet) 45.

⁴⁷ IMRE MIHÁLY: „Úton járásnak megírása.” *Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben.* Bp. 2009. Balassi Kiadó, 277.

⁴⁸ *Poemes chrestiens de B. de Montmeja, et autres diuers auteurs. Recueillis et nouvellement mis en lumiere par Philippe de Pas.* Szerk.: Philippe DE PAS. [Geneva], 1574. <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k70487d/f14.image.r=montmeja.langEN> (2011. szeptember 23.) L. még STRENGHOLT: *i. h.* (16. jegyzet) 298; BARKER, Sara: *Protestantism, poetry and protest: The Vernacular Writings of Antoine de Chandieu (c. 1534–1591).* Farnham, 2009. Ashgate, 236.

⁴⁹ „Or venant vers vostre grandeur, avec la figure d’or de la religion Chrestienne: i’ay pensé que ce liure contenant vne viue description des choses belles, que la main de l’orfeure vous propose en l’or & aux pierres precieuses, vous seroit tres agreable. Et pourtant, Monseigneur, comme ie m’assure que prendrez plaisir à contempler l’excellente image de la Religion que vous auez saintement & affectueusement embrassez; i’espere aussi que gousterez quelquesfois les discours Chrestiens enclos en ce liure, lequel ie pense bien offrir à toute l’Eglise de Dieu en le presentant à l’excellence de vous (...).” In: *Poemes chrestiens de B. de Montmeja... i. m.* (48. jegyzet) Aiii v.

⁵⁰ SCALIGER, Josephus Justus: *Descriptio simvlacri Religionis in auro & gemmis, opere elegantissimo.* In: *Poemes chrestiens de B. de Montmeja... i. m.* (48. jegyzet) Aiiii r.–v.; L. még STRENGHOLT: *i. h.* (16. jegyzet) 298.

⁵¹ SAUTEMONT, Théodore de: *Description d’une image de la religion chrestienne, excellemment elaboree en or, et enrichie de pierres precieuses.* In: *Poemes chrestiens de B. de Montmeja... i. m.* (48. jegyzet) Aiiii v.–Aiiiiii v.; IOH. SARACENI CH.: *In effigiem avream religionis: D. Comiti Palatino cum hoc Poemata oblatam.* In: *Poemes chrestiens de B. de Montmeja... i. m.* (48. jegyzet) Aiiiiii r.

megtalálni; elképzelhető, hogy a heidelbergi ostrom áldozata lett 1622-ben, vagy esetleg elpusztult 1800 körül.⁵²

A Religio-kép erősen kötődik ahhoz a gondolathoz, hogy az igazi valláson (azaz a kálvinista valláson) keresztül az Isten befolyásolja a történelmet. Ez a toposz gyakran előfordult a kálvinista hatalmi-kulturális-vallási környezetben; megjelent például Emanuel van Meteren németalföldi történész munkájában is a spanyol Habsburgok elleni holland felkelés leírásában.⁵³ Van Meteren az Isteni Gondviselés hatása szempontból írta le a holland történelmet. Történelmi párhuzamokat dolgozott ki Németalföld és más országok között, így tudta beilleszteni a holland történelmet egy szélesebb, világméretű keretbe. Első látásra a holland háborús események németalföldi polgárháborúnak vagy jogtalan felkelésnek tűnhettek a legitim király ellen; Van Meterennek azonban sikerült összekapcsolnia a holland felkelést más fontos eseményekkel a 16. században, mint a reformáció, a protestáns ellenállás a katolikus hatalommal szemben és a világraszóló harc a Habsburgok zsarnoksága ellen. Van Meteren a világtörténelmet a jó és a rossz közötti folyamatos harcként értelmezte, amelynek Hollandia a központi csatateret. Az egyik oldalon áll az Isten, a holland nemzet és a protestáns világ, a másik oldalon a pápa, a Habsburg-dinasztia, a spanyol nép és az összes többi katolikus nemzet. A holland könyv üzenete az, hogy a református vallás Isten segítségével a végén győzni fog, és a történelem tanúskodik majd erről a győzelemről. A könyv címlapján hasonló kép látható a Baltens-féle sorozatból a genti békéről, amely szintén a Religio-kép felépítésére hasonlít: egy kálvinista allegória a németalföldi szenvedésről és szabadulásról.⁵⁴ Itt is egy nőalak áll a központban, aki Németalföldet személyesíti meg, a háttérben pedig egy város és néhány hajó. Fontos itt megemlíteni azt is, hogy Van Meteren is Antwerpenből származott, és jól ismerte Baltens-t, Custos apját.

Szenczi Molnár hasonló politikai üzenetet akart közölni művével, mint Van Meteren a címlappal és történetsszemléletével. A kép és a párbeszéd itt is szoros, emblémászerű jelentésben találkozik. Ezzel tudta Szenczi Molnár beleilleszteni magyarországi politikai mondanivalóját az európai kálvinista vallási kontextusba.⁵⁵ A magyar szerző a kép és a szöveg révén bemutatta, hogy a magyarországi események részei a protestáns és a katolikus erők között Európában folyó szent háborúnak. A Religio-képpel ugyanakkor azt is kifejezi, hogy az igazi valláson keresztül Isten befolyásolja a magyar történelmet is, és neki lesz köszönhető a kálvinisták győzelme is.

⁵² A Kurpfälzisches Museum Heidelberg szíves közlése.

⁵³ Vö. SCHMIDT, Benjamin: *Innocence Abroad: the Dutch Imagination and the Representation of the New World, C. 1570–1670*. Dissertation, Ann Arbor, 1994. 337–339.

⁵⁴ METEREN, Emanuel van: *Belgische ofte Nederlantsche Historie / van onse tijden...* Delft, 1599. Vö. Allegories of the suffering and liberation of the Netherlands. 1577. British Museum, 1932, 0213.303; TESZELSZKY, Kees: Bocskai István politikája és a korai újkori magyar jelenlét átalakulása Nyugat-Európában. Kézirat.

⁵⁵ Vö. Az Imre Mihály által leírt „A Lovas és a Pelikán” ábrázolással, melyek két dedikáció alatt jelentek meg. IMRE: *Szenci Molnár Albert... i. m.* (6. jegyzet) 44–53.

A kép aktuális politikai jelentése miatt nem meglepő, hogy Molnár Albert e röpirat egy példányát az *Apologia és protestatio...* című nyomtatvánnyal együtt ajándékozta 1609-ban a már említett Georg Heinsch magyar származású augsburgi tanárnak.⁵⁶ Ez a latin röpirat, amelyet a magyar egyházak küldöttei és szolgái nevében adtak ki 1606. június 16-án, cáfolja a Bocskai szentháromság-tagadásáról vagy ariánusi hitéről és a mohamedán hit magyarországi elterjedtségéről szóló vádakat.⁵⁷ A Religio-kép azt az üzenetet erősítette, hogy Bocskai az igazi vallás híve.

A Religio-ábrázolás európai jelentése miatt lett fontos szimbólum abban az ideológiai harcban, amely a katolikusok és a reformátusok között folyt Magyarországon. A kép politikai jelentése és európai háttere miatt jobban meg lehet azt is érteni, miért ítélte el Szenczi Molnár ennyire erősen Révay Péter koronaeszméjét és a Mária-kultuszt az 1618-as *Jubileus esztendei prédikáció* címen ismert műhöz illesztett, latin nyelvű, Bethlen Gábornak szánt „Epistola dedicatoriá”-ban.⁵⁸ Van Meteren gondolataihoz hasonlóan Szenczi Molnár a pápai sötétség, zsarnokság és a Krisztus elleni cselszövés egyéb példái között írja, hogy a pápa azért küldte Szent Istvánnak az angyali kéz által fabrikált koronát, hogy ezáltal később végrendeletével egész Magyarországot Mária és a pápa hatalma alá vesse.⁵⁹ Szenczi Molnár itt egy mondatban kapcsolja össze a magyar korona szimbolikus politikai jelentését a magyarországi katolikus Mária-kultusszal. Ugyanakkor nem a magyar korona vagy a korona szent mivolta ellen ragadott a tollat: sokkal inkább támadja az 1608-as politikai egyezményt a rendek és a Habsburgok között, melynek a korona lett az emblematikus jelképe az Elias Berger-féle 1608-as röpiratban és Révay

⁵⁶ Heinsch György levele Szenczi Molnárnak, vö. 8. jegyzet; S. N.: *Apologia et protestatio legatorum et ecclesiarum Hungaricarum, adversus iniquissimas Monacho-Jesuitarum criminationes, quibus Serenissimum Dominum, Dominum Stephanum Dei gratiae Hungariae et Transylvaniae principem gentemque Hungaricam, in odia et contentum potentissimorum Germaniae Principum inducere, et adversus eos, more Jesuitico, concitare volentes, Arianismi insimulare non sunt veriti.* Bartphae, 1606. RMK. II. 325a.

⁵⁷ Révész Kálmán: *Bocskay István apológiája.* = Protestáns Szemle (18.) 1906. 304–331.

⁵⁸ *Secularis concio euangelica; az az jubileus esztendei praedikatio.* Ford.: SZENCI MOLNÁR ALBERT. Oppenheim, 1618. RMK. I. 482. 75–102. L. HOLL Béla: *Ferenczfy Lőrinc: Egy magyar könyvkiadó a XVII. században.* Bp. 1980. Magyar Helikon, 79–83; VÁSÁRHELYI Judit: *Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében.* Bp. 1985. Akadémiai Kiadó, 58–62. /Humanizmus és reformáció 12/; BENE Sándor: *a Szilveszter-bulla nyomában. Pázmány Péter és a Szent István-hagyomány 17. századi fordulópontja.* = a Ráday Gyűjtemény Évkönyvei (10.) 2002; újra kiadva In: *Szent István és az államalapítás.* Szerk.: VESZPRÉMY László. Bp. 2002. Osiris Kiadó, 143–162.

⁵⁹ „Utinam idem praestitum sit in nostra Patria! Non enim minus et nostris grata esse debet instaurata Evangelii doctrina, cum prae aliis fere gentibus ipsi fuerunt adobrutum Pontificiis tenebris et tyrannide pressi, astuque Antichristiano seducti. Unde illa angelica manu fabricata corona S. Stephano Regia a Pontifice missa, ut postea totam Ungaricam S. Mariae testamento legaret.” SZENCI MOLNÁR: *i. m.* (58. jegyzet) 31.

Péternek a koronáról írt 1613-as könyvében.⁶⁰ Ezekben a művekben ugyanis a szerzők a megújult koronahagyomány és a Mária-kultusz segítségével legitimálták az egyezményt.⁶¹

A korona ugyanúgy lett az 1608-as politikai egyezmény emblematikus szimbóluma a lutheránusok és a katolikusok számára, ahogyan a Religio-figura volt az 1606-os bécsi békéé a kálvinisták számára. Valószínűleg Szenczi Molnár ezért nem Elias Berger vagy Révay Péter művét idézte, amikor a koronáról írt, hanem Bonfiniét. Mellesleg Révay Pétert az egyik „Magyar Országban és Erdélyben az Reformált Ecclesianac, Isten után ezec mostan fő Patronussa és Dayka”-nak nevezte ugyanabban az iratban. Berger talán katolikus, Révay pedig biztosan lutheránus volt, de nem a vallás volt a legfontosabb eszme a politikai gondolkodásukban.⁶² Berger és Révay Szenczi Molnárral és a nyugat-európai kálvinista politikusokkal ellentétben nem gondolták úgy, hogy a tartós béke politikai megoldása a kálvinista vallásban (avagy az igazi vallásban) rejlik.

A Religio-figura további fontos szimbolikus jelentése Magyarországon Rimay János munkáságából derül ki. Rimay írt egy verset „A Keresztyén religio ábrázatja, képének természeti tulajdonságiból való igaz magyarázatja” címen, amely szintén egy Religio-kép magyarázata. A vers kézírásban maradt meg a Rimay–Madách-kódexben.⁶³ Sajnos a kép nem maradt fenn, pedig a szövegből úgy tűnik, hogy eredetileg ábrázolása is volt: „Mit jegyez ez a kép, s mi légyen értelme.” A most felbukkant augsburgi „Icon religionis” alapján azt lehetne feltételezni, hogy Rimay 1606 után írhatta ezt a versét, és nem okvetlenül 1624, tehát az *Institutio* megjelenése után, ahogyan Klaniczay Tibor gondolta.⁶⁴ Rimay nem írt a Vallás koronájáról, így elképzelhető, hogy nem Szenczi Molnár képe, hanem egy másik ábrázolás volt előtte, esetleg az eredeti Beza-féle figura vagy annak egyik későbbi feldolgozása. Így lehetséges, hogy Rimay verse korábbi, mint Szenczi Molnáré.

Rimay újra feldolgozta a Religio és az Ember párbeszédét. A szöveg hosszabb lett, mint az eredeti vers. Rimay számára a Religio-leírás az egész kereszténység

⁶⁰ DE REWA: *i. m.* (5. jegyzet); BERGER, Elias: *D.O.M. Jubilaeus de origine, errore et restitutione S. Coronae Hungariae Regni fortiss. Ac felicissi. Praeterea corolla mixta ad faelicissimam ac meriti-tiss: coronationem novi regis Hungariae pijßimè status.* S. L. 1608. RMK. III. 1054. Magyar fordítása: BERGER, Elias: *Jubileumi csokor.* In: Kees TESZELSZKY: *Az ismeretlen korona. Jelentések, szimbólumok és nemzeti identitás.* Pannonhalma, 2009. Bencés Kiadó, 327–341.

⁶¹ L. TESZELSZKY: *i. m.* 2009. (60. jegyzet). A koronaképek jelentéséről l. még: TESZELSZKY, Kees: *A magyar korona megjelenése a kora újkori képzőművészetben.* = Művészettörténeti Értesítő (60.) 2011. 1–10.

⁶² SZENCI MOLNÁR: *i. m.* (58. jegyzet) A3r. Révay azt írja, hogy „csak kitartsunk az ősi apostoli vallásban [prisca religio Apostolica]”. Ezekkel a szavakkal biztos nem a református vallásra célzott. L. DE REWA: *i. m.* (5. jegyzet) 68.

⁶³ *Rimay János írásai.* Sajtó alá rendezte: Ács Pál. Bp. 1992. Balassi Kiadó, 159–162, 307. /Régi Magyar Könyvtár, Források I./

⁶⁴ KLANICZAY Tibor: *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához.* = Magyar Tudományos Akadémia I. Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 1957. 323.

tüköre. (Nézz tükörét bennem az keresztényiségnek.) A Rimay-féle Religio jelentése hasonló lett, mint Senczi Molnáré, de tartalma inkább vallásos, mint politikai. A szövegből meg lehet azt is érteni, miért volt Rimay is kritikus a korona jelentésével kapcsolatban, amint azt a Bonfini magyar történetének 1568-as kiadású példányában található egyik beírásából tudni lehet.⁶⁵ Senczi Molnárhoz hasonlóan Rimay Bonfini babonáságáról írt a korona angyali eredetének feltételezése kapcsán.⁶⁶

1624-ben jelent meg Senczi Molnár magyar fordításában Kálvin János *Institutio Christianae religionis* című munkája.⁶⁷ A gazdagon díszített címlapon a most már Európa-szerte közzismert Religio újra helyet talált. (6. kép) Viskolcz Noémi amellet érvelt, hogy az *Institutio* címlapja is a Pázmány Péter által írt *Kalauz* hatására nyerte el végső formáját.⁶⁸

A *Kalauz* címlapja emblematikus formában világosan mutatja be Pázmány politikai nézeteit. Az *Institutio* címlapját valójában a katolikus *Kalauz* tükörképének és református válaszának lehet tekinteni.⁶⁹

6. kép. Senczi Molnár Albert *Institutiójának* címlapja.

⁶⁵ RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes: *Rimaiana*. = Irodalomtörténeti Közlemények (90.) 1986. 665–667.

⁶⁶ „Bonfinius in aliis quoque Historiarum suarum narrationibus huiusmodi superstitiosorum portentorum notis, superstitiosas remoratur aures.” *Rimay János írásai...* i. m. (63. jegyzet) 666.

⁶⁷ *Az keresztényi religiora es igaz hitre valo tanitas...* i. m. (18. jegyzet). A munkáról I. P. VÁSÁRHELYI: i. h. 2009. (18. jegyzet).

⁶⁸ VISKOLCZ: i. h. (40. jegyzet) 76–84. L. még: SZABÓ András: Senczi Molnár Albert Kálvin-fordítása: Egy különleges címlap. In: SENCZI MOLNÁR Albert: *Az keresztényi religiora és igaz hitre valo tanítás*. Hanovia MDCXXIV. Hasonmás kiadás. Bp. 2009. 31–51.

⁶⁹ Figyelemre méltó Pázmány Péter közeli munkatársának, a boszniai püspök Balásfi Tamásnak Senczi Molnár Alberttel folytatott polémiaja a *Jubileus* megjelenése után. Balásfi Révay eszméivel felvértezve a korona szent voltát védi a *Jubileusra* 1621-ben adott válaszában. BALASFI, Thomas: *Christiana responsio ad libellum Calvinisticum Alberti Molnar Hungari, pedagogi Oppenheimensis. In quo & Saecularis Concio Abrahami Sculteti Calvinistae Praedicantis, ex Germanico Idiomate in Hungaricum versa est; et Sacrosancta B. Virginis Aedes Lauretana, Idoli Lauretani convicio blasphemata. Authore Thoma Balasfi, El: Epis: Bosznense, Praeposito Poseniense*. Viennae, 1621. RMK. III. 1321. 14–18.

Sajnos nem tudjuk, ki készítette ezt a címlapot. Vagy egy Szenczi Molnár által megbízott művész, vagy talán a szerző önmaga dolgozta át a Religio-képet.⁷⁰ Cennerné Wilhelmb Gizella úgy gondolta, hogy idősebb Chrispijn van de Passe holland művész (1564–1637) volt az *Institutio* címlapjának a metszője,⁷¹ Kovács Gábor viszont tagadta ezt az álláspontot.⁷² Van de Passe valóban metszett egy Religio-képet latin, német és francia nyelvű verses párbeszéddel, de annak stílusa és kinézete nagyon eltér a Szenczi Molnár-féle „igaz Vallás” ábrázolásától.⁷³ Az *Institutio* címlapjának készítője nem lehetett tapasztalt művész, mivel a Religio-kép gyengébb minőségű, mint a Baltens-, Custos- vagy Van de Passe-metszetek. Ezért elképzelhető, hogy Szenczi Molnár volt a készítője, hiszen ő nem volt gyakorlott művész; bár sajnos nem ismerünk tőle más képet.

A Religio-ábrázolás ismét új jelentést kapott e címlapon. 1624-ben Németországban javában dúlt a harmincéves háború, és a békekötésre még 14 évet kellett várni. Így vált ekkor újra aktuálissá a vallásháborúk során oly sokszor felidézett „igaz Vallás” allegóriája. Nem véletlen, hogy az *Institutio*-ban rögtön a Bethlen Gábornak szánt dedikáció után következik a Religio-képről szóló verses párbeszéd. Az ábrázolás és a vers így ismét egy kálvinista uralkodó politikáját legitimálja, hasonló módon, mint ahogyan az egykori holland ábrázolásokon feltűnő Religio-figura Orániai Mór (Maurits van Oranje) és Orániai Ferenc (Frederik Hendrik van Oranje) fejedelmét.⁷⁴

Lehetséges, hogy Szenczi Molnár arcképe ugyanezen a címlapon, háttérben a heidelbergi kínzás jelenetével arra utal, ami a Religio-ábrázolás jelentéséről folytatott párbeszédben így fogalmazódik meg: „Mindenütt nagy erőszakot / Szenvedek méltatlanságot, / De szenvedvén erőt vészek / S végül Istenhöz felmegyek.” A címlap egyfajta önreprezentációt is jelenthetett. Imre Mihály szerint „a mű és a címlap bonyolult jelentésegységet fogalmaz meg, amelynek tárgya a konfesszionális igazságok mérkőzése, a református hit alapkövének műve – és Szenczi saját élettapasztalata, konfesszionális bizonyásgevése – vitázik a hazai és német kortárs

⁷⁰ Szabó András amellet érvelt, hogy Szenczi Molnár lehet ennek a címlapnak a készítője. SZABÓ András: „Bizontalan helyeken búdosunk.” *Szenci Molnár a magyar és az európai szellemi életben*. Dunaszerdahely, 2011. Lilium Aurum Kiadó, 143.

⁷¹ CENNERNÉ WILHELMB Gizella: *Szenczi Molnár Albert arcképe*. = Magyar Nyelv (55.) 1959. 163–164.

⁷² (VÁCI) KOVÁCS: *i. h.* (17. jegyzet) 102–104.

⁷³ PASSE, Chrispijn van de: *Religie vertrap de dood*. 1589–1611. Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-1907-3857. VELDMAN, Ilja M.: *Crispijn de Passe and his progeny (1564–1670): a century of print production*. Rotterdam, 2001. Sound & Vision Publishers, 114, 58. kép. /Studies in prints and print-making 3./

⁷⁴ BOISSENS, Cornelis Dirksz.: *Allegorisch portret van prins Maurits*. S. D., S.L. Rijksmuseum, Amsterdam, RP-P-OB-77.351 (1635 előtt). DE PASSE, Simon: *Allegorie met stadhouder Frederik Hendrik en de overwinning op de Spanjaarden op het Slaak, 12-13 september 1631*. Rijksmuseum, Amsterdam, RP-P-OB-78.786. Látható a képen egy magyar viseletben álló férfiú is, aki hasonlít Bethlen Gáborhoz. Ez az ember egy oszmánnak kinéző embernek a vállát fogja.

ellenfelek alapműveivel – itt Pázmány Kalauzával –, de már a dühöngő harmincéves háború kíméletlen tapasztalatával is.”⁷⁵

Mindenféleképpen helyesen gondolta Imre Mihály, hogy a Custos által metszett „Icon religionis” az *Institutio*-címlap hasonló témájú metszetének az előképe lehetett.⁷⁶ Helyesen érvelt P. Vásárhelyi Judit is amellett, hogy a magyar nyelvű *Institutio* egy mára már ismeretlen Molnár-dokumentumot is őriz magában.⁷⁷ Az *Institutio*-fordításban ugyanis Molnár Albert nemcsak a Religio-képet, hanem Beza versének az antwerpeni kiadásból átvett és Augsburgban 1606-ban közölt, módosított változatának magyar fordítását is közreadta.⁷⁸

A Religio-figura szerepel még a „Religio ad samaritanos christianos” című versben is, amely a *Sebes agynak késő sisak* című, a harmincéves háború alakjait bemutató versciklus része.⁷⁹ A tartalom ismét eltér a Beza-, Szenczi- vagy Rímay-féle versektől. Egy vallás allegorikus nőalakja panaszolja a keresztények állhatatlanságát, a kaméleon színváltoztatásához hasonlítva azt. A vers politikai tartalma hasonlít a korábban említett *Jubileus esztendei prédikáció* című műhöz. A Religio itt ismét az egyetlen igaz vallást jeleníti meg. Fazekas Sándor és Juhász Levente szerint e vers a lutheránusok ellen irányul, akik cserbenhagyták a katolikusok elleni harcban a másik nagy protestáns felekezetet.⁸⁰

A híres kora újkori politikus, diplomata, kém és rendkívül cinikus holland történész Lieuwe Aitzema a következőt írta az európai kora újkori propagandaharcokról: „Nemcsak harci hajókkal, vízen harcoltak az ellenséggel, hanem mindenféle költeménnyel, versekkel, emblémákkal és más műalkotásokkal.”⁸¹ Szenczi Molnár 1606-ban egy rendkívül fontos és befolyásos műalkotással tartotta a nyugati frontot. Ahogyan Imre Mihály már megjegyezte: Molnár ismerte a képi ábrázolás, az ikonográfia nyelvének kommunikációs jelentőségét, és – a sok lehetőséget kínáló német környezetében – élt is annak lehetőségeivel.⁸²

⁷⁵ IMRE: *Szenci Molnár Albert... i. m.* (6. jegyzet) 58–59.

⁷⁶ IMRE: *i. m.* 58–59.

⁷⁷ P. VÁSÁRHELYI: *i. h.* 2009. (18. jegyzet)

⁷⁸ *Az keresztyeni religiora es igaz hitre valo tanitas... i. m.* (18. jegyzet) e₄b

⁷⁹ FAZEKAS Sándor–JUHÁSZ Levente: *Ezerszínű kaméleon (A Sebes agynak késő sisak forrásai)*. = Irodalomtörténeti Közlemények (108.) 2004. 269–291.

⁸⁰ FAZEKAS–JUHÁSZ: *i. h.* (79. jegyzet) 282.

⁸¹ „Men bevocht den Vijande niet alleen met Schepen te Water / maer met allerhande Poesijen, ghedichten / figuyren / en Ambachten te Lande.” AITZEMA, Lieuwe van: *Saken van Staet en Oorlogh*. 3. Den Haag, 1669. 781.

⁸² IMRE: *Szenci Molnár Albert... i. m.* (6. jegyzet) 36.

**The Portrait of True Religion.
An unknown work of Albert Szenci Molnár (1606).**

This study seeks to explore the origin, background and meaning of an unknown work of the famous late Renaissance humanist, Reformed theologian, linguist and wandering Hungarian scholar Albert Szenci Molnár (1574–1634). The print is the oldest known early modern leaflet written in the Hungarian language. It was recently discovered in the rich print collection of the Rijksmuseum Amsterdam, after being lost for 150 years. The leaflet consists of a print engraved by Dominicus Custos (1560, Antwerp – 1615, Augsburg) depicting a crowned, winged woman as a personification of True Religion, and a conversation/dialogue and a fictive conversation between this figure and the supposed reader of the pamphlet in Latin and Hungarian. The female figure and the conversation were originally composed by the French theologian Theodore Beza (De Béze 1519–1605) in 1561. It was reused by the Flemish artist Hieronymus Wierix (1553–1619), for an allegory of the Pacification of Gent (1576), which was published by Pieter Balten(s) of Antwerp, the father of Custos (1525?–1584). The figure of True Religion was well-known everywhere in Europe as a symbol of protestant politics. It symbolised Providence, which ordained the destiny of Christian Europe in favour of the Protestants. Szenci Molnár deliberately chose this actual European symbol to promote his political ideas. The Religio image and text spread by Szenci Molnár became the symbol of the political compromise between the protestant estates and the Habsburg ruler of 1606 (Peace of Vienna). It was as such used several times after 1606 in other work of Szenci Molnár, Rimay János and others.

ANTAL ALEXANDRA

A Hadi és Más Nevezetes Történetek szerepe az irodalmi nyilvánosság alakulásában*

„mind kardjával, mind pennájával”

(Tudósítás. HMNT. 1789.)

Jelen tanulmány a *Hadi és Más Nevezetes Történetek*¹ irodalmi nyilvánosságban betöltött szerepére igyekszik rávilágítani a hírlap „Tudományok”² fogalomkörébe tartozó cikkeire koncentrálni,³ valamint kísérletet tesz a szerkesztők és a körük szerveződő tudós társaság intencióinak megragadására. Ez igen problematikus egy olyan sajtótermék esetében, amely a hírlapok kategóriájába tartozik, mivel a szerkesztőknek a műfaj keretei között nincs kellő lehetőségük a hírek reflektálására, az újságot szerkesztő „tudós hazafiak” pedig nem adtak kiadványukhoz olyan jellegű programírást, amely határozottan és pontosan jelezné, milyen szándékkal indították el lapjukat, ahogyan megtették azt a *Magyar Museum* és az *Orpheus* szerkesztői. A HMNT programja így csak a szétszórtan elhelyezkedő, egyes cikkekben előforduló rövid megnyilvánulásokból, valamint a hírek válogatásából, közléséből szűrhető ki, bizonyos mértékű hasonlóságot mutatva ezzel a *Mindenes Gyűjtemény* szétszórt programosságával.⁴

* A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt és az MTA-DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport támogatta (témavezető: Debreczeni Attila).

¹ A hírlap 1789 júliusában indult *Hadi és Más Nevezetes Történetek* (a továbbiakban: HMNT.) címen, majd 1792-ben felvette az első magyar nyelvű újság nevét, így 1803-ig (bécsi) *Magyar Hirmondó* néven működött tovább. Ezen munka azonban csak az első öt szakasszal, vagyis a HMNT. cím alatt működő (1789–1791) időszakkal foglalkozik.

² A „Tudomány” szó jelen szövegben a latin ’litterae’-nek felel meg, amely még osztatlanul magában foglalja a mai értelemen vett irodalom és tudományok fogalmát. Erre nézve l. SZILI József: *Irodalomképzetek és irodalomfogalmak: „Irodalom” szavunk és a modern magyar irodalmiság XVIII. századi kezdete*. = *Irodalomtörténeti Közlemények* (90.) 1986. 345–360.

³ A politikai jellegű cikkeket TAXNER-TÓTH Ernő foglalkozik bővebben: *A bécsi Magyar Hirmondó első évfolyamai 1792–1795*. In: *Tanulmányok a klasszikus magyar irodalom köréből*. Szerk.: GÖNCZY Monika, IMRE László. Debrecen, 2010. 20–53. /*Studia Litteraria: a Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének Kiadványa* 48./

⁴ DEBRECZENI Attila: *Tudós hazafiak és érzékeny emberek*. Bp. 2009. Universitas Kiadó, 177.

Megjelenési körülmények

Az irodalmi műveltség létmódját a 18. század közepére a teljes széttagozottság és a nyilvánosság elemi fórumainak hiánya jellemezte. Kétpólusú, egymástól elszigetelt közeg működése figyelhető meg, melynek szereplői – az egyházi értelmiség és nemesség – nemcsak társadalmi státuszukat tekintve különböztek egymástól, hanem az irodalmi műveltségük karakterében és funkciójában is. Míg az egyházi szervezetek az irodalmat a tudományművelés világába helyezték, és elsősorban a latin nyelvet használták, addig a világias társadalmi formák a szórakoztatás, a kifinomultabb társasági érintkezési formák, lehetőségek területére helyezték az irodalmat, és többnyire a magyar nyelvet vették ennek eszközéül. A közegek elszigeteltsége következtében két önálló irodalmi műveltség létezett egymás mellett, egymásról alig véve tudomást.⁵ A nyilvánosság fórumainak kiépülése még hosszú időt vett igénybe, II. József trónra lépését követően azonban változások és átalakulások kezdődtek a magyar irodalom létmódjában, a nyilvánosság fórumainak alakulásában. „Az 1780-as évek második felétől gazdag és sokrétű hírlap- és folyóirat-irodalom bontakozik ki, írói csoportosulások alakulnak.”⁶ Ezek a csoportosulások, társaságok lettek a hálózatszerű irodalmi nyilvánosság központképző elemei, megindított lapjaikkal nyilvánosságfórumokat adva azoknak, akik a tudományok, a magyar nyelv és irodalom fejlődését szívügyüknek tartották. A tudós társaságok – a sajtóorgánumaik révén – egyre inkább előtérbe helyezték az akadémiai tervek gondolatát, és noha a megvalósítás csak a következő nemzedéknek sikerült, ezek a kezdeményezések fontos előkészítői voltak a reformkorban megalakuló Magyar Tudományos Akadémiának.

Az 1780-as évek végén kezdte meg három folyóiratunk is működését a hozzájuk kapcsolódó társaságok által: hosszas előkészítés után 1788 novemberében megjelent a kassai *Magyar Museum*, 1789 januárjában a komáromi *Mindenes Gyűjtemény*, majd 1790 februárjában Kazinczy *Orpheusa*. A bécsi tudós társaság orgánumaként szolgáló *Hadi és Más Nevezetes Történetek* 1789. júliusi indulásával – hírlap létének ellenére – szervesen illeszkedik a sorba, mivel a hálózatszerű nyilvánosságban a folyóiratokhoz hasonló központot képzett.⁷

⁵ DEBRECZENI: *i. m.* (4. jegyzet) 35–37.

⁶ BÍRÓ Ferenc: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*. Bp. 1994. Balassi Kiadó, 112–113.

⁷ „E folyóiratok jelentős szerepet töltek be az integratív folyamatok generalizálásában: a hálózatszerű nyilvánosságban központokat képeztek. Az integrációval egy mozzanatban ugyanakkor az elkülönülés tendenciáit is képviselték, mert eltérő arculatot formáltak ki, annak megfelelően, ahogyan a közös ideologikus célokat különbözőképpen operacionalizálták. A folyóiratok így egyszerre nyilvánították meg a józsefi korszakot leginkább jellemző *integratív és disszimilatív folyamatokat*, együttesükben, egymáshoz való viszonyaikban mintegy állóképszerűen kimerevítve ezeket.” DEBRECZENI: *i. m.* (4. jegyzet) 177–178.

A szerkesztők – Görög Demeter és Kerekes Sámuel⁸ – a bécsi magyar tudós társaság tagjai közé tartoztak, így kapcsolatban álltak a korabeli magyarországi szellemi élet képviselőivel. Lapjukat 1789. július 7-én indították meg, megjelenésére – a címből (*Hadi és Más Nevezetes Történetek*), valamint az első számok tartalmából és a szerkesztők szavaiból⁹ ítélve – a török háború adott okot, de már a „Bé-vezetés” arról ad hírt, hogy eredeti céljukat még egy hónapig nem fedik fel.

„Tzélunkat már mostan ki-nyilatkoztatnánk, ha attól nem tartanánk, ne talántán találkoznának olyanok, kik tiszta szándékunkat hamar másképpen magyaráznák, ’s benünket azzal vádolnának, mintha azon jó tzélunkat tsak tzégérül akarnánk tenni írásink homlokára, ’s azzal több Olvasókat hódítani magunkhoz. Hogy ilyen alatsony vádat magunktól el-háráthassunk, jobbnak ítéltük lenni, ha annak fel-fedezését még egy hónapig halasztani fogjuk.”¹⁰

Eredeti szándékuk felfedését azonban tovább halogatták egy hónapnál, pedig sokan kíváncsian várták, hogy kik állnak a háttérben, és mi lehet a valódi célkitűzésük.¹¹ Ennek ellenére csak a szeptember 25-i számban (Jelentés a’ Nemes Magyar Nemzethez) fedték fel magukat, amikor egyúttal az egyik jelentős pályázatukat is kihirdették: egy magyar nyelvű grammatika írására buzdították a „Hazafiakat”.

„Tovább haladt kötelességünknek óhajtott tellyesíthetése, mint előre el-láthattuk volna. [...] míg halgatni kéntelenítettünk, már maga tulajdon munkánk szóllott helyettünk, meg-győzvéen kitkit Hazánk szerető ’s egyenes ítélet tételű Fiai közöl arról, hogy mi egészsz igyekezettel kívánjuk mind azt elkövetni, valami édes Nemzetünket általán fogva a’ hasznossan gyönyörködtető olvasáshoz mind inkább inkább hozzá édesgetheti, és ez által, egy részről ugyan született nyelvének szeretetére, betsülésére, ’s tanulására hathatóssabban fel-serkenetheti; más részről pedig, a’ pallérozott Nemzetek boldogságában hova tovább bizonyossabban részeltetheti. [...] Említjük egyedül, ’s ajánljuk azon tzélunkat, melly szerint a’ Magyar Nyelvnek gazdagodását,

⁸ A hírlap megindítása és fenntartása a két szerkesztő nevéhez fűződik. Kerekes Sámuel halála után Görög Demeter több társal is próbálta igazgatni a lapot, de udvari nevelői kinevezése után a lap végül megszűnt. Görög Demeterről és a későbbi szerkesztőtársairól l. MOLNÁR József: *Görög Demeter (1760–1833)*. = Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei (30.) 1975. 68–71; MOLNÁR József: *Csokonai és Görög Demeter*. = Múzeumi Kurir (16.) 1974. 6–17; valamint KÓKAY György: *A bécsi Magyar Hirmondó (1789–1803)*. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1957. 164–192.

⁹ „a’ Magyar Nemzetnek Díszé Gróf HADIK ANDRÁS fő hadi Vezér Béts várossából Hazánk széleire le-indula, hogy ottan a’ Nagy Hadat ’a Törökök ellen vezérelje [...] De lássuk rövideden ez igen nevezetes háborúnak eredetét, készülését, ’s ez ideig való történeteit.” Bé-vezetés. = HMNT. 1789. július 7. i–ii.

¹⁰ Bé-vezetés. = HMNT. 1789. július 7. ii.

¹¹ „Sokan kívánják tudni neveit e’ Társaságnak; de, meg-engedjenek, azokkal még mostan nem szolgálhatunk: elég az, hogy a’ kik ezt a’ költséges munkát olly tsekély árron adják, azt némelly különös tzélből tselekszik, mellyet egy holnap múlva fel-is fedezni fognak.” HMNT. 1789. július 7. xvi.

rendbe szedődését, 's tsinossabbodását, és ennél fogva a' Tudományoknak-is rajta még nagyobb erőben lehető virágzását, nem csak magunk; hanem más érdemes Hazafiak által-is kívánjuk munkálódni."¹²

Görög Demeter és Kerekes Sámuel környezetében olyan társaság alakult ki, amely igyekezett összefogni a bécsi magyar kultúra képviselőit, így velük, általuk igyekeztek a magyar nyelvi és irodalmi törekvéseknek másokat is megnyerni, támogatókat találni céljaik eléréséhez, miközben maguk is a mecénások közé tartoztak.¹³ Nevelősködésük során mindketten kapcsolatba kerültek arisztokrata családokkal, így olyan pártolókra leltek, akik a lap fennmaradását, törekvéseiket anyagilag is támogatták.

„A' Magyar Hazából is telnek 's fognak ezután még jobban telni Archenholtzok, és a' Tudományok' 's Nemes Mesterségek' minden ágainak elő Mozdítói: ha több Követők is találkoznak azon buzgó Hazafiaknak, kik csak 6 hónapok alatt 150 Aranyokat áldoztak a' Magyar Nyelvnek, 's rajta a' Tudományoknak virágoztatására. – Melly hogy meg lesz, új reménységet nyújtott M. G. F**ts [Festetics] Obrist Lieutenant Úrnak nemes szivessége, a' ki, nem elégedvén meg vele, hogy munkánkból mindjárt az első el indítással 4 Darabot járatott; közelebb is 40 forintot küld hozzánk, Nemzetünk javára 's diszére szenteltt igyekezetünknek hathatós fel segéllésére: melly szép ajándékot, a' jól gondolkodó Metznás Úrhoz, 's egész Uri Familijához való háládatossággal meg tellyesedett szivvel fogadott Társaságunk.”¹⁴

A már meglévő támogatók sorolásával egyúttal kérték is őket, hogy másokat is buzdítsanak hasonló cselekedetre, mert ők is annál többet tehetnek majd a „Hazáért.”

„Mi 10 forint elő pénznél, nem kívántunk többet esztendőre Munkánkért: még is egy Méltóságos Oberster Úr, 18 forintokat méltóztatott érette le tetetni; sok más jó szívu' Hazánkfiak pedig, a' Stempelre nézve, 11 forintokat küldöztek fel. – Mi, ezt a' Haza szeretetéből, 's munkánkal való meg elégedésből származott kegyességet, háládó szivvel el fogadjuk; sőt arra kérjük az ilyen drága Urakat, kik kérésünket

¹² HMNT. 1789. szeptember 25. 281–288.

¹³ A hírlapjukhoz fűződő pályatételek (az első pszichológiai munka; Magyar Grammatika; a „Magyar Nyelv” védelméért kiírt pályázat) jutalmán túl számos munka megjelenését támogatták. Például először Bessenyei György magyar „tudós társaságot” sürgető füzetkéjét nyomtatták ki ilyen cím alatt: *Egy Magyar Társaság iránt való jámbor szándék, Bécsben Hummel Dávid betűivel 1790, később „az ifjú Kis János munkáját karolták fel, a Herkules választása címmel megjelent fordítást”, majd „1792-ben megjelentették Földi János kis könyvét Rövid kritika és rajzolat a magyar fűvésztudományról”, „1794-ben [megjelentették] Kulcsár István Mikes Kelemen Törökországi leveleit, melyekben a II. Rákóczi Ferenc fejedelemmel bujdosó magyarok történeteinek más egyéb emlékezetes dolgokkal együtt barátságosan eléadatnak”. MOLNÁR: i. h. 1975. (8. jegyzet) 50–60.*

¹⁴ HMNT. 1790. március 23. 390–392.

jóságokkal meg előzték, hogy példájok követésére, másokat is fel serkenteni méltóztassanak. Mert a' bizonyos, hogy mi is a' köz jóra annál többet tehetünk, mennél többet vehetünk.”¹⁵

A pártolók sorában találjuk Széchényi Ferencet, Festetics Györgyöt, Teleki Sámuel, akik igyekeztek leplezni kapcsolataikat, és bár a társaság bécsi ülésein személyesen nem vettek részt, titkáraikkal képviseltették magukat, így Hajnóczy József, Péteri Takáts József és Szentjóni Szabó László jelentek meg az összejöveteleken. Ezen kívül kapcsolatba kerültek Koháry Ferencel, Nunkovits Györggyel, Esterházy Antallal, Pálffy Károllyal¹⁶ is, akik szintén támogatták Görögék irodalomtámogató és szervező tevékenységének kibontakozását, ezáltal egy új nyilvánossági forma megteremtődésének lehetőségét, az akadémiai tervek előtérbe helyezését.¹⁷

A szétszórt programosság alappillérei

A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* közleményeinek nagy részét a hadi hírek, tudósítások tették ki, de azáltal, hogy megjelentettek verseket, fordítással, új munkákkal kapcsolatos terveket, leveleket, már a más műfajba tartozó cikkek is megjelentek benne. Ez persze nem jelenti azt, hogy a lap irodalmi folyóirattá vált volna. A kiadvány fő műfaja továbbra is a hír maradt a hadi, a kulturális, a tudományos és az egyéb közleményekben egyaránt, így a szerkesztőknek nem nyílt lehetőségük arra, hogy egy-egy jelentősebb hír kapcsán részletesen kifejthessék álláspontjukat, vagy hosszabb megjegyzéseket fűzzenek hozzá. Ugyanakkor újra és újra hangsúlyozhatták a nyelv és a nemzet fejlesztésének ügyét, bekapcsolódva ezzel a korszakbeli tudós társaságok akadémiai törekvéseinek – folyóirataik segítségével való – megvalósításába.

Görög Demeterék folyamatosan kapcsolatban álltak a különböző (kassai, komáromi, soproni és pesti) tudós társaságok íróival. Kiadványukban rendszeresen közöltek tudósításokat a magyar tudós társaságok sajtóorgánumaiból, így gyakran

¹⁵ HMNT. 1789. december 25. 686–687.

¹⁶ MOLNÁR József: *Görög Demeter (1760–1833)*. = Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei (30.) 1975. 68.

¹⁷ „Mindenek Anyanyelvünkön fognak ezután folyni, 's folytatattatni; talán az egy Törvénybélieket ki vévén; ezt is tsak egy ideig. Nints tehát kívánságunk' tetézésére egyéb hátra a' Magyar Társaságnak felállításánál. De minden bizonnal meg lesz ez is. Tsak valamiképpen meg ne tsükkennyék Magyarinkban a' tettebéli igaz buzgóság. Részemről, látja Isten, ha ki tellenék tölem, ezerekkel segétténém. 150. Aranyokat ugyan tsak reá szántam. Ennek felette, esztendőnként is tölem kitelhetőképpen segéttén e' Nemes Társaságot Hazafiúi kötelességemnek tartom.” Nunkovits György levelének egy részletét közölték. HMNT. 1790. december 21. 772–773.

volt olvasható a *Magyar Museumról*,¹⁸ a *Mindenek Gyűjteményéről*¹⁹ vagy Kazinczy *Orpheusáról*²⁰ szóló cikk, felhívás.

„Támadtak ezen Századnak végére siető részében, kedves Hazánkban-is olly Férjfiak, kik haldoklott Nyelvünknek újj életre való hozzásában, vagy külön külön, vagy öszve vetett vállakkal is munkálódnak. Mind azokat, mind ezeket esméri már rész szerént a' Haza, 's Anyai indulattal öleli. De szükség, hogy kedves Hazánkban azon része előtt-is esmeretesebbé legyenek, a' melly talám még eddig, vagy semmit sem, vagy leg-alább igen keveset tudott róllok. – Ebben eszközök kívánunk lenni.”²¹

Az első félévtől kezdve egyre gyakoribbá váltak a tudományokkal, illetve a magyar nyelv fejlesztésével összefüggő „Jelentés”-ek és „Toldalék”-ok.²² Ezek elsősorban új könyvek megjelenéséről szóltak, valamint közölték a kiadványok fellelhetőségét, árát is, támpontot adva ezzel azoknak az olvasóiknak, akik szeretnének hozzájutni ezekhez. Érezhető ebben a tevékenységben a lap nyilvánosságteremtő és tudományterjesztő törekvése, amellyel próbálják pótolni a magyar nyelvű művelődés intézményeinek hiányát.²³

A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* szerkesztőinek nevéhez három – az akadémiai tervek előrevetítése szempontjából – kiemelkedő jelentőségű pályázati felhí-

¹⁸ „Ezen Gyűjteménynek tárgya a' Magyar Nyelvnek ki-mivelése, gyarapítása; és a' Tudományoknak Hazánkban való terjesztése.” HMNT. 1790. július 9. 32. A *Magyar Museumról* 1. még HMNT. 1789. december 8. 594–597; 1790. március 2. 273–275; 1791. március 29. 380–381; 1791. október 21. 525–528.

¹⁹ „A' Komáromi Tudós Társaságnak érdemei, esmeretesebbek immár, 's szembe tűnőbbek, hogy sem mint azokat szükség volna magasztalni. Ennek mind egyik Tagja külön külön új szolgáltatokat teszen, a' közönségesen kívül is, a' Magyar Nyelv Templomának fel építésében. – Most tsak T. Mindszenti Sámuel Úrról emlékezünk.” HMNT. 1790. március 2. 277–278. A *Mindenek Gyűjteményéről* 1. még HMNT. 1789. július 14. 30–32; 1789. november 13. 489–491.; 1790. július 23. 104.

²⁰ „Kazintzi Úr, Hamlet fordításán kívül, egy új magyar munkán is dolgozik, melyet nem sokára Orfeus név alatt világ eleibe szándékozik botsátani.” HMNT. 1790. március 2. 274.

²¹ HMNT. 1789. december 8. 593–597.

²² Főként a lapszámok végére tették ezeket a „Jelentés”-eket, elkülönítve a hadi jellegű hírektől, de a „Magyar Ország”, „rovatcím” alatt is gyakran foglalkoztak a „Magyar Nyelv”-et érintő ügyekkel.

²³ „Sajtónak és akadémiának a kapcsolata nem ismeretlen a 17–18. századi Európa művelődéstörténetéből, hiszen a legrégebb folyóiratokat éppen az akadémiák és a tudományos társaságok jelentették meg Nyugat-Európában. De míg e lapok a már létező és működő akadémiák orgánumai voltak, addig nálunk a 18. század végi hírlapok és folyóiratok mögött nem csak hogy nem álltak ilyen intézmények, hanem ellenkezőleg: éppen hírlapjaink és folyóirataink igyekeztek egy magyar tudós társaság létrehozását elősegíteni, annak tervét és megvalósítását erkölcsileg és anyagilag támogatni, és addig, míg ilyen intézmény megalakul, hiányát szerény lehetőségeikkel pótolni. Az első magyar nyelvű lapok mindkét törekvése: agitációja csakúgy mint az akadémiai szerep bizonyos mértékű vállalása méltán tarthat figyelmet érdeklődésre mind akadémiánk, mind pedig sajtónk története szempontjából.” KÓKAY György: *Az első magyar újságok és az akadémiai törekvések.* = Magyar Könyvszemle (97.) 1981. 35.

vás²⁴ kapcsolódik. Ezek a munkák szervesen illeszkedtek a tudós hazafiak célkitűzései közé, és a hírlap programjának alappilléreinek tekinthetők, mivel a magyar nyelv fejlesztését, az irodalmi nyilvánosság intézményrendszerének kiépítését és a tudományterjesztést segítették elő.

Első pályázati felhívásukat – az első magyar pszichológiai műre – nem saját lapjukban tették közzé, hanem a *Magyar Kurírban* – 1789. január 9-én²⁵ –, mivel a *Hadi és Más Nevezetes Történeteket* csak 1789 nyarán indították el. Egy ismeretlen mecénás az első és a második helyezett mű kinyomtatását, valamint 30 aranyat vagy egy díszes aranypénzt ajánlott fel a díjnyertes szerzőnek.

Az első pályázati feltétel az volt, hogy a mű – a lélekről való korabeli tudás alapján – rendszerbe foglalja a különböző lelki folyamatokat. A második szerint világosnak kell lennie, és szemléltető példákat kell alkalmaznia. A harmadik feltétel pedig a nyelvi megfogalmazásra vonatkozott, mert a szerkesztők olyan, magyar nyelven megírt munkát vártak, amely a lehetőségekhez mérten kerülje az idegen kifejezések használatát.

Az 1790. június 8-i számban a pályázat kiírói a nyelvi nehézségekről panaszkodtak: e tudomány szakkifejezései még hiányoztak a magyar nyelvből, ami a téma és a vállalkozás újszerű voltát támasztja alá.

„Kellett tudni illik azon, Nyelvünkre nézve egészen új Tárgy körül forgolódtaknak olly ki fejezéseket fel venni ’s meg állítani szükségesképpen, mellyek vagy nem hallattak még ez ideig; vagy legalább közönségesek nem voltak.”

Egy egészen új lélektani diskurzus kialakításába kellett bevonni az olvasókat, ezért a pszichológiai munkák szerzői által magyarosított szavakat a lapban folytatásokban közölték.²⁶ Ezután pedig kikérték az olvasók véleményét, hogy mennyire tartják használhatónak az új kifejezéseket.

Az elkészült pályaműveket 1790 májusáig kellett Görög Demeter bécsi lakáscímére küldeni, ahol később a díjkiosztás is történt. 1790. december 14-én tájékoztattak is az eredményhirdetésről:

„A’ jövő hónapban lessz két esztendeje, hogy egy jó szívű Hazafi 30 aranyakat tett vólt fel érdempénzül azon Magyar Tudósnek, ki a’ Psychológiát, ezt a’ Filosofíanak mindeneknek előtte leg szükségesebb ’s egy legszebb részét a mai nevedéséhez képest jó systemában fogná szülött nyelvünkön kidolgozni. Három ilyes munkák kül-

²⁴ Az első pszichológiai munka, a *Magyar Grammatika* és a „*Magyar Nyelv*” védelméért kiírt pályázat.

²⁵ „A’ mely Urnak munkáját a’ Birák leg-helyesebbnek találják a’ kötések-szerint, annak szabad akaratjára fog hagyatni, akár a harmintz aranyot pénzül, akár egy arany emlékeztető pénzt (Numisma) választani, mellyen a’ Tudós Urnak Neve, érdeme rövid, de fontos Magyar ditséretekkal, ’s emblemmákkal fog láttatanni.” *Az Érdemes Magyar Tudósokhoz.* = *Magyar Kurir* 1789. január 9. 112.

²⁶ HMNT. 1790. június 8. 726–727; 1790. június 11. 744; 1790. június 18. 776; 1790. június 22. 799–800.

dettek fel a' meg határozott időre, úgymint ezen folyó esztendőnek Május hónapjára Görög Úrhoz, melyek közül az felelt meg leg inkább a' feltett kívánságoknak, melylynek [...] Szerzője Bárány Péter Úr, a' ki szintén ekkoráig tisztség nélkül folytatott Iffjúi életét egészen a' tudományokban, 's anyai nyelvünkben való maga tökéletesebbítésére fordította. Reménylyük fel fog ezen érdemes Úr rándulni Pozsonból (a' hol vagyon mostani mulatása) kérésünkre, hogy itt néhány Hazafiaknak jelen létében által adhassa nékie az érdempénzt az azt feltett Hazafi; és személynösen is meg tehesse azon ajánlását az érdem-pénz' adója, hogy ha ki nem engedi ugyan csak képét metztetni az Iffjú Tudós Úr: tehát annak helyébe, munkájának 150 nyomtatvánnyával fog még az érdem-pénzen felül meg jutalmaztatni szíves fáradozása, melynek hasznos voltát minél előbb fogja a' Haza tapasztalni."²⁷

A győztes alkotás Bárány Péter *Jelenséges lélek-mény* című munkája volt, a második helyezett pedig Pálóczi Horváth Ádám lett, akinek a pályaműve 1792-ben nyomtatásban is megjelent. Bárány Péter pszichológiája²⁸ azonban egészen 1990-ig²⁹ nem került nyomtatásba, és arra sincs adat, hogy kéziratos formában bármilyen szűk körben elterjedt volna. A harmadik beküldött munka viszont eddig ismeretlen szerzőtől származik. A nyertesnek járó 30 aranyat ünnepélyes keretek között nyújtották át. A díjkiosztó ünnepségre, mely „akadémiai ülésre emlékeztető formák között folyt le,”³⁰ 1791. január 22-én került sor, s a Görög és Kerekes köré csoportosuló írók, tudósok társasága is megjelent rajta.

„Kerekes Úr szállására sereglett öszve, délutáni öt órára az említett kis Gyülekezet, melly is a Ns Magyar Testőrző Seregnél a szolgálatot tévő Fő Strázsamester Bárótzai, 's Hadnagy Illos és Vattay; Ajtatos Oskolabéli Atyák TT. Henyei, 's Kibling, Dr. Decsy, Gr. Szétseny ő Exc. Titoknokja Bárány, Fija Nevelője Tibolth, 's udvari Dr. Kis, tanuló Iffjak Szabó, és Bara; végre Görög, Kerekes, és azoknak Segítője Zlinsky Urakból állott.”³¹

Az összejövetelt Görög Demeter nyitotta meg, köszöntötte a megjelenteket, majd röviden elmondta a pszichológiai pályázat történetét, bemutatta a hozzájuk beérkezett pályázatokat (a jelmondatokat, melyekkel a munkákat megkapták), majd átadta Báróczi Sándornak a pályadíjat, és megkérte, hogy adja át a győztes munka szer-

²⁷ HMNT. 1790. december 14. 742–743.

²⁸ BOGÁR Krisztina: *Kant ismeretelméletének hatása az első magyar pszichológiai munkában.* = Irodalomtörténeti Közlemények (106.) 2002. 543–551.

²⁹ L. GYÁRFÁS Ágnes: *Az első bölcséleti mű, Bárány Péter: Jelenséges lélek-mény.* Budapest, 1990. MTA.

³⁰ KÓKAY: i. h. (23. jegyzet) 39.

³¹ HMNT. 1791. január 25. 89.

zójének. A hírlap Báróczi beszédét³² és Bárány Péter köszönetét³³ is közölte, majd tájékoztatták az olvasókat a beszédek utáni eseményekről:

„a társaság két újjonnan dolgozott, 's hozzánk a' meg vizsgáltság végett már fel is küldött Magyar Grammatikának szemléléséből származott örvendezés; egy jó Magyar Szótárnak készülhetéséről való tanátskozás; 's egy kis ozsonna követte, (melly a' бүti naphoz is vólt alkalmaztatva, a' vallás' külömbségére nézve.) – Nem a' tsupa szokás; hanem a' buzgó hazafiúi örömmek ereje okozta, hogy poharakat emellyen a' kis Gyülekezet, a' két Magyar Hazáért, annak boldogsága' fő eszközeinek jó Királyunk, 's Nádor-Ispányunknak virágzó életekért; Magyar Mecenássainkért; 's Nemzetünk' javára dolgozó minden Hazafi Társainkért. – 9 órakor lett vége ezen örvendés kis Gyülésnek; melly kitsin kezdetet hogy ideivel nagy vég követhessen, szívünkől óhajtuk.”³⁴

A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* írói második pályázati felhívásukat, amely egy Magyar Grammatika írására buzdított, 1789. szeptember 25-én, a *Jelentés a' nemes magyar nemzethez* című írásukban közzétették. Ebben leírták céljaikat is, valamelyest programot tűzve hírlapjukhoz:

„E' részben úgy ítéljük, helyesebben nem tselekedhetünk mintha leg-elsőben is egy Magyar Nyelv tanító Könyvetske írása végett tesztünk fel jutalom pénzt; kérvén, sőt ugyan unszolván minden érdemes Hazafiakat, a' kiknek mind idejek, mind ahhoz meg-kivántató készületek vagyon, ne tiltsák fáradságokat, mellyet, meg kell vallani, egy Jó Magyar Nyelv tanító Könyv Hazai nyelvünkön való ki-dolgozása kiván. – Mi ugyan olly jutalmakat nem ígérhetünk, mint a' millyenekkel Anglia, és Frantzia Ország, nagyra Született Fiait, a' tudományoknak 's mesterségeknek előbb mozdítására serkenti; avagy már ditséretessen tett próbáikra nézve-meg tiszteli: ajánlunk ugyan csak nagy örömmel 20.-húsz aranyokat, és költségünkön kinyomtatandó munkájából 150 Exemplárokat, azon Hazája tiszta szeretetével gerjedező Úrnak, a' kinek munká-

³² „Fogadd el azért ezen tsekély kis adományotskát, nem mint fáradságodnak jutalmát; mert azt egyedül tsak késő Unokáinknak háládatos fziweitől reményllheti valaha érdemes árnyékod; nem mint méltó jutalmat, mondom, hanem tsak mint az érdemnek óltárához bé nyújtott áldozatot, úgy fogadjad; 's fogadd el véle egygyütt kebelünkben égő barátságos szeretetünket is, mellyel ölelünk és a' mellynek ereje mellett kérünk, hogy kövessed tovább is el kezdett szép, és hasznos írasaiddal mind Hazánkat gazdagítani, mind pedig Lakosait jobban is világosítani.” HMNT. 1791. január 25. 90–92.

³³ „Tudós Hazafiak !/A' magyar Lélektudományok ki-munkálását a' honnyai szeretet tudomra-is, több tudós Hazafiaknak tehetségére mérte, kiket én, elméjeknek mind mélységére, mind elevenségére mind pedig a' józanabb Böltselkedésben való tágasbb tudományokra nézve , nálamnál előbb-valóknak vallok. — Hogy az érdem az én munkámra esett: azt nem annyira foghatóságomnak, mint egy-átaljában Kantnak, e' jelenlévő Világ, leg ellő Böltséklkedőjének köszönöm. [...] Valóban hogy szomjú Hazám óhajtott boldogságához juthasson, nem kívánok néki jobb Hazáfiakat Báróztinál, Görögnél, Kerekesnél, — Kiknek szivességébe, s' több tudós Hazámfiainknak barátságába magamat ajánlom.” HMNT. 1791. január 25. 92–95.

³⁴ HMNT. 1791. január 25. 95.

ja, a közönséges egyenes ítélet tétel által, ez idő szerént leg-haszna vehetőbbnek fog ítéltetni.”³⁵

A pályázati kiírásban kezdetben csak néhány támpontot, elképzelést, keretet³⁶ adtak a készülő munkákhoz, és azt a lehetőséget is felvetették, hogy ha van olyan tudós „Hazafi”, aki csak egy-egy részét írná meg a magyar nyelvtannak, azt is tegye meg, mert később összeállhat a teljes grammatika. Kérték, hogy ebben az esetben is értesítsék őket, mert szeretnék tudni, halad-e előre ez a munka is. A pályázatokat 1790. július 13-ig kellett Görög vagy Kerekes bécsi címére elküldeni. 1790. március 2-án aztán pontosították a Grammatikára vonatkozó felhívásukat:

„A’ Magyar Grammatikának helyes ki dolgozására serkentő jutalom 50 arany fog ezentúl lenni, a’ már meg ígért 150 Exemplárokkal együtt. [...] Meg újíjtjuk ez úttal is a’ Magyar Grammatikának olly móddal leendő készítését erányzó kérésünket, hogy abban egy talpra esett Nyelv tanító Könyvnek minden részei, úgymint: az Etymologia, Syntaxis, Orthographia és Prosodia, a’ lehetőségig való tökéletességgel meg munkáltassanak, melly hogy annál szerentséssébb ki menetellel mehessen véghez: kívántunk hosszassabb határt szabni annak kidolgozására, úgymint ezen folyó esztendőnek a’ végét.”³⁷

³⁵ HMNT. 1789. szeptember 25. 281–288.

³⁶ „A’ Grammatika írásának módja erántt távol legyen tőlünk, hogy mi Regulákat akarnánk szabni az ollyan bölts Fejeknek, a’ kiktől magunk is örömet kívánunk tanulni, és mind azokról oktatást venni, a’ mellyek Hadi Történetek nevezetet viselő Írásunkban, előttök meg-jobbitására valóknak láttanak. Bátorokodunk mindazáltal jelenteni, melly igen ohajtanánk, hogy a’ készitendő Magyar Nyelv tanító Könyvben minden részei egy talpra esett Grammatikának, a’ lehetőségig való tökéletességgel jól megmunkáltassanak; hogy a’ tudós Író az eredeti szónak vizsgálásába ’s ki-tanulásába bé-ereszkedjen; azoknak tulajdon értelmeket ki-tapogatni, a’ rajtok esni szokott külömbkülömbféle szükséges változásokat fundamentomosan megmagyarázni, az azokból lett ’s lehető származásoknak módjait világosan fel-fedezgetni, és mind ezeknek azután bizonyos, ’s amennyire lehet közönséges Regulákat szabni igyekezzen. – Továbbá, hogy a’ szók öszve rakásának módját-is, más esmeretesebb nyelvektől meg-különböztetve, értelmes regulákba foglalja. – Így tselekedjen a’ szónak helyyes le-írásának, azoknak az írásban egymástól való meg-különböztetésének, és rövideden, vagy meg-vonva való kimondásának módjával-is. – Mind ezeken kívül, ki kérjük, adja ítéletét, a’ más nyelvekből költsönözött szók erántt, mellyeket gondol azok között szükségeseknek a’ meg-tartásra, ’s hogy lehetne azokból Nyelvünk természetével leg meg-egyezőbbben, a’ szónak más nemeit-is formálni. – A’ Deák ígék: declinatio, conjugatio, ’s a’ t. vagy meg-hagyhatja, vagy pedig Magyarra-is fordíthatja. – Az illyen készületű Magyar Grammatika kétség kívül azt tselekedné, hogy ezentúl elébb lenne átalýjában a Magyar Íffjúság jó Magyar, mint jó Deák, vagy jó Német.” HMNT. 1789. szeptember 25. 284–286.

³⁷ HMNT. 1790. március 2. 281.

A korábban pályadíjnak kitűzött 20 aranyat Nunkovits György³⁸ püspök toldotta meg 30 arannyal, így 1790-ben 50-re emelkedett az összeg.

A pályázatra összesen öt mű érkezett be, Görögék ezeket először Erdélybe, majd a „Kolosvári és a’ Nagy-Enyedi Fő Oskolákbéli Tudós Professzorokhoz”³⁹, végül Debrecenbe küldték el, hogy széleskörű kritikákat, bírálatokat kaphassanak az elkészült nyelvtanokról. A beérkezett munkák közül a bírálók egyiket sem tartották tökéletesnek, mert bizonyos dolgok a pályázatokból „vagy kimaradtak, vagy változást kívánnának,” így „a’ Tudós Ítélő-bírák készítettek Debreczenben” egy hatodikot, ez jelent meg 1795-ben: *Magyar Grammatika, mellyet készített Debreczenbenn egy Magyar Társaság, Bétsbenn A’ Magyar Hirmondó íróinak költségével, Alberti betűivel, 1795.* E munka *Debreceni Grammatika* néven maradt fent a köztudatban.

A *Magyar Grammatika* bevezetéséből tudjuk, hogy a bíráló írók a pályázati jutalomra nem tartottak igényt, így az 50 aranyat felosztották az öt pályázó között. Az első díjat Földi Jánosnak ítélték oda, aki 26 aranyat kapott. A többi pénzt, fenként 6 aranyat a másik négy pályázó (Veres Mihály, Benkő László, Gyarmathy Sámuel,⁴⁰ Kerestaly Ignácz és segítőtársa, Kassai József) kapta. Méltatták még a *Grammatika* fő támogatóját, gróf Széchenyi Ferencet, aki háromszáz forinttal támogatta a kiadást, és reménykedtek benne, hogy ez a példa is serkenteni fogja „Tudós Hazánkfiai” egy „jó Magyar Lexicon eránt való szíves szándékunknak hatatos elősegítésére”.

A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* szerkesztői mindig kitüntetett figyelmet szenteltek a magyar nyelv ügyének, így miután 1789 végén II. József ígéretet tett arra, hogy a török háború lezárultával országgyűlést hív össze, amelyen a nyelvkérdés is téma lesz, Görögék az anyanyelv fontosságát bizonyító pályázatot hirdettek meg lapjukban.

Az 1790. március 12-i számban megjelentetett felhívás három kérdés megválaszolására buzdította az olvasókat:

„Örülünk mi is szerentsés sorsodon kedves Hazánk! és hisszük, hogy ezen örömmünket: mostani sokat ígérő környül állásidhoz képest hathatóssabban meg nem bi-

³⁸ Az 1795-ben kiadott *Magyar Grammatika* első oldalain közlik Nunkovits György Görög Demeterhez írt levelét (1790. december 10.), melyből kiderül, hogy ő ajánlotta fel a 30 aranyat. „Meg-gondolván egy jól elkészült Magyar Grammatikának felettébb hasznos, sőt nyelvünk ékességének előmozdítására elkerülhetetlenül szükséges voltát: eltökéltem azontúl magamban, hogy részemről 30 arannyal pótoljam azt a jutalompénzt, mellyel az urak serkentik hazánk tudósait egy jó magyar grammatikának írására. A 30 arannak általadása eránt már tettem is rendeléseket. — Cselekedetem bármi dicséretes is, vajon nem adósság-e, mellyel tartozom hazámnak? Nem kötelességem-e, melyre kötelez mind a levegő, melyet szívok, mind az az édes első szó, melyet magyarul ejtettem?” *Magyar Grammatika, mellyet készített Debreczenbenn egy Magyar Társaság, Bétsbenn A’ Magyar Hirmondó íróinak költségével, Alberti betűivel.* 1795. iii–iv.

³⁹ *Magyar Grammatika... i. m.* (38. jegyzet) v–xii.

⁴⁰ 1794-ben Gyarmathi Sámuel – saját költségén – kinyomtatta grammatikáját *Okoskodva tanító magyar nyelvemester* címmel.

zonyíthatnánk, mintha Nevedben, ezen három Kérdéseket tesszük fel, Tudománnyal ékeskedő Fijaidnak a' meg fejtsére:

„1. Mitsoda ereje vagyon az Anyai Nyelvnek, a' Nemzet' természeti tulajdonságának (*Nationalis characterének*) fenn-tartására?

2. Mennyire segíti a' Nemzetnek valóságos boldogulását az Anyai Nyelvnek gyarapodása; és ellenben mennyire hátráltatta azt, ennek valamely idegenért való elmellőzése?

3. Mennyire szükséges a' Magyar Nemzetnek a' Deák Nyelv' tudása?“⁴¹

A felhívás díjazását 20 aranyban szabták meg, amelyhez Péczeli József még 10-et hozzatett; a megfejtéseket július 13-ig kellett eljuttatni hozzájuk.⁴²

A pályázat azonban nem a várt módon alakult:

„Vártuk, hogy Hazánknak tudós Fiai közül annál felesebb számmal fogják ezen Kérdéseket figyelmetességeknek tárgyává tenni, mentől közönségesebb, 's uralkodóbb kezdett lenni Nemzetünkben, a' valóságos hazafiúi szeretet; és a' mennyivel erősebben meg voltunk fölére győztetve, hogy a' ki az elő adott kérdésekre igyekezik meg kívántatóképpen felelni, Hazájáért veszi pennáját kezébe. Érkeztek hozzánk két rendbéli feleletek nemsokára, de a' mellyek igen hijánosaknak találtattak. Később, küldötte betses értekezését Szigeti prédikátor és professzor T. Gáti István Úr, mellyben mind a' három kérdéseket illette fontos rövidséggel, de ki tette Levelében, hogy nem jutalomért, hanem egyedül hazafiúi szeretetéből dolgozott: 's ígerte, hogy ideje lévén, bővebben is kimunkállya ezen szép és hasznos tárgyat. — Több Fejtegetői nem találkoztak a' fel tett Kérdéseknek.“⁴³

Annak ellenére, hogy a kérdések egyértelműen céloztak rá, hogy a magyar nyelv védelmére kell kelni a pályaműben, meglepő módon egy a latin nyelvet védő munka is érkezett.⁴⁴ a szerkesztők ebben a váratlan helyzetben felkérték Báróczi Sándort, hogy a latin nyelv mellett szóló 16 érvet válaszolja meg. Erre a kérésre írta

⁴¹ HMNT. 1790. március 12. 279–281.

⁴² „A' fel tett Kérdésekre adandó helyes Feleletektől igen sok függ, ha azok olly állításokat foglalának magokban, mellyek ne tsak a' tsupa okoskodáson épültt okokkal erősíttessenek; hanem mind a' régibb, mind pedig az újabb Históriákból vett példákkal világosíttassanak, 's szembe tűnőképpen bizonyíttassanak. Kérünk azért, 20 Arany jutalom pénznek szives ajánlása mellett, minden velünk eggyütt ugyan azon egy nemes tzelra – Nemzetünk' javára törekedő Hazánkfiai; sőt kéri maga édes Hazájok általunk, vegyék fel az említett 3 Kérdéseket méltó figyelmetességeknek tárgyául, 's igyekezzenek azokat Hazájoknak tartozott buzgósággal meg fejteni. – A' Feleleteknek hozzánk lezendő fel küldését Juliusnak 13-dikára határozzuk, melly az akkor itt a' Leopold Városában esendő Margita Vására alkalmatosságával jó móddal meg történhet.“ HMNT. március 2. 279–281.

⁴³ HMNT. 1791. március 22. 357–359.

⁴⁴ „Még minekelötte T. Gáti István Úrnak küldeményét vettük volna, botsátott hozzánk Nemes Vedres István Úr Szegedről egy Irást, mellyben a' Magyar Nyelvnek a' Magyar Hazában való szükséges és hasznos voltát vitatta. HMNT. 1791. március 22. 357–359.

meg *A' védelmeztetett magyar nyelv* című röpiratát, amely pár hónapon belül – névtelenül – meg is jelent nyomtatásban.⁴⁵

Bárácz tagadta a rivális munkájának fő érvrendszerét, mely szerint

„a' Deák nyelvnek tudománnya a' Magyar Haza szabadságának edgyik ágazatyát állítja; mely Deák nyelv tudománnyában ha a' Hazafi esze el vásott, mindene bomlani fog, és végső rohanásra készül”.⁴⁶ Sőt arra vonatkozóan, hogy mit fog szólni a Hazánkban élő többi nemzetiség, ha a hagyományos közös latin helyett egy kiválasztott nemzetiségi nyelvet, a magyart kell használniuk, Bárácz azt írja, „miért ne lehetne hát, ellenben, azt reménleni, hogy azokat az elő számlált Nemzeteket, meg győző fontos okokkal capacitálván következő hasznokról, ne fogadnák el a' Magyar nyelvet, és önként ne tennék ezt az egy néhány esztendeig tartó áldozatot, egy olyan Hazának, melynek kebelében, más Nemzetekhez képpes, oly boldogságban élnek; annyivalis inkább, hogy nem hirtelen, hanyatt homlok, kívánnnyák bé hozását.”⁴⁷

Az 1790. június 11-i országgyűlés végül határozatot hozott a magyar nyelv használatáról az iskolákban és a hivatalokban is. Ennek fogadtatása örömteli volt; számos alkotás, kiadvány ihletője lett ez az esemény. A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* szerkesztői azonban 1790 márciusában még csak reménykedhettek a kedvező fordulatban, illetve megpróbálták hatni az országgyűlés tagjaira.

„Minekelőtte széllyel oszlandók valának Pozsonból, Országunknak buzgóan fáradozott Rendjei: kötelességünknek tartottuk utóllýára is, érzékeny magyar szíveikre kötni Anyai Nyelvünknek ügyét. Leküldöttünk ti. Berkeny nevezetű Metzönk által, ezen tizimű Munkátskából: A' Magyar Nyelvnek, a' Magyar Hazában való szükséges vóltát tárgyazó hazafiúi Elmélkedések, 500 nyomtatványokat olly hagyomással, hogy azokat osztaná ki Hazánkban Oszlop-Emberei között, még ha lehetséges lenne, a' Gyűlésben. Későn érkezhettek le, mint írja, 13.dikon, Pozsonba a' Bízotunk; másnap tehát Hajdúkat kérvén a' Vármegye-Házától, azok által is osztogattatta, 's maga is osztotta a' nyomtatványokat. „Uton, útfélen meg állítottam (így ír) minden Uraságokat, 's adtam kinek kinek a' nyomtatványokból többet is egynél, olly kéréssem mellett, hogy a' felesleg valókat méltóztatnának által adni azoknak, kik már akkor nagy számmal odahagyták volt Pozson Városát. Kérdezték némelly Uraságok tőlem, ha magyar volna e' a' munka? 's midőn mondtam volna, hogy az: Annál kedvesebb, úgy szállának; mert már deákul tudunk, hanem Magyaroknak nevezetvén, magyarul is kell tudnunk.”⁴⁸

⁴⁵ „A' védelmeztetett Magyar Nyelv', vagy is a' Deák-ság mennyire szükséges vóltáról való ketős Beszélgetés név alatt ki jött Munkát meg lehet Pesten, a' Stábel Úr Bóltjában kapni, 17 kr. on.” HMNT. 1790. július 23. 104.

⁴⁶ BÁRÁCZI Sándor: *A' védelmeztetett magyar nyelv*. Béts, 1790. 34.

⁴⁷ BÁRÁCZI: i. m. (46. jegyzet) 40.

⁴⁸ HMNT. 1791. március 22. 357–359.

A szétszórt programosság középpontja: az akadémia

A hírlap társadalmi és kulturális szempontból legizgalmasabb korszakának az 1789–1792 közötti évek tekinthetők, amikor II. Józsefnek köszönhetően a cenzúraviszonyok rendezettebbek lettek. Később II. Lipót is engedett a magyar nyelvű törekvéseknek, sőt ő maga is támogatta a magyar nyelv használatát, közvetetten pedig térnyerését.⁴⁹ A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* szerkesztői felismerték, hogy a szellemi és irodalmi élet élénkítéséhez, megújításához az írók támogatásán kívül a főnemességet is késztetni kell az anyagi támogatásra, a köznemességet pedig fogékonyra kell tenni a nemzeti műveltség iránt. Ahhoz, hogy „Nemzetünk” a „pallérozott Nemzetek” boldogságából részesülhessen, egyrészt a Hazafiakat kell a „született nyelvüknek szeretetére, betsüllésére, ’s tanulására” ösztönözni; másrészt a „Magyar Nyelvnek gazdagodását, rendbe szedődését, ’s tsinossabbodását” kell elősegíteni, hogy azon „a’ Tudományok virágozhassanak, ’s a’ Köz-Dolgok folytattathassanak.”

Görög és Kerekes kapcsolatban álltak Bessenyeivel, majd a Bessenyei programját továbbvivő Révai Miklóssal. Tudjuk, hogy Görögék támogatták az 1790-ben megjelenő *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék* kinyomtatását, és a *Magyar Museum, Mindenés Gyűjtemény* körül jelen lévő tudós társaságokkal is kapcsolatban álltak. Batsányi a *Magyar Museum* programadó „Bé-vezetés”-ében a tudománypártoló főnemesi réteg szükségességén kívül az akadémiák és a tudós társaságok fontosságát emelte ki.⁵⁰ A *Mindenés Gyűjtemény* is hasonlóan gondolta el a tudós társaság ügyét, Péczeli pedig próbálta anyagilag is támogatni (ahogyan korábban Révai igyekezett a *Magyar Hírmondó* bevételeiből), de az előfizetők elmaradása miatt már a lap fenntartása is akadályba ütközött. A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* szerkesztői – a Bessenyei–Révai-program örököseként – kitüntetett figyelmet szenteltek a tudományok és a nyelv kérdéseinek. A nyilvánosság biztosításával, pályatételeik kiírásával hatékonyan tudták ösztönözni a magyar nyelvű tudományosság fejlődését, valamint az intézményesülés ügyét, melynek szükséges-

⁴⁹ Görögék arról adtak hírt, hogy már az uralkodói családból is többen elkezdtek magyarul tanulni, amivel példát állítanak azon magyarok elé, akik nem becsülik meg kellőképpen anyanyelvüket. „Már Ferentz Fő Hertzeg el kezdett Magyarul tanulni. Ugyan ezt fogja tselekedni Testvér Ötse is Leopold Hertzeg, Betsbe leendő érkezésével, ’s talán még ezen kívül az iffjabb Hertzegek közzül is egynehányan. – Nagy serkentésekre szolgálhatna ez sokaknak, Nagyoknak és Kissebbeknek, a’ kik magokat Magyaroknak tartják, ’s egyébbel meg nem tudják mutatni, hogy ők Magyarok, hanem hogy a’ Haza kebeléből veszik az áldást; – Magyarul vagy semmit se tudnak; vagy tsak imígy amúgy; ’s a’ mi osztán méltán keserítheti szívét egygy igaz Hazafinak, az ilyenek ítélnek Nyelvünknek arra való alkalmatlan vóltáról, hogy rajta valaha a’ Tudományok virágozhassanak, ’s a’ Köz-Dolgok folytattathassanak.” HMNT. 1790. május 11. 596–597.

⁵⁰ „A’ tanultság’ ’s világosságnak terjesztésére leg-nagyobb segélytségül szolgáltak mind ezen Nemzeteknek az Academiák és Tudós Társaságok; mellyek Európának majd minden nevezetesebb Városaiban fel-állottak.” *Bé-vezetés*. = Magyar Museum. Első kötet 1788–1789. Első negyed. Pesten, Trattner Mátyás’ betűjével xiv.

ségét erősen érezték. A tudományok és az irodalom fejlődése által az egész ország fellendülését is remélték, így egy központi, országos hatókörű és a bécsi udvar által is támogatott intézmény létrejöttéért munkálkodtak.

A *Jelentés a Nemes Magyar Nemzethez* című tudósításukban maguk adtak egy rövid programértelmezést hírlapjukhoz:

„ajánljuk azon tzélunkat, melyly szerént a’ Magyar Nyelvnek gazdagodását, rend-be szedődését, ’s tsinossabbodását, és ennél fogva a’ Tudományoknak-is rajta még nagyobb erőben lehető virágzását, nem tsak magunk; hanem más érdemes Hazafiak által-is kívánjuk munkálódní”⁵¹

A hírlap szerkesztőinek gondolkodás- és beszédmódjához a lap mélyebb rétegeiben szétszórtan megbúvó ideologizált célok nyújtanak támpontot. Ehhez viszont figyelembe kell vennünk a józsefi korszakra leginkább jellemző integratív és disszimulatív tendenciák meglétét,⁵² valamint a fogalmak értelmezéseinek változását.⁵³ Így pontos jelentésük megragadása csak a többi programszerű cikkel és a hírlap teljes anyagával összevetve lehetséges.

A hírlapban a tudós hazafiság beszédmódja érvényesült: ez volt a leginkább alkalmas a közösségképző szerep betöltésére, hiszen általános és ideologikus karakterű (a tudományok terjesztése, a nemzet felemelkedése, a magyar nyelv megóvása stb.) volta révén ez tette lehetővé a legszélesebb körben a szerkesztők akadémiai terveinek előmozdítását.⁵⁴ A tudós hazafiság beszédmódja szerint a művelődés, a kultúra fejlődésének bármilyen előmozdítása a haza szolgálata, ezért érvelésrendszerükbe bekerült a pártolás általi felvirágoztatás gondolata is. Pályázataik kiírásával kapcsolatban is ennek összefüggésében használták a nyelv és a nemzet fogalmait. A szerkesztők ennek az érvnek a megerősítésére szisztematikusan a nyugati nemzetek példáit hozták fel követendő mintaként, szabadkoztak, amiért hasonló díjazást nem tudnak adni, egyúttal pedig a tehetősebb réteg „segítségét kéri” terveik megvalósításához.

„Mi ugyan olly jutalmakat nem ígérhetünk, mint a’ millyenekkel Anglia, és Frantzia Ország, nagyra született Fiait, a’ tudományoknak ’s mesterségeknek előbb mozdítására serkenti avagy már ditséretessen tett próbáikra nézve meg-tiszteli.”⁵⁵

⁵¹ HMNT. 1789. szeptember 25. 281–288.

⁵² DEBRECZENI Attila hívja fel a figyelmet a 18. század végén szinte egy időpillanatban meginduló folyóiratok integratív és disszimulatív tulajdonságaira, ami a bécsi *Hadi és Más Nevezetes Történetek* szerkesztőinek beszédmódjára is jellemző, függetlenül attól, hogy a kiadvány – műfaját tekintve – hírlap. DEBRECZENI: *i. m.* (4. jegyzet) 46, 177.

⁵³ BÍRÓ: *i. m.* (6. jegyzet); vö. SZILI: *i. h.* (2. jegyzet).

⁵⁴ DEBRECZENI: *i. m.* (4. jegyzet) 58.

⁵⁵ HMNT. 1789. szeptember 25. 283–284.

A tudós hazafiság beszédmódjának ezt a tételét alkalmazták az akadémiai tervek összefüggésében is, hiszen folyamatosan a külföldi fejlődési minták követését hangsúlyozták azáltal, hogy a különböző külföldi társaságokról, azok tevékenységeiről adtak hírt, előtérbe helyezve azok szükségességét.⁵⁶

A program további értelmezéséhez pontosan kell látnunk a kor egyik központi kérdését, a magyar nyelvet és a köré kapcsolódó fogalmak („Tudomány”, „Nemzet”, „Hazafiak”, „Magyar öltözet”, „Korona”, „Nemzeti Karakter”) közönségképző tendenciáit. A magyar nyelv ügye állandó kapcsolatban áll a „Tudományok” (tágabb értelemben pedig az irodalom) problémájával. A „Tudományok” fogalma a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* tekintetében a lehető legszélesebb értelmében fordul elő, a ’litterae’ értelmében vett tudásként. Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy a differenciálódás jelensége ne jelenne meg e szemléletben,⁵⁷ de mindkét jelentés a praktikizmus funkcionális viszonyrendszerében értelmeződik. A tudomány eszköz ahhoz, hogy „a” pallérozott Nemzetek boldogságában hova tovább bizonyossabban⁵⁸ része legyen hazánknak.

Több helyen foglalkoztak a magyar nemesség számára oly fontos jelképekkel,⁵⁹ de mindig a „saját” ideologizált céljaik szerint használták fel, építették be ezeket érvelésrendszerükbe úgy, hogy a legfőbb cél mindig „született Nyelv”-ünk fontossága, „pallérozása”, ezáltal pedig „Nemzetünk” fejlesztése, védelme legyen. A nemzeti jelképek így az összefoglaló „nemzeti Karakter” fogalmának és a tudós hazafiság beszédmódjának részeként értelmeződtek, amiben a nemzeti jelek kivétel nélkül alárendelődtek a nemzeti nyelvnek.

„Lám mihelyt maga kezdi betsülni a’ Magyar szép öltözetét; talál leg ottan más Nemzetben is Követőket. A’ mi most meg történt a’ Ruhán: meg történhetik az szintén úgy a’ Nyelven is; ha mi magunk abban a’ betsben fogjuk azt tartani, mellyet ez a’

⁵⁶ Hamburgi Társaság. = HMNT. 1791. január 7. 23–24; Göttingai Társaság = HMNT. 1791. január 14. 60–61; Londoni Társaság = HMNT. 1791. január 21. 103–104; A’ Tudós Királyi Akadémiája Berlinben ünnepelt = HMNT. 1791. február 22. 245–248.

⁵⁷ Példa erre a különböző tudományágak területéről hozott ismeretterjesztő témaanyag, vagy akár a grammatikai és a pszichológiai pályázat.

⁵⁸ HMNT. 1789. szeptember 25. 281–288.

⁵⁹ „A magyar ellenálló nemesség társadalmi és politikai súlya nagy jelentőséget kölcsönzött a nemzeti jeleknek általában, az írók viszont újfajta s a nemességtől gyökeresen eltérő sorrendet állapítottak meg e jelek között és tették nyilvánossá, a nyilvánosság előtt pedig vitathatatlaná. Ők a nemzetnek azt a jelét tartják a legfontosabbnak, amely az egész nemzetnek, az alacsonyabb néposztályokat is magában foglaló nemzetnek a jele: a nemzeti nyelvet.” Így a nemesség számára oly fontos jelek között – mint a korona, a zászló, az öltözet és a nyelv – más sorrendet állítottak fel. „Az írók reagálásaiból kiderül, hogy a nemzeti jelvények az ő számukra is fontosak voltak (jelentékeny szerzők köszöntik pl. A hazatérő koronát), értékelésük azonban gyökeresen tér el a nemesi politika értékelésétől: a kor irodalmában a nemzeti jeleknek alapvetően más rangsora jelenik meg. Az 1790-ben oly képtelenül nagy jelentőségűvé emelkedett nemzeti öltözet meglehetősen háttérbe szorul, a nemzeti nyelv kérdése pedig minden mást a háttérbe szorít.” BÍRÓ: *i. m.* (6. jegyzet) 129.

Ruha felett érdemel, annyival nagyobb mértékben, a' menynyivel valóságosabb meg
esmerető jele egy Magyarak a' Nyelv, a' Ruhánál.”⁶⁰

Gyakran elítélően, számonkérően írtak arról, hogy a „magyar öltözet”-re egyesek méltánytalanul sokat költenek, miközben az anyanyelvükre sajnálják a kiadásokat; ez a fajta számonkérés a tudós hazafiság beszédmódjának egyik jellemző érvelése.

Folyamatosan és gyakran tudósítottak a „Nemzet” egy másik jelképéről, a „Koronáról”; így egy hosszabb cikkben összefoglalták a Korona történetét, kinézetét,⁶¹ olvashatunk Budára szállításának előkészületeiről, érkezésének fogadtatásáról, őrzéséről; ezzel összefüggésben még az időről időre egymást váltó vármegyék zászlóaljainak, a – „Korona Őrző Sereg” – tagjainak a névsorát is közölték, formaruhájuk kinézetével együtt.⁶² Kitűnik, hogy a nemzeti jelképeket ők is fontosnak tartották, de a „Magyar Nyelv” fejlesztésének praktikus célja szerintük mindennél előbbre való: ahhoz, hogy „Hazánk” a „pallérozott Nemzetek” közé kerüljön, első lépésként a „Nyelvünk”-et kell „rendbe szedni”.

A „Haza” szolgálata ezáltal nemcsak a vitézek, fegyverforgatók közvetlen szerepvállalásában testesülhet meg, hanem a mindennapi életben, a civil erények gyakorlásában is, így kapcsolódva a tudós hazafiság beszédmódjához, amely szintén azt vallja, hogy a hazát a tudás útján is lehet szolgálni⁶³ – ahogyan a hírlap szerkesztői is vélekedtek Tudósításukban:

„Ha meg-tekéntjük, hogy annyi jeles Hazánkfiai összevetett erővel iparkodnak a tudományoknak Hazai Nyelvünkön való gyarapításán, [...] lehetetlen, hogy az érzékeny Hazafinak szívét az öröm el ne fogja. E nemes példa minket is felgyulasztott képzelvén ezen idő szakaszszát egy olyan szerentsés Epoká-nak, mellyben Magyar Nemzetünk fényét s magával született erejét mind kardjával, mind pennájával megmutathatja.”⁶⁴

⁶⁰ HMNT. 1790. május 11. 596.

⁶¹ HMNT. 1790. november 23. Rajzolat.

⁶² „Pestről, a' következőket közölte velünk egy nagy érdemű Hazafi: „Ns Abaújvár és Borsod Vármegyéknek, Hazai Szent Kintsünk' Őrizetére ki küldött Zászlóaljai, ezen hónapnak 19-dikén érkezének bé Pestre.” HMNT. 1790. június 3. 709.

⁶³ DEBRECZENI: *i. m.* (4. jegyzet) 68.

⁶⁴ HMNT. 1789. Tudósítás.

A politikai beszédmodok⁶⁵ közül néhol a republikanizmus⁶⁶ is teret kap. Közöltek például egy barátjuktól kapott levelet. Ebben egy külföldre elszármazott magyar mondta el véleményét az országban uralkodó – korábban saját szemével látott – helyzetről, annak okairól:

„tudni való dolog, hogy eleiről fogva többet ártott a’ Magyar a’ Magyarinak, mintsem a’ Német: mert, oh fájdalom! egy kis bérért, kész a’ Magyar farkasává válni Polgár Társának; ’s ő maga ásta eddig is főképpen Hazájának a’ vermet. [...] belőlők valaha olly félszeg Magyarkák vállyanak, a’ kik se ruhával, se nyelvvel, ’s végre a’ törösökös Törvények ’szentségével se gondollyanak semmit.”⁶⁷

Összegzés

Görög Demeter és Kerekes Sámuel hírlapalapításának ténye már önmagában is a hazáért, az egész nemzetért tett erkölcsi megnyilvánulásként értelmezhető, a tudós hazafiság beszédmódjában. A „pennával” való harc eredményének érdekében rendezték „rendszerbe” a hírlap tematikáját, amelyből kitűnik a szerzők intenciója, azaz a bécsi hírlap programossága. A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* – hírlap léteének ellenére – népszerűségéből adódóan, és a tudós társaság támogatóinak köszönhetően eredményesen „tudta támogatni az akadémiai programot”.⁶⁸ A hírlap a tudós

⁶⁵ „A politikai beszédmód nem csupán fogalmakat >szótárat< jelent, hanem viszonylag állandó témákat is, mintákat, amelyekhez viszonyít e nyelv használója, érveléseket és értékeket, továbbá előfeltevéseket és hiteket, amelyek lehetővé teszik az érveléseket. Az eszmetörténész kutatása arra irányul, hogy megértse és elbeszélhetővé tegye, mit jelentenek az egyes fogalmak használói és befogadói számára; hogyan, milyen >logika< szerint keveredtek a használat során az egyes politikai beszédmodok >szótárai<, hogyan rendeződnek időnként át e >szótárak<; milyen vitához szólnak hozzá a szövegek, amikor egyes témákat érintenek vagy érvelési módokat választanak; mit jelentettek a minták, hogyan tűnnek el vagy fel a politika nyelvében; hogyan reflektáltak e szótárhasználatokra mind szótarhasználatokra, mintákra mint mintákra maguk a beszélők és a szövegek kortárs befogadói.” TAKÁTS József: *Politikai beszédmodok a magyar 19. század elején*. = Irodalomtörténeti Közlemények (102.) 1998. 668.

⁶⁶ „A republikanizmus politikai nyelvének lényegi eleme a korcsosulás és hanyatlás képzete. A republikánus beszédmód e jellegzetessége éppen ellentétes szemléletű, méghozzá a legáltalánosabb szemléleti jegyekben, a tudós hazafiság beszédmódjával. Ez utóbbi a tudományok kiteljesítésének, kiteljesíthetőségének jegyében fogant, ami az emberiség és benne a nemzet fokozatos tökéletesedését jelenti. Itt éppen az képviseli az értéket, ami a másikban a bukás oka: a régi értékek helyébe a modern kor új értékeinek állítása, a tudás, a földi javakkal való élés, a kifinomultság, egyszerűen a civilizáció kiteljesedése. [...] Republikanizmus és tudós hazafiság ugyanakkor igen jól megfér egymás mellett, szemléleti formáik végső értelemben összeegyeztethetlensége nem zárta ki párhuzamos használatukat, akár egy szövegen belül sem.” DEBRECZENI: *i. m.* (4. jegyzet) 68–69.

⁶⁷ HMNT. 1790. június 8. 715–719.

⁶⁸ KÓKAY: *i. h.* (23. jegyzet) 39.

hazafiak nyelvén szólt, a 80-as évek végén, „egy történelmi időpillanatban”⁶⁹ indult folyóiratokhoz hasonlóan. A szerkesztők elkötelezték magukat a magyar nyelv gazdagodásának, „rendbe szedődésé”-nek ügye mellett, ezáltal a korszak szellemi irányvonalait, tendenciáit lapjukhoz vonzva, az integráció eszméjét megvalósítva. Ezzel egyidejűleg – Görögék és a mögöttük álló társaság – az akadémia létrehozása mellett kötelezték el magukat, így egyfajta elkülönülés is megfigyelhető a századvégi sajtóorgánumok programjainak tekintetében, a disszimilációs tendenciát érvényesítve. A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* jelentősége így a kultúraalakító, nyilvánosságteremtő és tudományterjesztő tevékenységen túl az integratív és disszimilatív tendenciák⁷⁰ érvényesítésében is rejlik, fontos lépcsőt jelentve az irodalmi nyilvánosság intézményrendszereinek alakulástörténetében.

ANTAL, ALEXANDRA

**Le rôle de 'Hadi és Más Nevezetes Történetek'
(Histoires Militaires et autrement Notables)
dans la formation de la publicité littéraire**

Des organes de presse inaugurés à la fin du 18e siècle, 'Magyar Hírmondó' (Messenger Hongrois) de Pozsony, 'Mindenek Gyűjtemény' (Collection Universelle) de Komárom, 'Magyar Kurir' (Courrier Hongrois) de Vienne, et 'Magyar Museum' (Musée Hongrois) comptent parmi les plus connus et les plus souvent cités. Le journal, 'Hadi és Más Nevezetes Történetek' (Histoires Militaires et autrement Notables), paru pour la première fois en juillet 1789, (de 1792 jusqu'en 1803 sous le titre de 'Magyar Hírmondó' (Messenger Hongrois), est beaucoup moins cité, son souvenir est presque totalement disparu, bien que dans son époque il ait été un journal populaire, honoré même de l'attention de nos plus grands écrivains. Ses rédacteurs - Demeter Görög et Sámuel Kerekes (fondateurs du journal) – ont été entourés d'une société, essayant de ramasser les représentants de la culture hongroise de Vienne, et ainsi, par eux et avec eux, ils ont aspirés à gagner d'autres également aux tendances littéraires et linguistiques hongroises, à trouver des défenseurs aux buts de leurs projets (éducation du public littéraire hongrois, développement de notre langue, littérature et culture), en même temps ils appartenaient également aux mécènes souhaités.

Dans l'étude présente surtout les concours en rapport du journal (le premier ouvrage de psychologie hongrois, le concours pour la défense de 'Magyar Nyelv' (Langue Hongroise) et Magyar Grammatika' (Grammaire Hongrois) sont au premier plan, puisqu'ils sont de plusieurs points de vue importants pour le journal et pour l'époque. D'une part ils peuvent donner un point de départ à la découverte du 'programme' d'un journal, qui occupe une place spéciale parmi les organes de presse de son temps, d'autre part, à travers de ces concours la possibilité de l'institutionnalisation de la littérature, les efforts académiques reçoivent également un accent, et finalement nous pouvons voir les relations des rédacteurs et de la société savante de Vienne, qui était en contact avec eux.

⁶⁹ DEBRECZENI: *i. m.* (4. jegyzet) 177.

⁷⁰ DEBRECZENI: *i. m.* (4. jegyzet)

BUDA ATTILA

„Látván is vakoskodni”

A Hazai Tudósítások és az Európán kívüli világ

Az irodalom- és sajtótörténet diszkrét báját adhatják azok a pillanatok, amelyekben a jelen kutatója nemcsak régi korok alkotóival, hanem szakmabeli elődeivel is dialógusba keveredhet: egyetérthet velük, vagy különvéleményét demonstrálja, annak tudatával persze, hogy nincs messze az az idő, amikor saját maga is hasonló játék szereplőjévé válhat; szólnak majd hozzá, de már szavakkal nem tud válaszolni, kérdezhetik, ám csak holt betűit faggathatják tovább. Az ehhez hasonló, szellemekben megvalósuló, fizikailag virtuális találkozások későbbi szereplője mindig előnyösebb helyzetben van, mert birtokában lehet mindannak a tudásnak, amellyel elődei még nem rendelkeztek, s látását már nem homályosítják, nyelvét nem béklyózzák a korábbi megkötöttségek – igaz, szerez mindig helyettük bőven másokat. Mindez bizonyos alázatra és empátiára kell, hogy tanítsa az érzékeny utókort. A párbeszéd – valójában a hagyomány – folytatójának ezért kettős szándékot kell érvényesítenie a visszahívott múlttal szemben; a művek, értelmezések titkainak felfejtése mellett azok létrehozóinak indítékaira, keletkezésének körülményeire is figyelve; saját megértésében az egyszerre felelő és egymásra épülő korok szempontjainak ugyanúgy helyet találva; élve a kritikával, de pártatlanul az ítéletben.

* * *

Kultsár István hírlapjának befogadását, szakmai értékelését vizsgálva kezdettől feltűnő a vélemények bizonyos hullámmozgása, amely főleg a hazai és külföldi hírekkel áll összefüggésben. A kérdéses pont, amely legkirívóbban megosztja az utókort, a nem magyar vonatkozású cikkek megjelenése, mérlegelése, viszonyuk a hasonló belföldi közleményekéhez. A válaszok közül néhány eleve pontatlan, ellentétben áll a tényekkel, s magyarázatul kezdetben a lapismeret nélküli véleményalkotás, később a kritika nélküli, jóhiszemű átvétel adható. De van olyan szemlélet is, amely – ki nem mondva ugyan, ám érzékeltetve – a külföldről szóló tájékoztatást mintegy a hazai események ellentétéként, kizárásaként, az utóbbiakra jutó oldalszám csökkentéseként, netán elhallgatott esetlegességgként, zárványként fogja fel. E nézet az idegen viszonyok jelenlétét a nemzeti érzés gyöngülésének jeleként értékeli a megjelenés idején, egyben keletkezési korának erős patriotizmusáról is tanúságot ad, miközben kifogásolja, hiányolja azt a szerkesztő közléspolitikájában. Tetézi a felsoroltakat még egy ideológiai eredetű bizonytalanság, amely szintén végigkíséri a lap utókorát: annak a problémája, hogy mennyiben is volt politikai orgánum

a *Hazai Tudósítások* (HT.), illetve a *Hazai és Külföldi Tudósítások* (HKT.), s milyen jelei, szintjei voltak e jellemvonásnak.

Az egyik legszembetűnőbb hamis vélemény, az első két évfolyamból hiányzó külföldi hírekhez való ragaszkodás annál is furcsább, mivel már 1887-ben megjelent Ferenczy József sajtótörténeti monográfiája, amely részletesen beszámolt az 1800-as évek elejének osztrák cenzúraviszonyairól, s ennek az engedélyezett lapokban tetten érhető lecsapódásáról. A levéltári dokumentumokat felhasználó munka szerint I. Ferenc osztrák császár és magyar király – belátva részint a külföldi lapok elterjedtségét a Német-római Birodalom határain belül, részint ezek előzetes ellenőrzésének lehetetlenségét – 1804. március 4-én a Helytartótanácsnak címzett rendeletében bejelentette, hogy jegyzékbe foglalják azokat a külföldi lapokat, amelyeket szabadon lehet olvasni, s a listát azontúl évente meg fogják újítani. Míg ezt a tényt egyfelől valóban korlátozásként lehet és kell értelmezni, másfelől azonban e határozat mégiscsak külföldi lapok olvasásához járult hozzá, híreik átvételének lehetőségét teremtette meg. De még a visszatartott lapok vagy lapszámok olvasását sem tiltotta az uralkodóház tagjai, az államminiszterek, a legfőbb udvari méltóságok, az államtanácsosok, a titkos udvari tanácsosok s a kormányelnök, valamint a „tartományi főnökök és parancsnokló tábornokok” számára. Sőt megbízható (közrangú) személyek, ha kérvényezték és fogadalmat tettek arról, hogy a cenzúra alá eső lapokat senkinek tanulmányozásra át nem engedik, az egyébként korlátozott újságokat akár meg nem határozott ideig is olvashatták, s e kedvezményt a belöldi lapok szerkesztői is megkapták, természetesen az előbbieket betartása esetén – mintha egy hozzánk jóval közelebbi időszak kulisszái között járnánk. A cenzúra, a megbízott hivatal és persze maguk a cenzorok is önkényesen és bizonytalanul, pozícióik védelmében alkalmazták a rendeletet, néha érthetetlen szigorral, máskor megmagyarázhatatlan elnézéssel.¹

A 19. század első évtizedének közepén, amikor Kultsár István lapengedélyért folyamodott, különben is más történelmi realitások érvényesültek, mint korábban, az előző század második felében; nem annyira szellemiek, mint inkább vaskosan birodalmiak. Bonaparte Napóleon már Franciaország császára volt, éppen hadban Ausztriával, 1805 októberében Joachim Murat tábornok bevonult Bécsbe, s december közepén, az austerlitz-i csatában Napóleon nagy győzelmet aratott az egyesült orosz–osztrák seregek fölött. A felvilágosodás eszméinek tiltásánál – ahogy az utókor is rögzítette – jelentősebb szerepe volt emiatt a hatalmi cenzúrának: sem a császári család, sem a bécsi államtanács, sem a hadsereg, sem a hadviselés körülményei nem eshettek beszámoló, pláne véleményezés alá. Mivel pedig Ausztria a Magyar Királyság számára egzisztenciálisan a legfontosabb hatalom volt, egyaránt tekintettel kellett lenni az állam érdekeire és képviselőinek személyes hiúságára, sértődékenységére. A lapalapító nyilván számolt mindezzel, hiszen folyamatosan megjelenő sajtóterméket akart kiadni, amely a polgári szabadságjogok által

¹ FERENCZY József: *A magyar hírlapirodalom története 1780-tól 1867-ig*. 8. Bp. 1887. Lauffer Vilmos, 506. Idézett oldalak: 97–102.

lehetővé tett tisztességes tájékoztatás megvalósítása mellett a hazai műveltségi szint emelését, a nemzeti érzések felkeltését, elmélyítését is célul tűzte ki. Szándékairól azonban csak annyit árulhatott el, amennyi még lehetővé tette a megjelenésbe való beleegyezést. Sőt bizonyos mértékben eléje is ment a sejthető elvárásoknak, ahogyan ez az egyik előfizetési felhívásból is kiderül:

„A külföldi tudósítások mindenféle nyelven elöntötték hazánkat, és magunktól elfordítván figyelmetességünket, elszunnyasztották hazafiúi tüzünket. Azért reménylem, hogy a haza előtt kíváncsot cselekszem, ha a felséges császári és királyi engedelemnek szoros értelme szerént egyedül Magyarországot, és a Magyar Koronához tartozó országokat tészem figyelmetességem tárgyává, és Hazai Tudósítások nevezet alatt, valóságos eredeti újságot kezdek.”²

Magánleveleiben is arról számolt be, hogy a Kancellária csak a hazai tárgyú hírek közlését hagyta helyben: sem a német, sem az osztrák belpolitika nem kaphatott nyomdafestéket, sőt ezekről még a pozsonyi vagy budai újságból sem vehetett át semmit.³ Aztán 1806. Szent Jakab havának (július) 2. napján megjelent a *HT.* első száma, és attól kezdve hetente kétszer, szerdán és szombaton folyamatosan eljutott olvasóihoz. Majd a dolgok természetes rendje szerint közléspolitikája kisebb-nagyobb kritikákat, ellenérzéseket, tiltásokat is kiváltott; a lapalapítás kezdetén szükséges szerkesztői véleménye, az ismerőseinek írt levelei pedig a kelleténél jobban befolyásolták az óvatlan utókort. Arra nem nagyon gondolt senki, hogy az elsődleges cél magának a megjelenésnek az elérése volt, ami sikerült is, s csak ezután lehetett gondolni a tartalmi, hírközlési kérdésekre; a kiadás lehetőségének elérése pedig már a Kultsár előtti magyar nyelvű lapok szerkesztőit is némi ravaszkodásra sarkallta. A következő évben, igaz, hivatali bonyodalmak és megyei feliratok után megkapta a külföldi hírek közreadásának jogát is, ez a tény azonban, a magánleve-

² Lelőhelye: OSzK Kisnyomtatványtár, dátuma: 1806. Böjtmás hava (március) 1. L. INDALI György: *Kultsár István és özvegye előfizetési felhívásai a Hazai és Külföldi Tudósítások tárgyában.* = Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1970/71. Bp. 1973. OSZK, 347–355.

³ LÖCSEI [TÓTH] Péter: *Kultsár István (1760–1828).* In: *Szombathelyi tudós tanárok.* Szerk.: KÖBÖLKUTI Katalin. Szombathely, 1998. [Berzsenyi Dániel Megyei Könyvtár–Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata]. 22–23. A szerző által is hivatkozott munka: MÁRKI Sándor: *Kresznerics Ferenc leveleskönyve.* Bp. 1914. Szent István Társulat, 49. Kultsár Kresznericsnek is megírta, hogy a Kancellária csak magyarországi események megírását tűri; ez az adat tér vissza folyamatosan a feldolgozásokban, nem egy esetben hivatkozásokra hivatkozva, az első évfolyamok elolvasása nélkül, kétségbevonhatatlan megállapításként.

lek félmondatainak és a lapban olvasható írások összevetésének hiányában nagyon hamar elsikkadt, legalábbis az alábbi áttekintés mintha ezt mutatná.⁴

1856-ban kerültek ki a nyomdából Toldy Ferenc irodalmi arcképei s emlékezései, amelyek hitelét személyes benyomásainak, az előtte volt nemzedék alakjaihoz fűződő élményeinek objektíválása adta.⁵ a felidézettek sorában szerepeltette Kultsár Istvánt is, érdemeit elismerve, az általa művelt s az emlékezés megírása idején gyakorolt újságírás közötti különbséget érzékeltetve. Elsorolta a *HT.* legfontosabb jellemzőit, érezhetően saját korábbi olvasmányélményeire is utalva; kinyilvánította, hogy lapjain a politika és a törvényhozás⁶ a cenzúra tiltása miatt nem kaphatott nyomdafestéket; s lapidáris egyszerűséggel karakterizálta az utókor számára a szerkesztőt: „Nem lázította fel vérünket, de lassanként elősegítette átváltozásunkat”. Ám arról egy szót sem ejtett, hogy Kultsár lapjában a hazai és nemzeti vonatkozású híreken, irodalmi és más mesterségbeli vonatkozásokon kívül bármi más is olvasható lett volna. A hazai sajtótörténet vitathatatlan tekintélye, idősebb Szinnyi József 1863-ban azt rögzítette, hogy Kultsár „külső országokat érdeklő tárgyakat” csak 1808-tól adott közre, ám a lap címének megadásában nála ugyanúgy, ahogyan

⁴ Részleges mentségül szolgáljon, hogy Horvát István naplóját, amely fontos adatokat tartalmaz a lapalapításról, *Mindennapi* címen csak 1967-ben adta ki Temesi Alfréd; e témakörben kizárólag Taxner-Tóth Ernő használta, l. TAXNER-TÓTH Ernő: *A világ változásai a Hazai s Külföldi Tudósításokban*. = Irodalomtörténeti Közlemények (93.) 1989. 370–389. Ugyancsak majd két évszázadig kéziratban maradtak Horvát István levelei, amelyekben – többek között – a megjelenést biztosító engedélyekről is beszámolt Ferenczy Jánosnak, l. *Horvát István és Ferenczy János levelezése*. Sajtó alá rend., előszó, jegyz.: Soós István. [Bp.] 1990. MTA Irodalomtudományi Intézete, 82, 90. Azért csak részleges a mentség, mert a *HT.* évfolyamai minden kutató előtt nyitva álltak – legalábbis az elmúlt évszázadban.

⁵ TOLDY Ferenc: *Irodalmi arcképek*. Vál., szöveggond., bev., jegyz.: Lőkös István. Bp. 1985. Szépirodalmi Könyvkiadó, 212 [5]. Idézett oldalak: 107–116. A Kultsárról szóló írás 1856-ban jelent meg először a *Magyar Sajtóban*.

⁶ Toldy talán nem olvasott el minden számot, vagy már elfeledte, hogy például a *HT.* 1807. Pünkösd hó (május) elején, másodikán és kilencedikén is tudósított az április 9-én kezdődött országgyűlésről, igaz nem átfogó jelleggel.

például Toldy Ferencnél is bizonytalanságok vehetők észre.⁷ 1866-ban adta ki Gyulai Pál Vörösmarty-életrajzát, amely röviden érintette Kultsár István személyét és tevékenységét is. Igaz, az újságról a nevé kívül egyebet nem írt, azt is helytelenül, mert kezdettől a kiegészült címmel idézte, egyebekben viszont megjegyezte: „Kultsár nem vallott határozott irányt se politikában, se irodalomban. Egyetlen eszméje és elve volt a nemzetiség. Magyar volt testestül-lelkestül, és régi szabású táblabíró. Szerette nemzete történelmét, irodalmát, zenéjét, színészetét, s izgatott mindenik mellett szóval és tettel.”⁸ Persze politikai lap létezhet úgy is, hogy szerkesztőjének nincs egy pártra szabott álláspontja, sőt, azt kell mondani, hogy a markáns és mozdíthatatlan véleményzilárdság nagyon könnyen ellentétbe kerülhet a polgári jogok egyik legfontosabbikával: a sajtószabadsággal, s azzal a Deák Ferenc által elengedhetetlennek nyilvánított körülménnyel, amely csak a hazugságot tiltja. Különben Deáknak nyilván megvolt minden oka arra, hogy éppen e feltétel teljesülését emelte ki, s Kultsár ellenében sem állítható, hogy a számára fontos ügyek mellé ne állt volna; fehéren-feketén a nemzet művelődését, öntudatát elősegítő, azt emelő ügyekben, és rejtőzködő szándékú, mégis egyértelmű külföldi hírszolgáltatásában. Ezért azokban az időszakokban és azokban a nyomdatermékekben, amelyekben nem a hitvalló politikai irányzatosság jelentette a központi kérdést, ennek kifogásolása – a feldolgozások más helyein is – nem más, mint egy későbbi időszak igényeinek igazságtalan visszavetítése. A református Gyulai egyébként a szerkesztő általa is nagyra becsült kiválóságai mellett csak azt róttá fel neki, hogy protestáns ifjakat öröme st. térített át katolikusnak. Látható, hogy a nemzeti szolgálat kidomborítása mint az elbeszélés vezérfonala nem engedte Kultsár lapjának külföldi cikkeit – de a belföldieket sem – említeni. Természetesen figyelembe kell venni azokat a nehézségeket is, amelyek a Nemzeti Múzeum Hírlaptárának létrejötté, gyűjteményének kialakulása, kutathatósága előtt az újságok, folyóiratok tanulmányozását megne-

⁷ SZINNYEI József, id.: *Hírlapirodalmunk a 19. században*. Első közlés. 1801–1830. = Vasárnapi Újság 1863. február 22. 66–67, az idézet a 67. oldalon található. Adatai közvetett forrásokból, például a *Tudományos Gyűjtemény*ből és Toldy Ferenc munkájából, *A magyar irodalom kézikönyvének* második kötetéből származnak. Szerinte Kultsár lapjának teljes címe ez: *Nemzeti Újság, vagyis Hazai és Külföldi Tudósítások*, 1815-től pedig: *Hazai s Külföldi Tudósítások*. Ezzel szemben például az 1806. Mindszent havának (október) 11-i számában, a fejlécben ez olvasható: „Hazai Tudósítások”, az 1808. Szent András (november) havának 30-i fejlécében pedig ez: „Hazai és Külföldi Tudósítások”. Hasonlóan bizonytalan a cím magánál Toldy Ferencnél is, l. TOLDY Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időkől a jelen korig*. Rövid előadásban, 1864–1865. Összeáll., szöveggond.: SZALAI Anna. [Bp. 1987], Szépirodalmi Könyvkiadó, 510 [1]. Idézett oldal: 172. A címváltozatok felsorolása: CSORBA Sándor: *Az 1806-os törésvonal mentén...* (Kultsár István és a Hazai Tudósítások). = In: *Folytonosság vagy fordulat. A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései*. Szerk.: DEBRECZENI Attila. Debrecen, 1996. Kossuth Egyetemi Kiadó, 423. Idézett oldal: 127–128, 17. számú jegyzet. Horváth István Kultsár-nekrológiájában *Nemzeti Újság*ként említette, de a *HT.* és a *HKT.* neveket is felsorolta, l. *HKT.* 1828. Szent György hava (április) 2. 1.

⁸ A következő kiadásból: GYULAI Pál: *Vörösmarty életrajza*. Bp. [1985], Szépirodalmi Könyvkiadó, 270 [1]. Idézett oldal: 73.

hezítették, filológiai feldolgozásukat hátráltatták; s feltételezni lehet azt is, hogy Gyulai részben szóbeli úton terjedő hagyományt öltött életrajzába, amelynek egyik, talán közvetett forrása éppen a nála idősebb Toldy Ferenc lehetett.

Horváth Mihály, a jeles pap-történész bővített kiadású munkájában viszont megemlítette, hogy 1807-ben egy ártatlan, a *HT*-ben az angliai parlamenti viszonyokkal foglalkozó tájékoztatás miatt értelmezési ellentétbe került egymással a hivatalos országgyűlési cenzor és a Kancellária, mely az előbbi a szerzővel együtt hivatalos vizsgálat elé citálta.⁹ Horváth Mihálynak és Szinnyei Józsefnek a külföldi hírek közlését illető, nagyjából egykorú értesülései tehát ellentmondásban vannak egymással. Szinnyei különben nagyszabású életrajzgyűjteményének később írt Kultsár István-címszavában azt örököltette meg, hogy a leendő szerkesztő főleg hazai ügyekkel akart foglalkozni, belátta azonban, hogy ez a lehetőség 1806-ban még nem elégít(h)ette ki az olvasókat, ezért 1808. július 2-tól a lap nagyobb részét külföldi hírek foglalták el. Ebben az elbeszélésben a cenzúrának nem volt szerepe, a tapintatos hallgatás a szócikk megírása idején az akkor egy államjogi keretben lévő Ausztriának, a K. u. K. állammal szembeni lojalitásnak volt a megnyilvánulása. Ugyanakkor Szinnyei demonstrálta a szerkesztő hazai szokások iránti elkötelezettségét, egyben az akkori olvasóközönség nemzeti érzelmekre való hangolásának szükségességét is, hiszen ez a múltértelmezés a kiegyezés utáni hazai belpolitika egyik önlegitimáló toposzává lett.¹⁰ Látható, hogy a külföldi hírek iránti igény az előbbiekre függvényében úgy jelenik meg, mint a hazafiság fejletlenebb foka, a hazai hírek terjedelmének csökkentője. „Mégis 22 évi szerkesztése alatt nem érte el azt a színvonalat, melyet a külföldi journalistika előrehaladása mértékében utódai létesítettek” – vonja meg végső ítéletét, s ezzel ő is a Gyulai által kitaposott útra lépett, egy későbbi mérce jegyeit kérve számon Kultsáron. A két vélemény között azonban hangsúlybeli különbségek vannak: amit Gyulai csak rejtetten tett szövé, azt Szinnyei nyíltan helytelenítette.

⁹ A felhasznált kiadás: HORVÁTH Mihály: *Magyarország történelme*. Az új dolgozat második, bővített kiadása. 1–8. Pest–Budapest, 1871–1873. Heckenast Gusztáv–Franklin. Az idézett oldal az utolsó kötet 315–317. oldalain található, s a *HT*. 1807. július 18-i számában olvasható cikkekre vonatkozik. Egyébként a rövid, tömörítő, különböző helyekről származó hírek között többször is szó volt az angol parlamenti viszonyokról, például a Boldogasszony hó (január) 1-jei szám 77. oldalán.

¹⁰ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. 7. Bp. 1900. Hornyánszky Viktor, 426–434. hátsók. Szócikkében két helyen is Toldy Ferenc emlékezéseit idézte. Nem lehet tudni, hogy életrajzát mikor állította össze véglegesen, de néhány évvel korábban, a Pallas nagylexikon 1894-es 8. kötetében árnyaltabban fogalmazott: „Az akkori cenzúrai viszonyok miatt többnyire az ausztriai és külföldi lapok híreit közlé, vezércikkei nem voltak; hazánkra vonatkozólag is városi s megyei híreket és kinevezéseket közölt.” Ugyanezen lexikonsorozat egy évvel későbbi, 9. kötetébe Négyesy László írta a Kultsár István-címszót, amely csak a legszükségesebbeket foglalja magában, szó sincs tehát újságának magyar és külföldi híreiről, értelemszerűen utóbbiak első megjelenéséről sem. Mindkét címszót szinte változatlanul, csak a szerzői monogramokat elhagyva, átvette a Révai nagylexikon is.

Más narratíva figyelhető meg Váczy Jánosnak Kultsár Istvánról szóló írásában, amely 1887-ben éppen az ellenkező kifogással élt.¹¹ A kiegyezés utáni második évtizedre újból erőre kapott a dualista állam Lajtán inneni felén is a már ismert, kibékíthetetlen, érdekcsoportokban megnyilvánuló belpolitikai megosztottság kormánypárt és ellenzék között, a nemzeti és a birodalmi/nemzetén túli ideológia által támogatva. A már 1887-ben sem előzmények nélküli, s az azóta is újra és újra feltámadó, egymást el nem tűrő, duális szembenállásban csak ellenfelek és összeegyeztethetetlen vélemények léteznek. Olyannyira, hogy a magyar belpolitika akkor is leképezte e kettősséget, s működtette váltakozó irányultságú demokratikus berendezkedéseinek idején is, amikor a közös államjogi és nemzeti kapcsolatokat már megszűntek, a történelem kódéba merültek, s immár a nemzeti függetlenséget visszanyert keretek kialakítása, szuverén és az ország polgárai számára elfogadható tartalommal való megtöltése kerülhetett sorra. Váczy János is leszögezte tehát, hogy Kultsár lapjából hiányzik a politikai pártállás; ennek okát pedig a politikai érzék hiányában, illetve a cenzúra szigorában látta. Az első évek jellemzésére magát a szerkesztőt idézte: Kultsár „nem kapkod a külföldi események után, mert ki ezt teszi »nincs abban az a szívbeli erő, hogy a nemzeti tulajdonságait megtarthassa«.” Csakhogy a lap nevének kibővülése után ez a felfogása megváltozott, hiszen – Váczy János szerint – Kultsár ezt követően sokkal többet foglalkozott a külfölddel, mint a hazával. „Amazokat, jobbra német lapok alapján elég bőven ismerteti, emerről már csak alig tíz sorba szorítja össze tudósításait.” Az igazság azonban az, hogy Kultsár a német lapok mellett francia, angol s alkalmilag más nyelvű lapokat is használt forrásként, a tíz soros hazai tárgyak léte pedig kicsinyítő túlzás. Ez nyomban világossá válhat mindenki számára, aki legalább az első szerkesztő haláláig végiglapozza az egyes évfolyamokat. Az persze igaz, hogy a belpolitikai hírek mellett bővülő helyet kaptak a hazai szellemi élet eseményei; így legfeljebb az mondható el, hogy a magyar vonatkozású, hosszabb-rövidebb írások tartalmi arányaiban állt be változás.

Ugyancsak 1887-ben készült el Ferenczy József monográfiája, amely elsőként foglalta össze a magyar hírlapirodalom kiegyezésig tartó történetét; a cenzúrával kapcsolatos fontos következtetéseiről már esett szó az előbbieken.¹² Munkájának a szerzői autopszia, illetve különböző levéltári dokumentumok felhasználása adja a jelentőségét. Ő ejtett szót arról először – miután főbb vonásaiban megismételte Gyulai jellemzését –, hogy Kultsár 1805. december 8-án adta be kérvényét József nádorhoz, aki a Helytartótanácsához utasította, az utóbbi pedig Bécsbe továbbította azt. A Kancellária az engedélyt megadta ugyan, de kikötötte, hogy a szerkesztő, folyamodásával ellentétben „semmiféle tudósítást se vegyen bele a császári német örökös tartományok, vagy más országok felől, sem a pozsonyi és budai lapokból, hanem pusztán Magyarországra és kapcsolt részeire szorítkozzék.” Ferenczy József említette azt is, hogy a megyék sérelmezték ezt az eljárást, Kultsár viszont

¹¹ VÁCZY János: *Kultsár István*. = Figyelő 1887. 270–283. Idézett oldalak: 274, 276.

¹² FERENCZY: *i. m.* (1. jegyzet) 506. Idézett oldalak: 111–115.

beletörődött, mivel „feladatának tekintette Magyarország részletesebb ismertetése által a hazafias érzést ébresztetni olvasóiban. Azt tartotta, hogy ily hazafiúi igyekezetnek leginkább a hazára ki kell terjednie [...]”. Ugyanakkor a nemzeti öntudat elmélyítését nem állította szembe a külföldnek szóló érdeklődéssel. Ezért, folytatta a szerző, feljegyezte mindazon híreket, melyek az európai státust illethetik, sőt szót ejtett a külföldi hírek 1807 utáni összevont közléséről is. E megjegyzés kétségtelenül alátámasztja, hogy Ferenczy József kézbe is vette azokat a lapokat, amelyekről monográfiáját írta. Emellett röviden bemutatta azt az utat is, amely végül a külföldi hírek közlését eredményezte.

Horváth Mihály levéltári adatát vette át Ballagi Géza is, aki a magyarországi politikai irodalmat feltáró szintézisét igen bő forrásanyag felhasználásával írta meg.¹³ Aprólékosan summázta a cenzúra működését, a kül- és belföldi újságokra egyaránt érvényes korlátokat, melyekből azt a következtetést vonta le, hogy a lapoknak „külföldi dolgokról nemcsak hogy véleményt nem volt szabad nyilvánítaniok, de azoknak még csak egyszerű említése is meg volt nekik tiltva”. Nem hozta viszont az olvasók tudomására azt, hogy az 1790 utáni cenzúra nem csak a kellemetlennek ítélt lapok megvonásával élt, s működését hivatali és emberi esetlegességek is befolyásolták.

Alapy Gyula 1911-ben ugyancsak életrajzot adott ki Kultsár Istvánról, amelyben felhasználta az addig megjelent munkákat; emellett pedig saját bevallása szerint ő maga is végzett levéltári kutatásokat.¹⁴ A *HT*-ről Ferenczyre hivatkozva megismételte, hogy Kultsár a királyi felhatalmazás alapján először csak magyar vonatkozású híreket nyomtathatott ki, külföldieket azonban még a pozsonyi és a budai német nyelvű lapokból sem vehetett át. Pest vármegye sérelmezte ezt a döntést – az anyanyelvi lapok nem lehetnek rosszabb helyzetben, mint a hazai nem magyar nyelvűek –, s feliratban kívánta a külföldi hírek közlését elérni, de sikertelenül. Alapy levéltári dokumentumokra hivatkozott, amelyek szerinte azt bizonyítják, hogy az első két évben nem is volt lehetőség a korlátozás kikerülésére, ám a vármegyéek egyesült tiltakozása 1808-ban mégis célhoz ért, s ez év májusában megérkezett a várva várt helybenhagyás. Látható, hogy a kéziratos és a nyomtatott forrásokat idéző feldolgozások sem nyújtanak mindig valóságos, a történeteknek megfelelő képet, hiszen Alapy – összefoglalásának számtalan erénye mellett – szót sem ejt könyvében a Horváth Mihály által említett esetről, sem pedig a külföldi hírek közlésének Ferenczynél fellelhető kezdetéről. Már nála szelektív tehát a források és a korábbi szakirodalom felhasználása – vagy befogadása. A tisztázatlanság miatt a valótlán adatok (külföldi hírek 1808-tól) öröklődtek Pintér Jenő irodalomtörténeté-

¹³ BALLAGI Géza: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*. Bp. 1888. Franklin, 847. Idézett oldalak: 797–798.

¹⁴ ALAPY Gyula: *Kultsár István, 1760–1828*. Komárom, 1911. Spitzer Sándor, 51. Idézett oldalak: 16, 18.

be,¹⁵ s ezeket vette át később a könyv- és könyvtártörténet dokumentumainak kétkötetes válogatása,¹⁶ majd rájuk támaszkodott Indali Györgynek az első három előfizetési felszólítás szövegét közreadó írása.¹⁷ Az előbbi, mérvadónak szánt könyvtártörténeti szöveggyűjtemény még azt is megjegyezte: „A lap politikai közleményei nem lehettek jelentékenyek.”¹⁸ (Itt a *HT*-ről van szó.)

Arra lehet gondolni, hogy a nemzeti klasszicizmus irodalomtudományi kialakulásával végleg kanonizálódtak, más szóval megmerevedtek egyes addigi következtetések, megállapítások a szerkesztőről és lapjáról. Ezt követően a reformkorral és előzményeivel foglalkozó szerzők, különféle kutatásaik és publikációik szűkebb tárgyán túlnyúló önálló feltárást, amely kimondottan a *HT*-re vonatkozott volna, nem végeztek. Nem segített a helyzeten, hogy az ötvenes évektől ez a korszak félárnyékba került, s a *HKT* fennállását kísérő néhány jelenség – a külföldi hírek egy bezárkózó társadalomban, az irodalom- és művészetpártoló tevékenység szabadsága az ellenőrzött szellemi életben – nem kedveztek megismerésében; a lehetőség hiánya magával hozta az igény hiányát is. Az aktuális kérdésekkel szembesülő kutatók arra is gondolhattak, hogy ezen a téren az elődök már mindent megállapítottak, értelmetlen lenne még az ő munkájukat is újra elvégezni. Főleges főlemlegetni azt a szemléletet is, amely a társadalmi, politikai, hatalmi változás után – érthető okokból – mellőzte, sőt kárhoztatta a források (ismételt) felhasználását, az adatpontosságot, a filológiai tisztességet. És persze a már létező összegzések, a szakmailag elismert szerzők tekintélye is sokat számított. A lapot bemutató feldolgozások, részközlemények így hát sorra ismételték, hogy 1808-ig csak belföldi hírek közlésére nyílt lehetőség, s a tartalmi bővülés kizárólag Pest megye tiltakozó felirata után következett be. Ez áll az 1965-ben megjelent akadé-

¹⁵ „A lap címe 1808-ban átváltozott Hazai S Külföldi Tudósításokká. Ekkor már külföldi híreket is szabad volt közölnie, de óvakodnia kellett minden olyan újdonság elmondásától, amely nyugtalanságot keltett volna az állampolgároknak [...] Hírlapját sokan olvasták.” *Pintér Jenő magyar irodalomtörténete. Tudományos rendszerezés. 5. A magyar irodalom a XIX. század első harmadában.* Bp. 1932. [Stephaneum], 45.

¹⁶ *A könyv és a könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig.* Összeáll.: Kovács Máté. [Bp.] 1963. Gondolat, 756 [2]. Idézett oldal: 307. Az ismeretterjesztő írások és a semmilyen új adatot nem tartalmazó munkák taglalásától eltekintünk.

¹⁷ INDALI: *i. h.* (2. jegyzet) 347.

¹⁸ Feltételezhetően a cenzúra, nem pedig az olvasatlanság (nem ismertség) miatt voltak jelentéktelenek – legalábbis Fülöp Géza szerint, aki a vonatkozó oldalaktól írta, l. A 16. számú jegyzetet. Későbbi sajtótörténeti jegyzete szerint a lap 1808-ig csak belföldi híreket közölhetett, s „politikai jelentősége a cenzori ellenőrzés miatt ezután sem lehet számottevő”. L.: FÜLÖP Géza: *Sajtótörténet, sajtóismeret.* Bp. 1984³. Tankönyvkiadó, 94. Idézett oldal: 69.

miai irodalomtörténet harmadik kötetében, illetve az 1980-ban közreadott történeti kézikönyvben is.¹⁹

A megközelítési szempontok változásának egyik érdekessége, hogy míg a ki-egyezés után Gyulai és Váczy megállapítása, enyhe rosszallása szerint Kulcsár István határozott politikai irányzat, egyértelmű politikai pártállás kinyilvánítása nélkül szerkesztette lapját, addig nagyjából száz évvel később expressis verbis politikai hírlapként aposztrofálták a *HT*-t; nyilván mindkét esetben saját koruk kívánalmait visszavetítve a reformkor előtti évekbe. Az 1945 utáni feldolgozások némelyike ráadásul – már amelyik egyáltalán vesztegetett néhány szót rá – nem felelte el meginteni a Nemzeti Újságot, Kulcsár lapjának önállósodott című folytatását mint a klerikalizmus támogatóját.

Az 1839 utáni évtizednek az egyes lapszámok kézbevétele után készült felmérése 2006-ig váratott magára. Balázs Attila tanulmánya ugyan átveszi a *HT*. és a *HKT*. első két évére és általános méltatására vonatkozó, a szakirodalomban kritikátlanul ismételt adatokat, ám az utolsó évtizedet feldolgozva körültekintően és pontosan mutatja be az egyes szerkesztőket s lapkészítési elveiket; sajnos még mindig túlságosan csak a belpolitikára koncentrálna.²⁰ Érdekes jelenség ráadásul, hogy a nem túl nagy számú reflexió egy része – már amelyik egyáltalán említést tesz ilyesmiről – a magyarországi, más része az ausztriai híreket tartja fontosabbnak, s ennek megfelelően illeti kritikával Kulcsárt, illetve a hatóságokat. Az 1979-es, egyébként torzóban maradt akadémiai sajtótörténet első kötete pedig az összes előzmény és megírásának ideológiai kényszerei következtében a következő kifogásokat emelte a lappal szemben, erősen figyelembe véve a már rögzült véleményeket: a *HT*. csak látszólag nyit új korszakot a magyar sajtótörténetben, valójában tartalom és színvonal tekintetében visszaesés elődeihez képest, ugyanis azt az európai referáló

¹⁹ „Az osztrák elnyomás átmeneti enyhülését kihasználva Kulcsár István alapította az új politikai hírlapot. Jellemző a politikai helyzetre, hogy külföldi híreket csak 1808-tól kezdve közölhetett.” *A magyar irodalom története. 3. A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig.* Szerk.: PÁNDI Pál. Bp. [1965] Akadémiai Kiadó, 831. Idézett oldal: 192. L. még: *Magyarország története, 1790–1848.* 1–2. Főszerk.: MÉREI Gyula. Szerk.: VÖRÖS Károly. Bp. 1983. Akadémiai Kiadó, 1456. Idézett oldal: 1108. Az utóbbit, amely csak egyetlen, nem helytálló mondatban említi Kulcsár lapját, 1983-ban másodszor is kinyomtatták, s az irodalomtörténetnek is vannak utánnyomásai. Csak pironkodással lehet idézni, hogy a *Magyar irodalmi lexikon* (1963) szócikke szerint a *HT*. első száma 1805-ben jelent meg, az *Új magyar irodalmi lexikon* (1994) szerint pedig Kulcsár lapját 1806-ban alapította.

²⁰ BALÁZS Attila: *A Nemzeti Újság és szerkesztői.* = Magyar Könyvszemle (122.) 2006. 218–237.

sajtót képviseli, amely ekkor már idejétmúlt jelenség volt.²¹ Fontos kifogás, hogy nincsenek kommentárok a hírekben, amelyek egyébként is „rendezetlenül”, forráshely és dátum szerint követték egymást. A vonatkozó oldalak szerzője elismeri ugyan, hogy a magyar nyelv és kultúra szolgálata szempontjából Kultsár a korábbi lapok hagyományát követte, de azért mindez a szegényedést és a beszűkülést mutatta. A fejezet megismétli, hogy az első két évben csak hazai vonatkozású cikkek jelenhettek meg, mert a Helytartótanács nem engedte a külföldi híreket. A cenzúra elsősorban a napóleoni háborúk Ausztriára nézve veszélyes és kínos híreinek közreadását gátolta, s csak a vármegyék tiltakozásának hatására közölhetett Kultsár lapja 1808-tól külföldi híreket, *HKT.* cím alatt.

Bár e nagyszabásúnak indult akadémiai munka erényei önmagukért beszélnek, befejezetlen mivolta a munkára fogható szakemberek egykori hiányán túl rámutat legfőbb rendező elvének problémájára: arra, hogy a politikai szempont előtérbe kerülése, eluralkodása szinte mindig magában foglal bizonyos torzításokat – a politika irányának gyakori változásáról nem is beszélve –, s borítékolja a féligazságokat. Kérdés ugyanis, hogy ha – kiragadott szempontként – a példaként felidézhető elődlapok s a *HKT.* évfolyamainak számát tekintjük, a felrótt visszaesést miként, miben lehet értelmezni. Azon is el lehet gondolkozni, hogy a referálás elítélése, azaz a kommentárok hiánya mennyiben hátrány, mivel ez a kifogás kimondottan a polgári sajtójogok szabadsága ellen irányul, amelyek köztudott módon lehetővé teszik a szabad véleménynyilvánítást és -alkotást. A szerkesztők – még ha tágabb értelemben is – eleve politizálnak saját szerkesztési elveikkel, például a kiemelés-sel-mellőzéssel, a sorrenddel stb. Persze nem feledhető, hogy az említett ellenvetések akkor születtek, amikor a hazai tájékoztatáspolitikai éppen a hírmagyarázatokra épített, amelyek csak egyféle értelmezést tettek lehetővé, s az attól eltérő kommentálást erősen tiltották.

* * *

Említést kell tenni arról, hogy a későbbi véleményalkotást befolyásol(hat)ták a kortársak véleményei is. Itt elsősorban Kazinczy Ferenc változó állásfoglalását

²¹ „Politikai és világnézeti vonatkozásban el sem érte első magyar nyelvű újságjaink színvonalát: hírszolgálata terén a régi referáló lapokat, a nemzeti nyelv, kultúra és irodalom szolgálata szempontjából viszont a magyar sajtó első másfél évtizedének legjobb hagyományait követte.” *A magyar sajtó története I. 1705–1848.* Szerk.: KÓKAY György. Bp. 1979. Akadémiai Kiadó, 831 [1]. Idézett oldal: 247. A HT.-t is bemutató fejezetet a szerkesztő írta, aki álláspontját és az első évekre vonatkozó, elődeitől örökölt ismereteit később is képviselte: (1) „kezdetben nem volt szabad a külföldi eseményekről hírt adnia”, L. „Tekintetes Szerkesztő úr!” *Levelek a magyar sajtóról, 1790–1848.* Vál., szöveg-gond., jegyz.: FEHÉR Katalin, KÓKAY György. Bp. [1990] Szépirodalmi Könyvkiadó, 392 [7]. Idézett oldal: 281. (2) „Két éven keresztül kizárólag hazai vonatkozású cikkeket tartalmazott az újság, mert a Helytartótanács nem engedélyezte a külföldi hírek közlését.” L. BUZINKAY Géza–KÓKAY György: *A magyar sajtó története I. A kezdetektől a fordulat évéig.* [Bp.] 2005. Ráció, 225. Idézett oldal: 54.

kell figyelembe venni, amiről Alapy Gyula, S. Varga Katalin²² és Lócsei [Tóth] Péter²³ is körültekintően értekeztek. Kazinczy és Kultsár szépen kezdődő, majd elkomoruló, később kisimuló, de meghitté már soha nem váló kapcsolatának mélyén az alkotó és a kiadó megszokott, nem különleges, érdekkülönbségeket megjelenítő konfliktusa állt, amelyben mindkét félnek volt igazsága: Kazinczynak a monda-nivaló korlátozások nélküli közreadása, Kultsárnak folyóirata folyamatos megjelenítése volt a célja. A sajtószabadság ugyanis többarcú: mást üzen a szerzőknek, mást a kiadóknek, az igazgatási vagy büntetőjogi hatóságokról nem is beszélve.

A recepciónak azért szerencsére vannak kedvezőbb állomásai is; például Taxner-Tóth Ernő 1989-es, az eddig ismertettektől alapvetően különböző írása.²⁴ Ő foglalkozott elsőként kimondottan Kultsár lapjának külföldi híreivel. Tanulmányában sorra veszi a már kialakult véleményeket megkérdőjelező tényeket és jelenségeket, és kétségtelenné teszi, hogy külföldi híreket már 1807 közepétől lehetett olvasni a lapban; ám ő is inkább csak az európai vonatkozásokra tekint. Megállapításait

²² A 20. századi méltatások többsége már bizonyított és meg nem kérdőjelezhető tényként fogadta a korábbi vélemények jó részét, természetesen egyénileg szemelgetve közülük. S. Varga Katalin végigköveti Kazinczy és Kultsár viszonyának alakulását, ami a szokásos kiadói-szerzői ellentétek egyik korai megnyilvánulása volt. A maga szempontjai szerint mindkét félnek igaza volt, de Kazinczy véleménye az utókort a kelleténél is jobban befolyásolta. L. *Hazai Tudósítások*. Vál., szerk., előszó, jegyz.: S. VARGA Katalin. Bp. [1985] Magvető Kiadó, 549 [1]. Idézett oldalak: 11–13. Meg kell jegyezni, hogy ebbe a döntően hazai vonatkozású híreket közlő gyűjteménybe belekerült a bécsi állathecc leírása, amely igaz volt ugyan, s eléggé viszolyogtató, önmagában mégsem szolgálhat mást, mint Bécs lakosainak lejáratását, illetve a korabeli osztrák államvezetés megbélyegzését. Érdekes ugyanakkor, hogy a napóleoni háborúk eseményeit tartalmazó néhány hír is csak az 1808 októbere utáni számokból került a kötetbe, mintha egy misztikus tiltás akadályozta volna az első két évfolyam figyelembevételét. Fábri Anna korabeli források alapján felsorolja a Kultsárt ért kifogásokat: taszító modora, nyereszkedésre való hajlama, ügyeskedése – már-már csalása –, saját könyveinek kölcsönadásában való nehézkessége, ezek alkotják a bűnlajstromot. L. FÁBRI Anna: *Az irodalom magánélete. Irodalmi szalonok és társaskörök Pesten 1779–1848*. Bp. [1987] Magvető Kiadó, 749 [1]. Idézett oldalak: 219–245. Egy lapszerkesztőnek, ha újságját fönn akarja tartani, emellett mecénási szerepet is vállal, és nincs születése vagy egyéb kapcsolatai okán számolatlanul szórható vagyona – de ha van, akkor is –, meg kell néznie, mire adja ki pénzét; ez a könnyelműség hiányában megmutatkozhatott a felsorolt – vélt, vagy ténylegesen létező – jellemvonásokban, ám saját, személyes könyvtárának védelme kizárólag erőnként jöhet számításba. Ha nem így tett volna, nem ajánlhatta volna föl könyveit közösségi, oktatási és megyei célokra, alapítványt létrehozva kezelésére és gyarapítására. Más kérdés, hogy halála után gyűjteménye finoman szólva elképzelései ellenére „hasznosult”. Sajnos ez a szokásos történetek egyike, amely a nemzetnek ajándékozott értéktárgyak kallódását példázza. És természetesen Fábri Anna is megjegyzi, variálva a szakirodalomban továbbélő tévedést: „a szerkesztő lapjában nem közölhetett politikai híreket”. Olvasható az idézett mű 224. oldalán.

²³ Ahogy erre Lócsei [Tóth] Péter rámutatott, éppen a tájékoztatás szabadsága, a külföldi hírek közlése volt lapjának egyik fő erénye. L. LÓCSEI: *i. h.* (3. jegyzet) 13. Ugyanitt a külföldi hírek közlése miatti kálváriájáról l. 22–23. A szerző Kazinczy Ferenc levelezése alapján felsorolja a kritikus és támogató véleményeket egyaránt.

²⁴ TAXNER-TÓTH: *i. h.* (4. jegyzet) 371, 376.

magukkal az egyes lapszámokkal és összehasonlító sajtótörténeti adatokkal is alátámasztja. Kitér arra, hogy a szigorú cenzúra ellenére a szerkesztő igencsak veszélyes híreket is közölt, s konstatálja, hogy „Kultsár lapjának irodalmi jelentősége lényegében földolgozott”. Ezzel egyet is lehet érteni, persze azokkal a megszorításokkal, amelyek az egyes vélekedések végiggondolása közben világossá váltak, s főként annak hozzáadásával, hogy ugyanakkor a *HKT*. ’művelődéstörténeti’ érdeme lényegében napjainkig feltáratlan – az előtte, vele és közvetlenül utána megjelenő magyar nyelvű újságokéval és hírlapokéval együtt. Pedig a hazai kultúrán túli viszonyok tükröződése korai lapjainkban a nemzeti önismeret elmélyítését is szolgálta. Igaz, a tanulmányozást nehezíti, hogy az részben a történeti, részben az összehasonlító módszerek együttes alkalmazását kívánja meg.

Új szemléletet mutat a Kultsár lapjával foglalkozó legutolsó két közlemény. Csorba Sándor egy 1996-os tanulmánykötetben vázolja az újságról szóló korábbi tudás egy szeletét, elhelyezi azt a Martinovics-összeesküvés utáni szellemi környezetben, helyzetképet ad a cenzúraviszonyokról, s folyamatosság és újrakezds határvonalain belül értelmezi újra Kultsár törekvéseit. Szót ejt a külföldi lapokból átvett hírekről, cikkekről, és a modern hírközlés, tömegkommunikáció alapfogalmait alkalmazva jellemzi közlési elveit, illetve ütköztet néhány, a *HT*-ről kialakult vélekedést.²⁵ Vitathatatlanul a legpontosabb, rövidegében a legtöbb helyes megállapítást tartalmazó néhány oldalt Kerényi Ferenc írta, aki regionális irodalomtörténetének Kultsár István lapalapító tevékenységét sűrítő bekezdéseiben Ferenczy József kutatásaihoz tért vissza, s az általa összegyűjtött dokumentumok legfontosabbjait monográfiája végén közölte is.²⁶ Ezek alapján bontja ki a kezdet nehézségeit és körülményeit, a megjelenéshez vezető utat és állomásait. Az iratokból kiderül, hogy a magyar nyelv tökéletesítése és a külföldi hírek közlésének lehetősége – „külső Történetek”, ahogy olvasni lehet a megyei közgyűlés határozatában – kezdetől összekapcsolódott. A megyei feliratok kifogásai és sürgetései találkoztak az udvar mérlegelésével és meggondolásaival, melyek egyébként is a cenzúrán már átesett lapok anyagának felhasználása mellett szóltak – kisebbik rosszként. Az pedig más kérdés, hogy maga Kultsár hogyan élt végül a kért és megkapott lehetőséggel, s már a külföldi hírek közlésére vonatkozó feljogosítás megérkezése előtt milyen közléspolitikát folytatott.

Ferenczy József és Kerényi Ferenc kutatásai s a szakirodalom forrásközlései alapján tehát így összegezzhető a teljes híryanagyig vezető út: 1. Kultsár István tervének, amely egy magyar nyelvű lap kiadására irányult, 1805. március 23-án van első nyoma Horvát István naplójában. 2. Az 1805. december 8-i beadványra – a József nádor–Helytartótanács–Kancellária útvonalat betartva – 1806. február 10-i kelte-

²⁵ CSORBA: *i. h.* (7. jegyzet) 120–134.

²⁶ KERÉNYI Ferenc: *Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867)*. Bp. 2002. Pest Megye Monográfia Alapítvány, 443. Idézett oldalak: 56–58, 326–328. Kultsár István 1806. május 20-i kérvényében is összekapcsolja az anyanyelv gyakorlását a külföldi hírek közlésével, s utóbbit éppen az olvasók, az előfizetők kívánságával indokolta.

zéssel született meg az engedély,²⁷ amely azonban csak a magyar vonatkozású hírek közlésére szorítkozott. Ez szemben állt Kultsár elképzelésével, aki csalódottságáról magántársaságában és leveleiben nem hallgatott, ugyanakkor megkezdte az előfizetők felkutatását: 1806. Böjtmás hó (március) elsején felhívást bocsátott ki, ezzel párhuzamosan pedig újabb beadványban kérte a tartalmi kiterjesztést. Ennek az iratnak a kelte: 1806. május 20. Mellékletként csatolta a laptervet/mutatványszámot, az előfizetők felhívást és a helyben előfizetők névsorát. Törekvéseihez a megyék egy részének támogatását is meg tudta szerezni, Pest megye például már egy nappal későbbi kisgyűlésén kitűzte az ügyet. A nádor és a Kancellária azonban a leendő szerkesztő s a vezérmege egymást támogató, tartalmi bővítést kérő beadványát június végén elutasította. 3. Július elején megjelent a *HT.* első száma, s augusztus 26-án a Pest megyei közgyűlés másodszor is kérvénnyel fordult a nádorhoz, a királyhoz, illetve azokhoz a megyékhez, amelyektől támogatást remélt. Október és november elején a Kancellária megismételte az elutasítást, amit a december elsejei közgyűlés tudomásul is vett. 4. Kultsár azonban nem nyugodott bele e döntésbe, s egyfelől figyelmen kívül hagyta a tiltást – feltételezhetően a korabeli sajtó- és cenzúravizonyok ismeretében –, azaz kellő nagyvonalúsággal kezelte a hírközlési gátat: lassan és óvatosan, de már hozott külföldi híreket, 1807-ben pedig összevont közreadásukra is sort kerített. Másfelől az első félév befejeztével ismét kérelmezte a megkötés feloldását; erre utalt az 1807. június 3-i számban kinyomtatott, január elsejei keltezésű beszámolójában, amelyben a külföldi hírek bővebb közzétételéről is szó volt.²⁸ S bár a Helytartótanács 1807. október 31-én a lengyel felkelés és a francia–orosz háború híreinek izgató hatásától óvott, a módosítást a lap, dacára az előzményeknek, megkapta. Ugyanakkor az uralkodó – gyakorlatilag felülbírálván a hivatalok döntését – a cenzorokat fokozott ellenőrzésre, a szerkesztőt pedig lehetőleg a politikai hírek mellőzésére szólította fel. Lényegében tehát a Kultsár által folytatott gyakorlat megerősítését jelentette a királyi beleegyezés, amiről a szerkesztő nem is feledkezett meg december elsejei előfizetési felhívásában megemlékezni: „fő gondunk lészen, hogy azon külföldi dolgokat is, mellyek esmérte, Hazánkat akár miképpen illetheti, Felséges Urunknak kegyelmes engedelmével Hazafi Olvasóinkkal a leg hitelesebb kútforrások szerint közöljük.”²⁹ 5. Mindezt a fontos változást szentesítette 1808-ban a névváltozás. Hogy erre nem a januári első számban került sor, annak az lehet a magyarázata, hogy az első szám is július elején jelent meg, tehát az évfolyam vége nem a naptári év elejére, hanem középre esett.

Meg kell még jegyezni a tárgy laza történeti keresztmetszetének a végén, hogy az „irodalmi jelentőség” analízisa is csupán 1828-ig érvényes. A Kultsár István

²⁷ Taxner-Tóth Ernő a megjelenést kérő folyamodvány dátumát 1805. december 25-re, az első, korlátozott engedélyét pedig 1806. január 10-re jelzi; az eltérés a több hivatalt megjárt iratok eltérő idejű iktatását mutatja. L. TAXNER-TÓTH: *i. h.* (4. jegyzet) 371.

²⁸ A vonatkozó szövegrészt l. később.

²⁹ INDALI: *i. h.* (2. jegyzet) 353.

halála és a lap második névváltoztatása utáni korszakkal még annyit sem foglalkoztak, mint az első 22 évfolyammal. Sommás ítéletek olvashatók, ám valójában az utolsó két évtized anyaga feltáratlan. Csak a már idézett, tárgyilagos, bár az előzmények körvonalazásában a korábbi hibás adatokat átvevő, egy összetevőre koncentráló tanulmány készült el³⁰ – az utolsó évtizedről. A haladás mítoszának mint egyetlen megközelítési szempontnak a központba emelése, úgy tűnik, mellőzhetetlen és kizáró alkotóeleme lett a magyar kultúrának is a párhuzamosan létező, ugyanakkor egymást egyszerre támogató és opponáló, eltérő civilizációs szintű nemzeti részkultúrák megfigyelése és tárgyalása helyett. Pedig ez utóbbi legalább olyan pontos és a valóságnak megfelelő képet ad egy társadalom művelődési, műveltségi szintjéről, mint az az előbbiről feltételezhető.

* * *

I. Ferenc osztrák császár és magyar király gyakorlatilag uralkodásának kezdetétől, 1792-től hatalmi defenzívába szorult, mivel Franciaország háborús külpolitikája következtében először az úgynevezett koalíciós háborúval, majd a napóleoni hadvezetés terjeszkedésével kellett szembenéznie. A területi veszteségekre és a francia államjogi változásokra, azaz Napóleon császárrá koronázására válaszul 1804-ben megalapította az Osztrák Császárságot. Tisztában volt a sajtó, a hírközlés fontosságával és hatásaival, ezért az állami céloknak alárendelt működést kívánt biztosítani annak. A felvilágosodás hatására és Mária Terézia, valamint II. József uralkodása után azonban még egy rendőrállamot sem lehetett úgy működtetni, mint az ellenőrizetlen abszolutizmus korában. Az általánossá vált híréhség következtében a tiltások és engedmények láncolata, együttes lehetősége teremthette csak meg a kívánt cenzurális egyensúlyt, amelyet az európai politikai viszonyok pillanatnyi állása is erősen befolyásolt. Az persze természetes, hogy a megjelenésben gátoltak protestáltak a döntés ellen, s az indulatoknak néha ideológiai terepre tévedésében szerepet játszott a napisajtó egyre erősödő gazdasági vonzata is.

Közvetlenül a *HT.* első számának megjelenése előtt, 1806. július 12-én jött létre a Rajnai Szövetség, a Napóleon támogatását igénylő, s egyben a Német-római Birodalomból kilépő német államok részvételével. Ausztria és Poroszország (valamint Braunschweig és Hessen választófejedelemsége) mindvégig távol tartotta magát ettől a szövetségtől; az események hatására I. Ferenc ki is mondta a Birodalom megszűnését. Az ősz elején a francia csapatok döntő győzelmeiket érték el német területeken; november végén Napóleon kihirdette az Anglia elleni tengeri blokádöt, elfoglalta Lengyelországot, s december 19-én bevonult Varsóba. Ezek a hadiesemények az Osztrák Császárság számára közvetve és közvetlenül, tova- gyűrűző hatásaiban is károsak voltak. Érthető lett volna tehát, ha a cenzúra éppen a velük összefüggő hírek megjelenését gátolja. Ennek ellenére már az 1806. karácsony hó (december) 31-i számban olvasható egy Lengyelországhoz kötődő mon-

³⁰ BALÁZS: *i. h.* (20. jegyzet) 218–237.

dat.³¹ Megfogalmazása igencsak ötletes, mondhatni agyafúrt; a hír bekövetkeztét bizonytalanná teszi, de okát elárulja: „Kétséges, ha Varsóba érkezett-e Napóleon császár. Oda jövetelére halasztotta Lengyelország felszabadításának kihirdetését.” Mivel a magyarok a lengyelekhez hasonlóan nélkülözték az önálló állami létet, ráadásul a hagyományos lengyel–magyar barátság tudata eleve érdeklődést váltott ki itthon, az északra érkező újdonságok Kultsár szándékát támasztották alá: a nemzeti érzés felélesztését, megerősítését. A rövid híradást persze kétféleképpen lehet megítélni, s valószínűleg mindkettő igaz: a késleltetéssel elvesztette ugyan az aktualitást, közlésével, megfogalmazásával viszont a szerkesztő végeredményben politikai üzenetet fogalmazott meg. Ettől kezdve rendszeresen szerepeltek az újság lapjain lengyel vonatkozású hírek, tájékoztatók, szövegközlések. 1807. Szent Iván hó (június) 13-án például rokonszenvet keltő módon adott hírt Napóleonról,³² egyben megjelenítve a császárra vetített közép-európai ideálokat; Szent Jakab havának (július) végén pedig közölte a tiltsi fegyverszünet és béke,³³ majd ugyancsak a porosz királlyal,³⁴ valamint a cárral kötött béke szövegét.³⁵ Cáfolja a cenzúra mindenhatóságát a Kisasszony hó (augusztus) 19-i szám 118–119. oldalán egy „Lengyel szélekről” című cikk, amely az újonnan létrejött Varsói Hercegség államrendjét sorolta el. Szerepelt itt az örökös jobbagyság eltörlése, a katonai és állami irányítás született lengyelek kezébe adása, a lengyel nyelv állami használata, rendszeresen ülésező törvényhozás, amelynek alá van rendelve a király stb.³⁶ El lehet képzelni, hogy milyen érzésekkel fogadhatták e sorokat a hazai olvasók. Fölösleges a példák számát szaporítani, az eddigiek is világosan mutatják egyfelől a cenzúra részleges és változó mivoltát, másfelől a lapról kialakított későbbi vélekedések hibáit.

A HT./HKT. első két évtizede tehát nem támasztja alá az előbbieken illusztrált, lenézve elismerő és szűkkeblű megállapításokat. Tévedés az a vélekedés, hogy a főlap eleinte nem közölt külföldi híreket – amiből aztán könnyű volt levonni még azt a következtetést is, hogy e tény szegényedést, illetve beszűkülést hozott magával. Ez legfeljebb az első évfolyamra, s arra is csak megszorításokkal igaz. Kultsár lapjában ugyanis, mint az előbbieket is bizonyítják, hamar helyt kaptak a külföldi hírek, eleinte valóban kissé bátortalanul, ám a harmadik, negyedik évfolyamtól kezd-

³¹ HKT. 1806. Karácsony hava (december) 31. 439.

³² HT. 1807. Szent Iván hava (június) 13. 386. A híradás így kezdődik: „A francia császár igen kegyes az ő katonáihoz, könnyen hozzá mehet ki-ki, és jól elfogadtatik.” Hasonló hangnemű a Boldogasszony hó (január) 5-i szám gyűjteményes hírcsokrának kezdete a 85. oldalon: „A Párizsi Levelek ekképpen szólanak: »Amit Napóleon császár 1806. 4. októbertől fogva 1807. 14. júniusig tett, mindaddig a jövőendő maradékainknál is álmélkodást fog gerjeszteni, valamint az emberek között becsülete létszen a históriának.«”

³³ HT. 1807. Szent Jakab hó (július) 25. 62–63, és: Szent Jakab hó (július) 29. 65–66.

³⁴ HT. 1807. Boldogasszony hó (január) 5. 81–84, a szövegközlés a következő számokban is folytatódott.

³⁵ HT. 1807. Kisasszony hó (augusztus) 12. 97–99.

³⁶ A végleges konstitúció szövege a HT. 1807. Kisasszony hó (augusztus) utolsó számaiban olvasható (számozási hibák): 155, 160–162, 167–172.

ve egyenrangúan, önállósítva az eseményeket és a földrajzi helyeket. Már 1806. Mindszent havának (október) 8. napján hírt adott a lap a Török Birodalom fennhatósága alá tartozó Moldova és Szerbia egy-egy személyi és hadi változásáról, sőt az egyiket megjegyzéssel is ellátta, amelyben az európai szövetségek felbomlását és újjáalakulását firtatta.³⁷ Hasonló újdonságok az egész félévben olvashatók, igaz, vegyítve hazaiakkal, ami egyrészt a Kancellária megtevesztését is szolgálhatta, s feltételezhetően az első hónapokban Kultsár csak próbálgatta a közlési sorrendeket. Az sem állja meg a helyét, hogy ausztriai híreket nem közölhetett, hiszen már a következő számban hírt adott arról, hogy I. Ferenc névnapját ülte Laxenburgban, és latin nyelvű levelet írt Napóleonnak; híradással élt a császári ház más tagjairól, s Johann Christoph Adelung haláláról is.³⁸ Az sem igaz, hogy nem üzenhetett a sorok között. Íme:

„A lengyelek mostani buzgóságokat nehéz elegendőképpen leírni, a francia szeregeknek Varsóba lett bémenetele mindannyi diadalmi pompa volt. Kifejezhetetlen az az indulat, melyet ők közönségesen mutatnak. A hazai szeretet és nemzeti lélek a nép szívében is megmaradt; sőt az elnyomtatás által megerősödött. Szegénynek, gazdagnak, kicsinynek, nagynak csak az a legfőbb kívánsága, hogy megént nemzetet tehessenek. A leggazdagabbak nagy készséggel ajánlják evégre gyermekeiket, vagyonaikat, mindeneiket. E tünemény valóban szívreható. Már mindenütt a régi nemzeti öltözetben jelennek meg, régi rendtartásaikat s nemzeti szokásaikat megújítják. Leszen-e még királyok? Kí? Mi módon? Azt a jó Isten tudja, de csakugyan nem lehet megindulás nélkül látni ily régi nagy nemzetnek a megújulásra törekedő buzgóságát. Mentem mortalia tangunt.”³⁹

Nem is kell különösebben említést tenni az áthallásokról: ezek a sorok napjainkig vezető gondolatsort indíthatnak el Kelet-Közép-Európa legnagyobb lélekszámú országának környezetét erjesztő szerepéről. Nem beszélve a befejező mondatról, amelyet a korabeli olvasó azonnal ki tudott egészíteni: „Sunt lacrimae rerum...” Ez az idézet Vergilius *Aeneis*ének egy részlete, amelyet – mellőzve most költőiségét – így lehetne nyersfordításban visszaadni: Könnyekre fakasztják a tárgyak az embert, és a halandó dolgok megérintik az ember lelkét. Mi más ez, ha nem az olvasónak szóló üzenet? Az első évfolyamokban a lap „Rövid tudósítások”, „Különbféle tudósítások”, „Ritka történetek” címek alatt nem egy esetben európai és Európán kívüli rövidhíreket közölt, amelyek földrajzi területek szerint nem különültek még el, hanem valami kvodlibetbe kerültek egymás után. A szerkesztő szándékára egyébként jól rávilágít az első, töredék év végi jelentésének néhány mondata:

³⁷ HT. 1806. Mindszent hava (október) 8. 246. Taxner-Tóth Ernő már az augusztus hatodik számában észrevett egy, a török elleni szerb felkelésre utaló kishírt, majd több hasonlót sorol még fel.

³⁸ HT. 1806. Mindszent hava (október) 11. 256.

³⁹ HT. 1807. Boldogasszony hava (január) 7. 10–11. Sunt lacrimae rerum et mentem mortalia tangunt. Vergilius: *Aeneas*. I. 462.

„Már nemsokára esztendeje leszen azon fáradságos munkálkodásomnak, melyre a hazafiúság vezetett, a törvény bátorított. A nemzet dicsőségének, a hazai nyelv terjedésének eszközzése fő célom volt. Igyekeztem a hasznos és figyelemre méltó tárgyakat öszveszedni. Így reményltem, hogy kedvet nyerhetek a mostani olvasóimnál, köszönetet érdemlek a jövőendő historikusoknál. Ha nemes gondolkodásra, lelki felemelkedésre bátorítottam néha nemzetemet, csak olyan dolgokat emlegettem, melyekre úgysis természete szerént hajlandó. Érezték ezt sokat érdemes olvasóim, és az alacsony hízelkedéseknél, vagy idővesztegető tréfáknál inkább szerették férfias előadásomat. Úgy ítéltm, hogy egy ilyen hazafiúi igyekezetnek leginkább a hazára kell kiterjedni, de azt is jól tudom, hogy azért, mert magyarok vagyunk, nem szűnünk meg világ polgári lenni. Azért mindazokat, melyek bennünket, mint embereket, vagy mint az európai státust illethettek feljegyezni, mikor lehetett, el nem mulattam. Hogy ezekről bővebben is írassak, a felséges engedelmet naponként várom. [...]

Pesten 1. jan. 1807.”⁴⁰

Láthatóan nem ez áll itt: „bővebben írassak”, hanem az, hogy „bővebben is”. S noha a cenzúra kényszerében nem lehet kételkedni, erősségét és kikerülhetlenségét sem kell misztifikálni; mint kiderült, voltak gyakorlásában gyengébb és erősebb időszakok.⁴¹ Nem beszélve az állami hierarchia különböző szintjeinek egymást is felülbíráló tevékenységéről: a cenzúrát elrendelő központ, a kereteket és az irányítást ellátó, valamint a végrehajtást gyakorló országos hivatal, illetve a vizsgálandó művekkel szembekerülő cenzorok hatalmi és értelmezési ellentéteiről, különbségeiről. Az egyértelműen államellenes művek kiadásáról, terjesztéséről nyilván szó sem lehetett, de a határvidékeken mozgó megítélésében a cenzorok – mivel maguk is emberek voltak, akiket noha egyfelől utasítottak, másfelől azonban bizonyos határok között önálló döntési joggal rendelkeztek – eltérő véleményt is nyilváníthattak. S amire például az Alföldön nem volt esetleg lehetőség, az még más földrajzi területen megjelenhetett. Tiltás és hírehség egyaránt jelen van ugyanis a reformkor előtti művelődésben. Közülük végül az első szenved majd vereséget, s még a társadalmilag kicsiny, de egyre növekvő olvasóréteg is képes volt kezdetől saját legális, féllegális és cenzúrát megkerülő olvasmányaira rátalálni. Az első kategória nyilvánvalóan az Ausztria számára előnyös és hasznos körülményeket, a második azonban főként a külföldi eredetű, külföldről szóló, többjelentésű, nem direkt hatalom- és társadalomváltoztató igényű híreket foglalta magában. S csak a harmadik, üldözést kiváltó csoportra igaz, hogy az első nyilvánosságot kényszerből elkerülték, főként vallási és társadalmi okokból; de ide tartoztak például De Sade márkai munkái is, ami a két szempont összekapcsolódására utal.

⁴⁰ HT. 1807. Szent Iván hava (június) 3. 364. A szakirodalomban e jelentés egy részletét – „azért mert magyarok vagyunk, nem szűnünk meg világ polgári lenni” – egyedül Ferenczy József idézte.

⁴¹ Az I. Ferenc által kiadott, a korábbinál szigorúbb cenzúrendelet szövegét Kultsár közölte is lapjának 1819. Boldogasszony hó (január) 20-i számában. Az utasítás a veszedelmes tárgyú szépirodalmi lapok olvasását tiltotta.

Mivel Kultsár újságjával művelődési és tájékoztatási programot akart végrehajtani, az érdeklődés felkeltéséhez magától értetődően használta fel a külföldi hírek iránti fokozódó igényt, s folyamatosan és következetesen újságja oldalain tartotta azokat. Ezzel a hazai levelezők mellé emelte az országon, birodalmon, kontinensen túli forrásokat, napi- és hetilapok cikkeit. Ráadásul lapjának közlő, krónikási tevékenységét kiegészítette többnyire művelődéstörténeti, etnográfiai, biológiai, történelmi érdekességeket tartalmazó írásokkal, amelyek egy része ugyan túlzás vagy téves tudás hordozója volt, ám jelenlétük ezzel együtt hozzájárult az olvasók megtartásához. Ezek az írások kezdetben a főlapba, később a *Hasznos Mulatságok* című melléklapba kerültek. A helyzet félreismerését mutatná hát, ha a külföldi vonatkozásokat egyszerű összeollózásnak minősítenénk: hiszen a mai magyar média sem cselekszik mást, mint a nagy nemzeti vagy nemzetközi hírügynökségek kínálatából szelektál a forrás vagy a saját preferenciáinak megfelelően, s jobb esetben informálja, máskor dezinformálja a megcélzott tömeget.

* * *

Az Európán kívüli világról hírt adó írások jelen voltak már a korábbi magyar nyelvű lapokban is. Például a Magyar Hírmondó több-kevesebb rendszerességgel vissza-visszatért az észak-amerikai kontinens eseményeire, s alkalmyszerűen kitért az Afrika északi partvidékén, Napkeleti-Indiában, Brazíliában, Chilében, Kalkuttában, Van Diemen földjén (Tasmania), Kínában, Otahiti (Tahiti) szigetén történetekre vagy a Bécsben tartózkodó kínai utazókra; az érdeklődésben még lényeges szerep jutott a távoli vidékek és lakóik egzotikumának. Az országok, városok kétféle relációban szerepelhettek: vagy önmaguk jogán, vagy valamely európai ország gyarmataként. Hírek, álhírek, a már létező nagy információs csatornák (a hírügynökségek elődei) átvett és lefordított jelentései képezték az olvasóknak szállított tényanyagot. Kultsár István azonban túllépett a figyelemfelkeltésnek ezen a szintjén, s a hangsúlyt a rendszeres tájékoztatásra helyezte. Erről, s az előfizetők számának emelkedéséről önérzetesen számolt be 1825-ben: „Ez idő elfolyta alatt a világ történetei sok és nagy változására fordítván olvasóimnak figyelmét, az ő részvételök esztendőről esztendőre nevedekett.”⁴²

Az Európa távoli országaiból, s mellettük a más földrészekről érkező hírek tehát éppen olyan fontosak voltak, mint azok, amelyek a magyar viszonyokban gyökerestek, ugyanis a kora reformkori olvasók számára a világ megismerését, ezzel pedig világképük tágulását segítette elő – persze nyilvánvalóan azokkal a korlátokkal, amelyekkel a hírszolgálat egyáltalán működhett. Ezekből az írásokból szereztek tájékozottságot elsősorban a humán értelmiségiek – konzervatívok, centristák és liberálisok egyaránt. Az ő felfogásuk, későbbi munkásságuk komolyan befolyásolta a hazai újságolvasói szemléletet, így például a szakértelmiségét és a politikusokét is. Amennyiben az újság fénykorát Kultsár István haláláig tekintjük, s feltételezzük,

⁴² *Újságom érdemes olvasóihoz.* = HKT./HM. 1825. Pünkösöd hava (május) 20. 308.

hogy akkori olvasóinak bizonyos hányada az 1820-as évek végén pályája elején állt, akkor egykori előfizetőikben a hatvanas évekig, a kiegyezésig éltek ifjúkoruk olvasmányélményei.

Mindemellett nem szabad elfeledkezni arról sem, hogy a *HKT.* előfizetőinek egy része feltételezhetően a német nyelvű (hasznos) sajtónak is olvasója volt. Mind Magyarország, mind Ausztria számára közös örökség volt ugyanis, hogy országaik nem rendelkeztek olyan tengerészeti hagyományokkal, mint például a portugálok, spanyolok, hollandok, franciák, angolok, és olyan hírszolgálatuk sem volt, mint például az angoloknak. Ezért aztán – ahogyan napjainkban is – más nemzetek szűrőin keresztül jutottak el az Osztrák Császárság különféle nemzeteihez a nagyvilág hírei. Ez a birodalmon belül a nem magyar és nem német nyelvű lapokra is érvényes volt. Emiatt sem szabad hát kézlegyintéssel elintézni mindazt, ami nem kapcsolódik közvetlenül a nemzeti és függetlenségi harcokhoz, hiszen így nyomós értelmezési tereptől fosztja meg magát a kései szemlélő.

Kultsár István újságjában a nem európai földrajzi helyek közül kiemelkedő fontosságú a továbbított események gyakorisága szerint az észak-amerikai kontinens, főként a mai USA önálló állami életének kezdetei, Thomas Jefferson elnök megválasztásától fogva; a dél-amerikai kontinensen pedig elsősorban Brazília, amely az angol és a spanyol gyarmatosítók között igyekezett önállóságát megtartani. A Közel-Kelet országaiból a Török Birodalom, Konstantinápoly és Palesztina eseményei ismétlődnek. Az Orosz Birodalom többnyire európai vonatkozásaiban válik fontossá, Szibéria még kevésbé érdekes. Viszont gyakran szerepel a lap oldalain India és Kína. Hátsó-India, Japán és Ausztrália ellenben az 1830-as évekig többnyire az ismeretlenség homályában maradt.

Ezek a külföldről tájékoztató cikkek felvetnek még egy fontos problémát. A forráslapok ugyanis egyfelől nyelvi, másfelől irányultságbeli/hatalmi, nem egyszer egymásnak feszülő különbségeket képviseltek, ezért magának a *HKT.*-nek a felfogásáról, eszményeiről sem lehet teljes képet alkotni anélkül, hogy szövegét össze ne vetnénk a kiindulást jelentő hírekéivel.⁴³ Miben több, miben kevesebb egyik a másikánál, mit változtatott a fordítás, hogyan kommentált a fordító vagy a szerkesztő: mindezek fontos kérdések, amelyek még válaszra várnak. Csak az eredeti források felderítése, elemzése és véleményezése után lehet majd teljes képet alkotni a *HKT.* irányultságának teljességéről, arról, hogy miért éppen ennek a lapnak a megjelenését engedélyezték a 19. század első évtizedének a közepén.

⁴³ Kultsár többször nyilatkozott külföldi híreinek forrásait illetően, Taxner-Tóth Ernő is idézte hirtetését a Pesten előfizethető külföldi lapokra, l. TAXNER-TÓTH: *i. h.* (4. jegyzet) 383. Szintén csak a felhasznált források alapján lehet majd verifikálni az 1812 végi, „Az érdekes olvasóhoz” című felhívásának ezt a pontját: „A külföldi dolgokból mindazokat szemesen kiválogatjuk, melyek közönséges figyelmet érdemelnek, s azokat hamar és teljesen közöljük. Ezen igyekezetünknek a folyó fél esztendőben több példáit adtuk, s evégből jövőendőben magunknak számos hiteles kútforrást szereztünk.” *HKT.* 1812. Karácsony hó (december) 8. 384–385.

A lapban központi szerepük természetesen az európai napi híreknek volt. A napóleoni háborúk és a konstantinápolyi Porta számtalan eseménye, a balkáni harcok és a Habsburg Birodalom belső ügyei bőven ellátták az egyes számokat közölhivalókkal. Mellettük kaptak helyet a már említett, főként amerikai és távol-keleti értesítések. Ezek kezdetben vagy rövid, néhány soros hírek voltak csupán, vagy az európai gyarmattartókhoz, kereskedelmi partnerekhez társuló hírek, tehát a Spanyolországról, Portugáliáról, Angliáról szóló bekezdések közé kerültek. Önállóosodásuk az 1809-es évfolyamtól kezdve figyelhető meg. Később, a húszas években alkalmasszerűen egy-egy fontos észak-amerikai hírcsokor a lap egész számát lefedte úgy, hogy a járulékos részek (hirdetések) mellett mást nem is lehet olvasni: mai foglmaink szerint ezeket tematikus számoknak lehetne nevezni.

Amennyiben az 1809–1828 közötti, azaz a Kultsár haláláig tartó időszak Európán kívüli híreit a rájuk vonatkozó kitaró és folyamatos érdeklődés, vagyis a hírközlés gyakorisága szempontjából tekintjük, három nagyobb csoport képzésére nyílik lehetőség. Az elsőbe a legintenzívebb figyelmet kiváltó földrajzi területek tartoznak: Kelet- és Nyugat-India, mai foglmaink szerint az indiai szubkontines (Elő-India), illetve az Észak- és Dél-Amerika közötti szigetcsoport, amelyen Kolumbusz először partra szállt, mellettük Kína, valamint természetesen Észak- és Dél-Amerika; az előbbiből a kontinens fokozatosan nyugatra és délre megnyíló területei s a formálódó demokrácia, az utóbbiból az angol, spanyol, portugál gyarmatosítókkal folytatott küzdelmek, a lassan önállósodó új államok.⁴⁴ A második körbe sorolható területek egy-egy aktuálpolitikai esemény következtében kerültek ideig-óráig az érdeklődés homlokterébe. Ide tartozik például Észak-Afrika partvidéke az ott folyó kalóztevékenység következtében vagy Szent Ilona szigete Napóleon száműzetési helyeként. Végül megfigyelhető a véletlenszerű, elvétve előforduló említés is; erre Nepál, Celebesz vagy Ausztrália, Polinézia egyes szigetei hozhatók példaként. A földrajzi helyek persze néha még bizonytalanok, és nem mindig fedik a mai megnevezéseket. Az afrikai kontinens földközi-tengeri, többnyire arabok által lakott területeit sok esetben egyszerűen magának a kontinensnek a nevével azonosítják, s a közelebbi hely vagy helyek magukból a hírekből derülnek ki, de feltűnik az 'Afrikai Francia Kolóniák', a 'Barbaria', a 'Fez és Marokkó', az 'Egyiptom', a 'Tunisz és Algir', s természetesen a 'Szent Ilona' és a 'Kanári szigetek' elnevezés is, legtöbbször a közvetítőnyelvre jellemző nyelvi formát követve. A közelebbi keletet az 'Arábia', 'Perzsia', 'Palesztina', a távolabbat az általános 'Ázsia/Ázsiai dolgok', 'Keleti India', illetve a konkrétabb 'Kína', 'Nepál' nevek azonosítják. A 'Nyugati/Napnyugati India' a hírekben Haitit és Szent Domingót foglalja magába; az utóbbi jó példa a földrajzi, illetve általában a tulajdonnevek magyar alakjának megeremtésére egyszerű fordítás útján; ezt az elvet napjainkban

⁴⁴ A Távol-Kelet összegyűjtött hírei: *Tudósítások és hasznos mulatságok. Válogatás a Hazai és Külföldi Tudósítások, valamint a Hasznos Mulatságok cikkeiből.* Vál., sajtó alá rend., bev., jegyz.: BUDA Attila, HIDVÉGI Violetta. Kolozsvár, [2010] Kriterion, 163–338. A kötet első fele bő válogatást tartalmaz a szépmesterségekkel kapcsolatos írásokból is.

talán csak Verne Gyula neve őrzi. Az észak-amerikai kontinens legnagyobb állama ’Északi (Éjszaki) Amerikai Egyesült Státusok’, ’Szövetséges Éjszaki Amerika’ néven, illetve ezek variációjaként fordul elő, Kanada neve, területe viszont az e lapból tájékozódó korabeli magyar olvasók előtt ismeretlen maradt. Előfordul ’Nyugati Florida’, miután 1810–1813 között ezt a területet a függetlenségi háború után megerősödött szövetségi államok megszerezték; maga a félsziget csak három évtizeddel később lett az USA része. Közép-Amerikát Mexikó képviseli; a ’Portugalliai Amerika’ Brazíliát, a ’Spanyol Déli Amerika’ és variációi pedig az egykori spanyol gyarmatok területeit nevezte meg.

Jól látszik a nem európai hírekből is, hogy a 18–19. század fordulóján Franciaország mozgatta a civilizált világ igen nagy hányadát – vagy közvetlenül, vagy közvetve, azon hatalmak által, amelyek szemben állottak vele. A nagy francia forradalom, az első császárság, a napóleoni háborúk, kísérő eszméik s következményeik átfomálták az amerikai kontinens északi és déli államait, gyarmatait, Afrika északi partvidékét, a Török Birodalom Kis-Ázsián, Anatólián túli tartományait, Európa államairól nem is szólva. A Távol-Kelet ez időre azonban a hollandok gyengülő s az angolok növekvő jelenlétű befolyási övezetévé vált. Az utóbbiak mellé a 19. század második felében felzárkózott az Amerikai Egyesült Államok; bár a *HKT.* lapjai még csak a függetlenségi háború utáni terjeszkedő állam eseményeit örökítik meg.

* * *

Kultsár István hetente kétszer megjelenő lapjának változatosságát, a magyar kultúrát inspiráló és ismeretterjesztő jellegét, híreinek földrajzi kiterjesztését – ha talán nem is ezekkel a szavakkal –, komolyan gondolta. „Nem tudni a világnak mostani történeteit, csak annyi, mint látván is vakoskodni” – ahogyan 1825-ben írta.⁴⁵ Közléspolitikáját üzletemberként az előfizetők megtartásának egyik eszközeként alkalmazta, s nem lehet nem gondolni arra, hogy az utókor vádjainak, felelőtlenségének egy része eredetében hasonlít ahhoz, amiért például az Új Idők is kegyvesztett lett a szakemberek előtt; ez pedig a folyamatosan kitartó, nagyszámú olvasótábor. Természetesen a sajtó sokkal jobban ki van téve a tartalmi avulásnak, mint más nyomdatermékek, de ez a veszteség nem generális: vannak hírcsoportok, amelyek történelmi patinát kapva, a jelen olvasói számára is érdekesek lehetnek, mások pedig éppen az ismeretszerzést mélyíthetik el. A napisajtó, a folyóiratok élete sem statikus, szerzőik bizonyos időszakokban több, máskor kevesebb szabadsággal bírnak; mélységük, mozgalmasságuk, tartalmi és formai sajátosságai, a fennálló cenzúrához simulásuk vagy önállósodásuk az idő múlásával változik, változhat. Nem lehet tehát általános megállapításokat tenni anélkül, hogy legalább egyszer át ne lapoznánk a terítékre került évfolyamokat, s nem lehetne összefoglaló sajtótörténeti és egyéb más kézikönyveket kompilálni úgy, hogy a legfontosabb sajtómonográfiák, cenzúratörténetek ennek előtte el ne készülnének.

⁴⁵ *Újságom érdemes olvasóihoz.* = *HKT./HM.* 1825. Pünkösöd hava (május) 20. 308.

BUDA ATTILA

**Die Heimische und Ausländische Korrespondenzen –
und das außereuropäischen Welt**

Die Hazai és Külföldi Tudósítások (Heimische und Ausländische Korrespondenzen) hat zu den ersten ungarischsprachigen Blättern gehört. Sie hat auch ausländische Nachrichten neben den heimischen Korrespondenzen am Anfang des 19-ten Jahrhunderts regelmässig veröffentlicht. Auf diesem Gebiet hat sie eine grosse Bedeutung, weil seiner Redakteur, István Kultsár (Stephan Kultsár) im Gegensatz zu Europa-Zentralisierung früheren Zeitungen merkwürdigerweise beachtet hat, auch historische und kulturgeschichtliche Ereignisse anderer Kontinente veröffentlichte. Die Leser in den ersten Jahrzehnten des ungarischen Reformzeitalters konnten so ein Bild über politische, kulturelle und gesellschaftliche Verhältnisse von den Nord- und Süd-Amerika, den Nahe und Ferne Osten und den Küstengebieten von Afrika bekommen. Unter den Quellen des Redakteurs haben auch deutsch-, englisch-, französischsprachige Zeitungen der aussereuropäischen Welt figuriert. Das bekommt eine besondere Bedeutung, weil dies alles unter Zensurverhältnissen des Österreichischen Kaiserreiches nach Napoleon ermöglicht wurde.

Die Studie übersieht die zeitgenössischen Erinnerungen bezüglich der Zeitung von István Kultsár, sowie die Feststellungen der Fachliteratur. Sie zeigt mit deren Hilfe, wie ein engagierter Redakteur die Pressefreiheit, ein höchstes bürgerliches Recht auch während der Zensur realisieren konnte, mit klugen Anwendungen der bestehenden Möglichkeiten, bauend auf verschiedenen Interessen unterschiedlicher Behörden. Andererseits macht der Verfasser der Studie Versuch, verschiedene Wertungen im XX. Jahrhundert aufzudecken, die – anstatt die Zeitung von István Kultsár in ihrer Gänze zu sehen und zu bearbeiten – sie im allgemeinen nur in einer im voraus bestimmten Hinsicht berücksichtigt haben. Trotzdem die Hazai és Külföldi Tudósítások (Heimische und Ausländische Korrespondenzen) mit seinen Nebenblättern eine wichtige Rolle in der Weltbildserweiterung der Leser neben der Förderung der Wiedererweckung der Nationaltraditionen mit den Nachrichten über anderen Kontinenten gespielt hat.

KOCSIS LAJOS

A Csíki Lapok „pártsemleges” időszakának (1889–1898) politikai irányultsága

Figyelmen kívül hagyva az első székelyföldi újság, a *Hadi Lap* 1849-es megjelenését, a csíki sajtókiadás a környező megyékhez képest viszonylag későn indult meg, hiszen 1882-ig a vármegyében nem működött nyomda.¹ Az 1880-as évek második felében megjelenő első sajtótermékek, a *Gazdasági Értesítő*, valamint *Az Igazság* jellegüknél fogva, illetve megjelenésük gyakorisága miatt (a gazdasági, illetve egyházi témájú közlőny havonta látott napvilágot) azonban nem „csillapíthatták” a helyi ügyek iránt egyre jobban érdeklődő olvasóközönség információéhségét. Mivel elsősorban a népes csíkszeredai értelmiségi-hivatalnoki rétegnek volt egyre nagyobb szüksége egy vegyes tartalmú közlőnyre, az új lapalapítás az ő összefogásuk eredménye volt. A Györgyjakab Márton kiadásában megjelenő és csíkszeredai nyomdájában előállított *Csíki Lapok* mutatószámával 1888 karácsonyán ismerkedhetett meg a környék olvasóközönsége, majd 1889. január 2-án napvilágot látott a lap első száma is. Az alcíme szerint „társadalmi, közgazdasági és szépirodalmi heti lap” története igazolta az életre hívásánál bábáskodók elvárásait: bizonyítva életképességét a *Csíki Lapok* nemcsak a csíki lakosság mindennapjainak részévé vált, hanem vidéki mércével mérve sikeres üzleti vállalkozásnak is bizonyult.

Csík vármegye mindmáig leghosszabb életű lapjának történetében (1944-ig volt jelen a helyi sajtópiacra) több, jól elkülöníthető szakaszt különböztetünk meg. Bár a vegyes tartalmú hetilap nyolc év után politikai tartalommal is bővült, ez igazi változást nem hozott az újság életében. Az első komolyabb átalakuláson tulajdonképpen a 11. évfolyamtól esett át, amikor dr. Fejér Antal, az új felelős szerkesztő a pártsemlegességére addig oly büszke lapot a Szabadelvű Párt szolgálatába állította. A pártoktól való teljes függetlenség erőteljes hangoztatása nem volt ritka a korszak újságainál.² Az olvasóknak tett tetszetős ígéretét azonban nem minden sajtóorgánus tudta teljesíteni. A „pártok feletti” önmeghatározást tehát nem szabad

¹ Marosvásárhelynek már 1858-tól volt sajtóterméke, 1872-ben Székelyudvarhelyen is megjelent az első lap, két év múlva Sepsiszentgyörgy is saját kiadvánnyal büszkélkedhetett, 1882-től pedig Kézdivásárhelyen is nyomtattak hírlapot.

² A Brassóból Sepsiszentgyörgyre átköltöző *Nemere* például „nem valamelyik politikai párt, társadalmunk valamelyik osztálya: hanem állami és nemzeti közérdekeink, az elfogulatlan igazságérzet közlőnyének” hirdette magát. (*Előfizetési felhívás*. = *Nemere* 1874. szeptember 26. 1.) De a Kézdivásárhelyen megjelenő *Székelyföld* sem kötelezte el magát egyetlen párt mellett sem.

készpénznek venni, a téma vizsgálatát nem lehet megkerülni egy hírlap történetének tanulmányozása során sem. Nincs ez másképp a *Csíki Lapok* esetében sem; cikkünkben ezért az első évtized egyik legérdekesebb kérdését, a pártsemlegesség problematikáját elemezzük.

Csik vármegye első helyi érdekű hetilapja jól átgondolt, részletes programmal lépett az olvasóközönség elé. Ezek az induláskor megfogalmazott feladatok gyakorlatilag a régió fejlődése vázlatos tervezetének is tekinthetők, hiszen a mélyreható változások alapvető feltétele volt többek között a kulturális és gazdasági élet fellendítése, az oktatás szerepének növekedése és nem utolsósorban a hagyományosan konzervatív szemléletű csíki székelység nyitottabbá válása az új, polgári műveltség iránt. A *Csíki Lapok* tehát a vármegye polgárosodását tűzte zászlajára, és az évek során ehhez mindig következetesen ragaszkodott is. Sok laptársával ellentétben a *Csíki Lapok* nem valamely egyesület vagy a vármegye hivatalos közlönyeként jelent meg. Már indulásakor leszögezték, hogy a szerkesztőség munkáját semmiféle klikk vagy hatalmi és személyi érdek nem fogja befolyásolni. A kiadvány tehát a különböző magánérdekek támogatása helyet a közjó előmozdítását, a csíki székelységet akarta szolgálni. Ennek megfelelően a *Csíki Lapok* a csíki székelységet érintő kérdésekkel és eseményekkel foglalkozott, és nem a napi sajtóban részletezett országos eseményekkel traktálta olvasóit.

Az 1889–1896-os időszakban, amíg vegyes tartalmú közlönyként jelent meg, a *Csíki Lapok* politikai program megfogalmazására természetesen nem vállalkozhatott. A politika azonban nem szorult ki teljesen az újságból, hiszen az általános tájékoztatás részeként, ha ritkábban is, de ilyen jellegű kisebb hírek is napvilágot láttak. Ezt időnként meg is indokolták:

„Nem hivatásunk az országos politikával foglalkozni. Politizálnunk általában nem is szabad, de az nincs és nem is lehet nekünk megtiltva, hogy az eseményeket időről-időre ne közöljük olvasóinkkal, sőt ezt tenni kötelességünkben is áll, ha mindjárt ezen események politikai természetűek lennének is.”³

Az előfizetési felhívásokban viszont a szerkesztőség mindenki számára egyértelművé tette, hogy a lap nemcsak nem áll egyetlen párt szolgálatában sem,⁴ de egyetlen csoportosulás támogatását sem élvezi.⁵ Ennek ellenére az elfogulatlan és tárgyilagos tájékoztatás követelményének a *Csíki Lapok* nem tudott maradéktalanul eleget tenni.

³ *Nem félünk.* = *Csíki Lapok* 1892. január 20. 1.

⁴ Csak két jellemző példa a politikai lappá alakulása előtti időszakból: A „*Csíki Lapok* nem kortesczélra, nem a clerikális irány jobbágy szolgálatára” lett megteremtve (*Csíki Lapok* 1889. március 27. 1); „Maradunk önállóak, senki érdekének alá nem rendelték, egyedül a köznek akarva szolgálni!” (*Csíki Lapok* 1894. december 26. 3).

⁵ „Bennünket e tekintetben – utalt a lap anyagi függetlenségére az előfizetési felhívás – minden szubvenció nélkül még az egyszerű gyanúsítás vádja sem érinthet.” *Társadalom, közgazdaság és szépirodalom.* = *Csíki Lapok* 1892. december 25. 3.

Mivel 1897-ig politikai kérdésekkel elvileg nem foglalkozhatott, a lap politikai irányultságára mindenekelőtt a vármegye országgyűlési képviselőinek ténykedését bemutató közleményekből, valamint a parlamenti választásokról szóló tudósításokból lehet következtetni. A szerkesztőség ugyanis sokkal nagyobb sajtónyilvánosságot biztosított a két függetlenségi és 48-as párti képviselőnek (Molnár Józsefnek és Győrffy Gyulának), mint a Szabadelvű Párt színeiben mandátumhoz jutó ifj. Andrássy Gyulának (1892-től Tódor Józsefnek) és Mikó Árpádnak. Az ellenzéki politikusok tevékenységét a lap mindig figyelemmel kísérte, fontosabb beszédek közlésének, valamint a választóiknak tartott beszámolóikról való tudósításoknak köszönhetően a csíki olvasóközönség mindig értesülhetett parlamenti működésükről. Az e közleményeknek biztosított előkelő hely (Molnár képviselőházi beszédét például a vezércikk helyén közölték 1893. november 15-én), illetve terjedelem (1892. június 22-én a melléklet mindkét oldalán szintén az ő szónoklata volt olvasható) mellett szembetűnő a megfogalmazás is; ennek segítségével igyekeztek szimpátiát, bizalmat kelteni az ellenzéki képviselők iránt.⁶ Ezzel ellentétben a kormánypárti képviselők nevével elvétve (parlamenti felszólalásaiknak például nyomát sem találjuk) vagy csak jelentéktelen rövid hírekben találkozunk. Jellemző a róluk megjelent igen kevés és rövid írásokra (kivételesen vidéki levelezők küldték be!), hogy a felelős szerkesztő nem mindig hagyta azokat megjegyzés nélkül: a hozzájuk fűzött lábjegyzetek pedig szintén az ellenzékiiség erősítését szolgálták. Mikó képviselő gyergyói útjáról például a lap rendes munkatársa (csak ezért adták le a cikket) küldött tudósítást, amely után megjegyezte, hogy:

„úgy értesültünk, hogy a beszámoló beszédek alatt és után is az éljen Kossuth Lajos, éljen Ugron Gábor felkiáltások többször elhangzottak mi – ha igaz – nagyon is illusztrálja, miképp Gyergyóban az ellenzéki érzelmű választók nagyon is sokan lehetnek.”⁷

Mint látható, a *Csíki Lapok* egyértelműen a csíki székelység körében népszerűbb ellenzéki magatartás ébrentartására törekedett, ami a kortársaknak nem is lehetett annyira meglepő, hiszen az újság első felelős szerkesztője, dr. Bocskor Béla ebben az időszakban a Csík vármegyei Függetlenségi és 48-as Párt jegyzője volt.

Az országgyűlési képviselőkkel kapcsolatban tapasztalható egyértelmű politikai állásfoglalásokon kívül az újság nem törekedett minden kétséget kizáróan ellenzékiisége bizonyítására. Bár soha nem mulasztották el, hogy az évfordulók alkalmával terjedelmes cikkekben felelevenítsék 1848–1849 dicső napjait, valamint méltassák

⁶ Jó példák erre: „Miután képviselőnk [Molnár József] néhány órát a beszámolóra megjelent választói között eltöltött, mindenki megelégedéssel és a bizalom megerősödött érzelmével vált el szeretett képviselőjétől.” (Csíki Lapok 1889. július 24. 2); „Az egész ház által rokonszenvesnek ismert” Győrffy Gyula „tartalmas beszédét” mondott a véderő törvényjavaslatról (Csíki Lapok 1889. március 20. 3).

⁷ Csíki Lapok 1891. szeptember 16. 3.

Kossuth Lajos tevékenységét,⁸ ezekben a közleményekben tartózkodtak a vármegei vezetés vagy a kiegyezés bírálattól. Egy-egy kivétellel azonban találkozunk. Ilyen például a gróf Andrássy Gyula halálával kapcsolatos rövid hír, amelyben leszögezik: „lapunk tere és programja nem engedi, hogy a nemes gróf haláláról bővebben megemlékezzünk”⁹.

De az ehhez hasonló félreérthetetlen megjegyzések és a függetlenségi szellem előnyben részesítése mellett a fennálló rendszer nyílt támadásával is találkozunk.

„Jött megint egy tavasz, de nem verőfényes, mint az 1848-iki, hanem amolyan erős, ködös, amitől nem éled, hanem álmosodik az ember. A megifult phönyx madárnak leszegték szárnyait, s azt mondták, hogy majd megnő magától. Élni hagyták ugyan, de többé már nem repülhetett. Ez volt 1867. Azóta egyre jobban nyesegetik tollait s ez: a ma!”¹⁰

A Függetlenségi és 48-as Párt támogatása az 1892-es országgyűlési választások alkalmával csúcsosodott ki. Bár az újság a szabadelvű párti képviselőjelöltek vidéki korteshadjáratairól is beszámolt, sokkal részletesebben és nagyobb terjedelemben tudósította olvasóit az ellenzéki párt választási összejöveleiről. Ezekben jelentős csorbát szenvedett a gazdasági, kulturális, tanügyi beszámolókra jellemző tárgyilagosság, objektív közlés, hiszen egy-egy tudósítás a szabadelvű párti jelölt elleni hangulatkeltést szolgáltatta.¹¹ A részrehajló tájékoztatás heves indulatokat váltott ki: az egyik elégedetlen olvasó például erőlyesen követelte a két fél választási mozgalmainak arányos bemutatását, ellenkező esetben akár a főügyészséghez való feljelentést sem zárta ki. A *Csiki Lapok* egyik programpontjára hivatkozva (a kiadvány célja az olvasók kedvében járni) azonban a szerkesztő kívágta magát ebből a kínos helyzetből:

„ki kell nyilvánítanunk, hogy legkevésbé sem tehetünk arról, hogy miszerint az ellenzéki érzelmi választók sokkal több bizalmat helyeznek a lapunkba [...] s azért nagyon természetes dolog az, hogy az ellenzéki mozgalmakkal bővebben foglalkozunk, mint a szabadelvű pártiak mozgalmával...”¹²

⁸ A lap a március 15-i ünnepségekről gyakorlatilag minden nagyobb községből beszámolt, Kossuth 90. születésnapját ünnepelve (1892. szeptember 19-én) pedig piros-fehér-zöld keretes, halálára emlékezve (1894. március 25-én és április 4-én) gyászkeretes címlappal jelent meg.

⁹ Csíki Lapok 1890. február 26. 3.

¹⁰ *Márczius tizenötödike.* = Csíki Lapok 1891. március 18. 1.

¹¹ Az 1892-es választást megelőző napokban a lap például dr. Tótor József kanonok, szabadelvű képviselőjelölt csíkkarcfalvi útjáról számol be igen egyoldalúan. A képviselőjelölt a falu felé igyekezve „Vacsárcsi és Rákos községeken át a legkedvezőtlenebb fogadtatásban részesült, mert mindkét községben »le vele-le vele«, »éljen az ellenzék« szavakat kiabálta feléje a lakosság nagy része s mindkét községben kiszáradt fenyőfákból és ezekre ráaggatott piszkos rongyokból hevenyésztek számára díszkapukat és zászlókat, sőt mint hallottuk, sáros hólabdákkal is megdobálták őt és kíséretét.” *Képviselőválasztási mozgalmak megyénkben.* = Csíki Lapok 1892. január 20. 2.

¹² *Nem félünk.* = Csíki Lapok 1892. január 20. 1.

A választások végeredményét és kialakulásának körülményeit a lap ennek megfelelően a megszokott módon elemezte. A két ellenzéki képviselő diadalában a csíki lakosság függetlenségi törekvéseinek megerősödését látta, ugyanakkor igyekezett megmagyarázni a bukás okait a karcfalvi és a gyergyói kerületben:

„A kormánypárt jelöltje [Tódor József] csak kevés dicsőséget aratott megválasztása által, mert a hivatalos presszió, vesztegetés, ámitás és fondorlat adta kezébe a mandátumot.”¹³

A képviselőválasztás érdekessége, hogy ezt követően néhány olvasó megunt, hogy ellenzéki szemüvegen keresztül kellett szemlélnie az eseményeket, és visszamondta az előfizetést. A lap elkötelezettségére jellemző, hogy a szerkesztőség, kihasználva a konkurenciahiányt, kísérletet sem tett visszacsalogatásukra, sőt tettükért nyilvánosan kigúnyolta őket.¹⁴

Az 1892-es választások során „felzaklatott szenvedélyek” csillapodása után a *Csíki Lapok* hangvétele – akárcsak az olvasók élete – visszatért a rendes kerékvágásba. A kormányzat rendszeres bírálatával továbbra sem találkozunk az újság hasábjain, de a szabadelvű párti helyi politikusokkal kapcsolatban napvilágot látó érdemi hírek csekély száma miatt ezután sem volt kérdéses a lap politikai irányultsága. Politikai megnyilatkozásoknak nagyobb tér ezt követően is csak választások alkalmával nyílt, amikor a megnövekedett olvasói érdeklődést kiszolgálva a szerkesztőség egyértelműen állást foglalhatott a jelöltek mellett vagy ellen. A gyergyói körzetben tartott időközi országgyűlési választások idején is (1894) teljesen egyértelmű a lap ellenzékiisége. A kormánypárt elleni ilyenkor szokásos megnyilvánulások például már a tulajdonképpeni választási mozgalmak megindulása előtt (amikor a szabadelvű párti jelölt személye még nem is volt ismert) elkezdődtek, hiszen a szerkesztőség által „időszerűnek” talált olvasói levél megvonta a főispán-ná választott Mikó Árpád képviselőségének nem túl pozitív mérlegét.

„Ez a sok nagy ember jelölés úgy összezavarta fejünket, hogy most már azt is kezdjük sajnálni, hogy ugyan miért hagy el Mikó Árpád. Nekünk ugyan nem tetszett a politikája, de az az egy bizonyos volt, hogy minden esztendőben nyáron, mikor hazalátogatott, legalább megmohattuk a fejét, egyszóval volt, akit összeszidjunk.”¹⁵

A függetlenségi szellem előnyben részesítése azonban érdekes módon jelentősen mérséklődött az 1896-os őszi választások során. A négy évvel azelőtti, rendkívüli számokban közölt terjedelmes tudósításokkal alig találkozunk, az előző választás

¹³ *Választási mozgalmak vármegyénkben.* = *Csíki Lapok* 1892. február 3. 2.

¹⁴ „A *Csíki Lapok* szerkesztősége és kiadóhivatala mélyen megszorodott szívvel jelenti, hogy [...] urak, leghűbb és legpontosabb elő- és utófizetőink folyó évi február hóban a *Csíki Lapok*ra nézve sajtát elhatározásuk folytán elhaláloztak.” *Csíki Lapok* 1892. február 10. 3.

¹⁵ *Csíki Lapok* 1894. Augusztus 29. 2.

idején megjelent lelkesítő vezércikkek helyét a szavazás „politikai részétől eltekintő”, elméleti kérdéseket boncolgató írások vették át. A lap a kormánypárti és az ellenzéki képviselőjelöltek kortesútjairól gyakorlatilag azonos terjedelemben számolt be, az előző időszakhoz képest meglepően tárgyilagosan. Bár egyértelmű volt, hogy a tudósítók melyik párt szimpatizánsai, az ellentábor jelöltjének személyét minősítő negatív jelzőkkel, személyeskedő megjegyzésekkel alig találkozunk. A választások eredményéről szintén kiegyensúlyozott, mindkét fél politikai érzéseit tiszteletben tartó beszámolókból értesülhettek az olvasók. A gyergyószentmiklósi kerületben történekről például kifejezetten baráti hangon számol be a tudósító:

„Mindegyik pártot lelkesítette, biztatta a győzelem reménye. Zeneszó, lelkes éljenzés hangzott szüntelen s hol az egyik, hol a másik párt lelkesedése emelkedett felül.”¹⁶

Bár a lap vezércikként hozta Molnár József nyílt levelét (1896. október 28.), amelyben a képviselőjelöltségtől való visszalépését indokolta választóinak, nem találunk olyan egyértelmű utalásokat, amelyek a mostanáig egyértelműen ellenzéki beállítottságú sajtóorgánum egyik vagy másik fél melletti elkötelezettségét bizonyítanák. Ennek köszönhető, hogy a *Csíki Lapok* tájékoztatása talán most állt a legközelebb a többször hangoztatott pártsemlegességhez. A lap korábbi ellenzékiességének az 1896-os választások idején tapasztalható eltompulása, sőt eltűnése a felelős szerkesztő életében bekövetkezett változásokkal magyarázható. Az 1895 decemberében megyei tiszti ügyésszé választott dr. Bocskor Béla ugyanis szakított függetlenségi és 48-as párti múltjával, mi több, a választásokon a Szabadelvű Párt támogatásával akart mandátumhoz jutni a csíkkarcfalvi kerületben. Érthető tehát, hogy kormánypárti jelöltként nem akarta komoly hírlapi támogatásban részesíteni az ellenzékét, ugyanakkor nem alakíthatta át a többnyire függetlenségi eszméket valló olvasótáborral rendelkező lapot sem a kormánypárt szócsövévé. E kettősség miatt változott meg egy rövid időre tehát a lap irányultsága: 1896 végén az újságban a kormányzat és az ellenzék támogatottsága kiegyenlített. Az október végi választáson különben alulmaradt dr. Bocskor Béla politikai pálfordulása azonban nem múlt el nyomtalanul, hiszen már két hónap múlva meg kellett válnia főszerkesztői székétől.

Az egyre gyarapodó olvasótábor láttán már 1895-ben felmerült a *Csíki Lapok* politikai közlönnnyé alakításának lehetősége, ezt azonban csak 1897 januárjától sikerült megvalósítani. Györgyjakab Márton tulajdonos kiadó a profilbővítéssel természetesen még sikeresebbé szeretne volna tenni lapját, amelyre az újság tekintélyét, töretlen népszerűségét figyelembe véve minden esély megvolt. Ennek érdekében azonban nemcsak az ezzel járó anyagi áldozatot vállalta, hanem személyi változást is szükségesnek tartott. Az utolsó év tanulságait levonva megköszönte a felelős szerkesztő dr. Bocskor Béla nyolcéves munkáját. Bocskor nemcsak pártállása miatt nem tűnt a jövő emberének, de vármegyei tiszti ügyésszként jóval kevesebb ideje is

¹⁶ *A választások eredménye megyénkben.* = *Csíki Lapok* 1896. november 4. 2.

maradt a lap szerkesztésére. Mivel a tulajdonos biztos kezekben szeretne volna tudni lapját, a vármegye egyik legismertebb és legtevékenyebb személyiségét, a korábbi országgyűlési képviselőt, ifj. Molnár Józsefet kérte fel felelős szerkesztőnek. A komoly és határozott tervek ellenére az új felelős szerkesztő nem jelentett hosszútávú megoldást a *Csíki Lapok*nak, egy év után ugyanis önként megvált tisztségétől. A hírlapirodalom Csík vármegyei elmaradottságát figyelembe véve az utód megtalálása nem ígérkezett könnyű feladatnak, így ideiglenesen a tulajdonos 1898. január 1-jétől átvette a lap szellemi részének az irányítását is.¹⁷ Mivel szerkesztői tapasztalattal egyáltalán nem rendelkezett (az addigi kilenc év alatt egyetlen cikket sem írt lapjába), és nehezen elképzelhető, hogy a nyomda és a könyvkereskedés irányítása mellett át tudta volna vállalni a szerkesztés és a terjesztés sokrétű feladatát, kétségtelen tény, hogy a tulajdonos helyett valaki ellátta a felelős szerkesztő munkáját, annak ellenére, hogy hivatalosan nem ő foglalt helyet a szerkesztői asztalnál. Bár ezzel kapcsolatban egyetlen információt sem találunk a lap hasábjain, valószínű, hogy az íráscikkek jelentős részét jegyző T. Nagy Imre töltötte be ezt a szerepet.¹⁸

A politikai hetilappá válás ellenére Molnár József továbbra is kitartott az induláskor vállalt program mellett, és minden olvasót biztosított afelől, hogy a kezdeti célokat, törekvéseket kedves újságjuk továbbra is következetesen szem előtt tartja, azokhoz hű marad. Bár elvileg lett volna rá joga, a tulajdonos ellenállt a szabad politizálás csábításának, és nem tette ki sikeres lapját a gyors bukás esetleges veszélyének.

„Egyébiránt fő törekvésem nem a politizálás lesz, hanem rámutatni csíki bajainkra, azoknak orvoslását vita tárgyává tenni, minden igazságtalanságot és hamisságot szigorúan üldözni, a visszaéléseket nem takarni el, de egyúttal el is ismerni a jó és helyes cselekedeteket és intézkedéseket.”¹⁹

A lap tehát nem vált „nyíltan politizáló újsággá”. Ennek ellenére a pártatlanság kérdését a program nem kerülhette meg. A szerkesztőség mindenekelőtt valamelyik politikai párthoz való kötődés látszatát szeretne volna elkerülni, így érthető, hogy minden adandó alkalommal kiemelte az újság „pártokon felül álló” jellegét:

„Újból is hangsúlyozzuk, hogy e lapok az igazság védője, a közvélemény kifejezője fog lenni mindig, s noha politikai tartalma is lesz, igyekezni fog megtartani azt a kitűzött álláspontját, hogy pártokon kívüli szempontból ítéli meg a közdolgozat.”²⁰

¹⁷ A meglepő döntés hátterét nem részletezi, erről csak egyetlen tömör mondatban értesülhetett az olvasóközönség: „A szerkesztésért a felelősséget úgy a hatósággal, mint egyesekkel szemben én viselem.” *Csíki Lapok* 1897. december 23. 1.

¹⁸ Visszaemlékezéseiben T. Nagy Imre már egyértelműen utalt az újságnál ebben az időszakban betöltött szerepére, de ennek időtartamát eltúlozza: „a Györgyjakab megnevezett szerkesztősége mellett évekig szerkesztettem a *Csíki Lapokat*.” TIVAI NAGY Imre: *Emlékezés régi csíkiakról*. Kolozsvár, 2000. Stúdium Kiadó, 39.

¹⁹ *Előfizetési felhívás*. = *Csíki Lapok* 1896. december 23. 1.

²⁰ *Előfizetési felhívás*. = *Csíki Lapok* 1897. január 6. 1.

Jelentős változás ez az előző időszakhoz képest, hiszen míg akkor vegyes tartalmú közlönyként a fontos politikai ügyekben képviselt ellenzéki álláspontját nyíltan vállalta, most sokkal jobban megpróbált elzárkózni bármelyik eszmei-politikai irányzat követésétől. Felvetődik azonban a kérdés, hogy a Molnár József névvel fémjelzett *Csíki Lapok*tól elvárható volt-e az objektivitás. Mivel korábban országosan ismert függetlenségi párti politikus volt, a sokat hangoztatott teljes pártatlanságot talán egyetlen kortárs sem vehette komolyan. Molnár becsületes, egyenes jellemét bizonyítja, hogy nem is akarta elhíttetni olvasótáborával, hogy sutba dobva múltját, feladatát elfogultságmentesen fogja ellátni. Ennek ellenére megpróbált politikai beállítottságán felülemelkedni:

„Kijelentem azonban, hogy noha a lap pártokon felül álló politikai lap lesz, egyéni politikai meggyőződésemet és nézetemet nem tagadom meg, de azért igyekezni fogok minden párttal szemben szigorúan tárgyilagos bíráló lenni.”²¹

A korszak számtalan példájából kiindulva hajlamosak lennénk azt gondolni, hogy felelős szerkesztőjének köszönhetően a *Csíki Lapok* a függetlenségi párt szolgálatába szegődött. Ezzel szemben, bár nyilvánvalóan nem vált belőle kormánypárti médium, érdekes módon sokkal enyhébb ellenzéki vonalat képviselt, mint korábban. Igyekezett a pártatlanság látszatát kelteni: bár továbbra is a függetlenségi eszme híve maradt, ennek hirdetését, népszerűsítését sokkal kifinomultabb eszköztárral tette, mint az előző korszakban. Ennek ékes bizonyítéka, hogy míg a lapban alig foglalkoznak részletesebben a politikai élet főbb szereplőivel, a Függetlenségi és 48-as Párt, illetve az egyetlen Csík vármegyei ellenzéki képviselő, Várossy Gyula tevékenységét nyomon követik. Nem volt ritka, hogy a szerkesztőség, mintha igazolni akarta volna magát, magyarázattal is ellátta ezeket a tudósításokat. Érdekes az Országos 48-as Szövetség megalakulásáról beszámoló cikket bevezető megjegyzés, amelynek nyilvánvalóan az volt a célja, hogy még a részrehajlás gyanújának árnyékát is elkerüljék: „Minthogy e párt egy nagy országos párt, kötelességünknek tartjuk, mint politikai lap, a következőkben ismertetni a megalakulást.”²²

A lap politikai irányultságáról sokszor az olvasói levelek közlését elutasító magyarázatok is árulkodóak. Bár legtöbbször arra hivatkoztak, hogy az írások nem aktuális politikai kérdéseket tárgyalnak, előfordult félreérthetlenebb utalás is. Egy, az 1848-as forradalmi eseményeket elemző olvasói levél kapcsán például a szerkesztő azzal indokolta döntését, hogy a cikkben nemcsak az ellenzék álláspontját bírálják, de „oly fejtegetések mellett van dicsőítve a kiegyezés, amely egy pártlapban helyt foglalhat, de a Csíki Lapok pártokon felül álló programja mellett nem tehető közé.”²³

²¹ *Előfizetési felhívás.* = Csíki Lapok 1896. december 23. 1.

²² *Az országos 48-as szövetség megalakulása.* = Csíki Lapok 1897. május 12. 2.

²³ Csíki Lapok 1897. február 24. 3.

A programban sokat hangoztatott függetlenség 1898-ban más értelmezést nyert. Molnár József kiválása után a lap nem kötelezte el magát egyetlen párt mellett sem, így továbbra is pártonkívüli politikai lap maradt, amely „minden helyi és közérdeket minden befolyástól menten fog tárgyalni”²⁴. Az előző évvel ellentétben azonban, amikor elvileg bármely párttól érkező tárgyilagos cikket az író egyéni felelősségére közöltek, mostantól szigorúbban jártak el. Az év eleji hagyományos előfizetési felhívást helyettesítő cikk közérthetően elmagyarázta, hogy pártálláspontot tükröző írások megjelentetésétől – akár helyi, akár országos ügygel foglalkoznak – ezentúl az újság elzárkózik. A pontos és határozott megfogalmazással a szerkesztőség megpróbálta kiköszörölni a lap függetlenségén esett esetleges csorbát, ugyanakkor félremagyarázhatatlanul leszögezte, hogy valójában ez jelenti az igazi pártatlanságot.²⁵ Ennek fényében természetesen újra megerősítették, hogy az újság céljai között a köz szolgálata mindenek felett áll.

„E lapok politikai iránya továbbra is az marad, hogy előttünk nincs se kormány, sem párt, melyet védelmeznünk kellene, vagy melyet támadni a lap hivatásának tartana. Támadjuk vagy hibáztatjuk azt, akár honnan jön, amit a közérdekből rossznak tartunk és támogatjuk azt, amit ugyanazon érdekből hasznosnak ítélünk.”²⁶

A politika szereplőitől való egyenlő távolságtartás már túlmutat a korszak „független újság” meghatározásán (ez alatt tulajdonképpen csak a pártoktól való anyagi függetlenséget értették). Bár kétségtelen tény, hogy a kiegyensúlyozottság tekintetében jelentős előrelépés történt, a teljes semlegesség nyilván most sem valósult meg. 1898 újdonsága azonban, hogy módosult a lap politikai beállítottsága. A korábbi ellenzéki irányvonal előtérbe helyezése helyett a 10. évfolyam során ugyanis – különösen az év második felétől – egyre jobban érzékelhető a kormány mérsékelt támogatása.²⁷ A *Csíki Lapok* pártelkötelezettségéről azonban ennek ellenére nem beszélhetünk, mivel a szabadelvű párthoz vonzódó írások aránya nagyon alacsony, és hiányoznak az ellenzéket erőteljesen bíráló cikkek. Az újság továbbra sem fejt ki politikai propagandát, helyt ad olvasói véleményeknek, de egy-egy tudósítás terjedelméből, a szerkesztői megjegyzésekből jól kitapintható a kormány tevékenységének elismerése. Elfoglultságára utal többek között, hogy a Csík vármegyei országgyűlési képviselők közül az olvasók ezentúl elsősorban a szabadelvű pártiak munkásságáról értesülhettek. Várossy Gyula októberi hivatalos látogatásának időpontjáról például egy héttel korábban tájékoztatta az érdeklődőket, de

²⁴ Csíki Lapok 1897. december 22. 1.

²⁵ Sok olvasó úgy értelmezte a lap függetlenségét, hogy abban vegyesen hol ellenzéki, hol pedig kormánypárti közlemények láthatnak napvilágot.

²⁶ *Boldog új évet!* = Csíki Lapok 1898. január 5. 2.

²⁷ Ennek oka valószínűleg a szerkesztőváltás lehetett, hiszen a tényleges felelős szerkesztői feladatokat ellátó T. Nagy Imre a kiegyezéspárti (a kortársak által 67-esnek nevezett) irányzat elkötelezett képviselője volt.

magáról az eseményről már egyáltalán nem tett említést. Ezzel szemben dr. Egyedi Arthur képviselő július 23-i csíkszeredai beszámolójának egy egész oldalt szentelt. Nemcsak hogy teljes egészében közölte a Szabadelvű Pártot képviselő politikus beszédét, de lelkesen tudósított az esti díszvacsorán történekről is. Ezek után nem meglepő, hogy tevékenységét is igen eredményesnek értékelte:

„Mindnyájan meggyőződünk arról, hogy dr. Egyedi a képviselőiséget nem csak a cím kedvéért vállalta el, hanem a mandátummal járó kötelességeket minden irányban a legnagyobb buzgósággal teljesíti is.”²⁸

A kormánypárttal szembeni „jóindulatú semlegesség” még jobban tetten érhető a válságos belpolitikai helyzetet elemző decemberi lapszámokban.²⁹ A hetilap politikai identitása – ha eddig kételkedtünk volna – most már teljesen világos, hiszen egyértelműen elítéli az ellenzék magatartását, amely az országgyűlésben „nem komoly elvi kérdések megvitatására törekedett, hanem a legkisebb értékkel sem bíró napirend viták előidézésével Bánffy báró kormányelnök személye ellen intézett támadásokat”³⁰.

A feszült parlamenti élet kérdése azért került hangsúlyozottabban felszínre, mert a disszidensek között volt az 1896-tól már szabadelvű párti dr. Győrffy Gyula is. A szerkesztő nyilvánvalóan nem helyezte a csíkszentmártoni kerület képviselőjének elhatározását, de elfogadta azt, és reményét fejezte ki, hogy döntését Győrffy minél előbb indokolni fogja választóinak is. Ez valóban nem váratott sokáig magára: a következő héten a képviselő „kétségbeesett eszköznek” nevezte a Tisza-féle javaslatot, és alkotmányos aggályait hangoztatva kijelentette, hogy ezt „fajom elárulása nélkül, még akkor sem fogadhatnám el, ha nem volnék képviselő”³¹. Ebben a számban az olvasóközönség azonban nemcsak a kilépés okait ismerhette meg alaposabban, hanem még egyszer meggyőződhetett a korábbi ellenzéki orientáció háttérbe szorulásáról is. Győrffy döntésével – mint már korábban is írták – a szerkesztőség nem értett egyet, így a cikket sem hagyták szó nélkül. Ugyan nem szálltak vitába a képviselővel, de „megcsillagozott” magyarázattal látták el, amelyben kifejtették, hogy a képviselő iránti tiszteletből tért adnak a közleménynek, „a nélkül azonban hogy ebből bármi vonatkoztatást lehetne tenni” a lap álláspontjára.³² A szerkesztői indoklás azonban ezúttal főlegesen mentegetőzésnek bizonyult: az olvasók még ugyanebben a számból értesülhettek, hogy 1899. január 1-jétől a lap szerkesztését a közismerten szabadelvű párti nézeteket valló dr. Fejér Antal fogja

²⁸ *Képviselői beszámoló.* = Csíki Lapok 1898. július 27. 1.

²⁹ 1898 őszétől az ellenzék által alkalmazott technikai obstrukció gyakorlatilag ellehetetlenítette a parlament működését. A helyzet orvoslására törekvő Tisza Kálmán javaslata (Lex Tisza), amely a parlamenti határozatot helyettesítve, a kormány számára különleges fölhatalmazást akart biztosítani, annak ellenére, hogy nem került a képviselőház elé, tulajdonképpen a Szabadelvű Párt szakadásához vezetett: 30 képviselő kilépett a pártból (disszidensek).

³⁰ *Bonyolódott állapotok!* = Csíki Lapok 1898. december 14. 1.

³¹ *Győrffy Gyula a Tisza-féle törvényjavaslatról.* = Csíki Lapok 1898. december 21. 1.

³² *Győrffy Gyula a Tisza-féle törvényjavaslatról...i. h.* (31. jegyzet)

átvenni. Az új felelős szerkesztő az általa követett eszmékről és vezérelvekről az előfizetési felhívásban tájékoztatta az olvasóközönséget, egyértelművé téve mindenki számára a lap politikai irányultságát:

„Eddigi nyilvános szereplésem, s 17 évi tapasztalatom csak egy ösvényt jelöl meg, melyen ezután is haladhatok, mint ember, mint társadalmi individuum s ez: – az országos szabadelvűség ösvénye. ... Nem lesz tehát senkire nézve meglepő, mikor kijelentem, hogy a Csíki Lapokat is jövőre ezen párt szellemében fogom szerkeszteni mindaddig, míg én ennek eszméit, törekvését jóknak, a haza javára előnyösöknek, üdvösöknek fogom tudni.”³³

Ezzel tehát lezárult a *Csíki Lapok* történetének tíz évig tartó pártsemleges időszaka. Ahogyan láttuk, a korszak hasonló „pártok feletti” sajtótermékei többségéhez hasonlóan a Csíkszeredában napvilágot látott újságnak sem sikerült teljesen távol tartania magát a politikai élettől. A *Csíki Lapok* pártsemlegességének jellegzetessége, hogy a függetlenségi eszme folyamatos, de változó intenzitású támogatását 1898-ban a kormánnyal való mérsékelt szimpátia váltotta fel. De érdekes módon ezt nem Györgyjakab Márton kiadótulajdonos pártállása befolyásolta, hanem a felelős szerkesztő által pillanatnyilag vallott politikai nézetek. Bár a lap elkötelezettségéhez nem férhet kétség, megállapítható, hogy ez csak ritkán volt érzékelhető a kortársak számára. Programjának megfelelően ugyanis a *Csíki Lapok* igazi helyi lapként mindenekelőtt Csík vármegye gazdasági, társadalmi, kulturális életével foglalkozott, és nem belpolitikai kérdésekkel, amelyekben a tájékoztatás kiegyensúlyozottsága a legtöbb csorbát szenvedte.

KOCSIS, LAJOS

La tendance politique de la période neutre (1889–1898) de 'Csíki Lapok' (Journal de Csík)

Dans l'histoire de plus d'un demi-siècle du journal, paru depuis 1889 à Csíkszereda, 'Journal de Csík', le premier changement vraiment important est survenu après une décennie, lorsque l'hébdomadaire jusque-là neutre est devenu le porte-parole local de 'Szabadelvű Párt' (Parti Libéral). L'autodétermination „au-dessus des partis” préalable était vrai seulement du point de vue que le journal n'était pas soutenu par aucun groupement politique. La tendance politique du journal a été décidée par les convictions politiques de ses rédacteurs: pendant neuf ans, le but de 'Csíki Lapok' a été décidément de réveiller une attitude d'opposition, populaire parmi les Sicules de Csík, tandis que la dernière année de l'époque, le journal s'efforçait à un soutien modéré du gouvernement. La prise de position politique du journal pouvait être déduit des écrits en rapport des députés du département de Csík, et des compte-rendus des élections législatives. Dans cette période donc 'Csíki Lapok' n'était pas un organe ouvertement politique, ne servait aucun parti politique, mais il restait un organe locale, qui s'occupait des questions administratives et socio-publiques du département.

³³ A *Csíki Lapok* mélyen tisztelt olvasóihoz. = Csíki Lapok 1898. december 28. 1.

LENGYEL ANDRÁS

A Hét kiadóhivatali igazgatójáról

Kiss József összegyűjtött verseinek Hegedős Mária gondozta kötetében az egyik – hagyatékából, kézirat alapján – közölt vers¹ Hajdú Sándorról szól. Ez az 1916 körül íródott vers, amely két változatban („H.S.-nak”, illetve „Hajdú” címmel) is fennmaradt, a következő:

Ketten húzunk egy ócska taligát.
Kátyún, göröngyön, gondon, bajon át,
(S van jó huszonöt éve legalább.)
Ismerjük, tudjuk egymás baját –
Isten segítsen bennünket tovább.

A közreadó nem tudta, ki volt ez a H. S., jegyzetben nem is ad róla eligazító magyarázatot, pedig a vers, ha komolyan vesszük, nem kevesebbet állít róla, mint-hogy a beszélőnek – azaz ez esetben a vers szerzőjének, Kiss Józsefnek – legközvetlenebb munkatársa volt. Ám a vers „Hajdú” című variánsa nyilvánvalóvá teszi, hogy ez a H. S. nem lehet más, mint Hajdú Sándor, *A Hét* kiadóhivatali igazgatója. S ő csakugyan szinte a kezdetektől ott volt a lap körül, majd az évek során, szerepköréből is adódóan, a szerkesztő-tulajdonos bizalmasa és mindenese lett: olyan ember, aki *A Hét* legbelső köréhez tartozott. (1916-ban már a „huszonöt év” is igaz volt.) A sajtótörténeti kutatás számára tehát – kivált Kiss József versének ismeretében – egyáltalán nem érdektelen feladat fölmérni pályáját, tevékenysége körét. Egy munkakör természetrajza és *A Hét* története válna általa jobban megismerhetővé.

Itt mindjárt fölmerül az első kérdés: mi tudható erről a Hajdú Sándorról? Lexikonokban, kézikönyvekben nem szerepel, s bár a kortársak olykor-olykor emlegették, Kosztolányi Dezső például még egy kis cikket² is írt róla, a mai szakirodalom nemigen vesz róla tudomást. Maguk a rá vonatkozó, ma elérhető adatok is egyenetlenek – két legfontosabb életrajzi adatát, a születés és a halál dátumát például nem is ismerjük. Szerencsére azonban a sajtótörténeti szempontból legértékesebbről, kiadóhivatali munkájáról viszonylag sok minden összeszedhető.

¹ Kiss József összegyűjtött versei. Sajtó alá rend., jegyz.: HEGEDÜS Mária. Bp. 2001. Argumentum Kiadó, 692; a vers keltezéséhez l. 688.

² KOSZTOLÁNYI Dezső: *Hajdú úr*: = *A Hét* 1913. 847–848. A Kiss József és kerekasztala című kötet (Bp. 1934) emlékezői is több helyen utalnak Hajdúra.

Szorosabb értelemben vett életéről annyi a bizonyos: eredeti neve nem Hajdú volt, hanem Hoch. Ez egyértelműen kiderül a 71.668/1902 BM rendeletről, amely névváltoztatását engedélyezte: „Hoch Sándor bodrogi illetőségű budapesti lakos, úgyszintén kiskorú Erzsébet és Dezső gyermekei családi nevének »Hajdú«-ra kért átváltoztatása, folyó évi 71.668. számú belügyminiszteri rendelettel, megengedtetett.”³ E közleményből, amely a Budapesti Közlöny 1902. július 9-i számában jelent meg, közvetve az is kiderül, hogy Hoch Sándor „bodrogi illetőségű” volt, azaz Bodrogon született, s 1902-ben már két kiskorú (azaz 24 éven aluli) gyermeke is volt. Sajnos, mindebből nem állapítható meg, hogy mikor született, de annyi föltételezhető, hogy amikor 1891-ben *A Héthez* került, már legalább húszéves volt – valamikor 1871 előtt született tehát. S mivel föltételezhető, hogy posztjára már némi tapasztalat birtokában került, a valószínű születési dátumot még előbb kell keresnünk – talán 1860–1871 között (sőt még korábbi dátum sem zárható ki teljesen).

* * *

A Hét kötelékébe, mint az a húszéves jubileumát méltató kis cikkből⁴ kiderül, 1891. február 15-én került. A lap akkor már több mint egy éve létezett, Hajdú tehát nem tartozott az alapítók közé, de – mivel a Kiss-érában végig posztján maradt – Kiss József mellett mégis ő a másik, aki szinte a lap teljes történetét aktív résztvevőként élte át. (A többiek viszonya egy idő után meglazult vagy meg is szakadt a lappal; még Kóbor Tamásé is.)

Azt mondhatjuk tehát, hogy Kiss József versindító állítása, mely szerint ők ketten húzzák az „ócska taligát”, történetileg hiteles, igazolható.

Az igazi kérdés így az: mi volt Hajdú Sándor feladata *A Hétnél*? Ha csak magából a lap híradásaiból indulunk ki, akkor annyi látszik bizonyosnak, hogy dolga elsősorban az előfizetési akciók szervezése és adminisztrálása lehetett. Ez, jellegéből adódóan, negyedévente ismétlődő, kampányszerű munka volt, s jelentőségét két szempontból lehet leírni: egyrészt itt realizálódott a lap bevétele, másrészt a kiadóhivatal volt a lapnak az a szerve, amely összeköttetésben állt az olvasóközönséggel. A valóságban azonban, mint a forrásokból kiderül, Hajdú Sándor tényleges feladatköre ennél lényegesen összetettebb volt – ez szépen megmutatkozik azokból a leveleiből, amelyeket főnökéhez, Kiss Józsefhez írt, s amelyek Kiss hagyatékában (legalább részben) fenn is maradtak.

Sajnos a fennmaradt 29 levél⁵ időbeli megoszlása nagyon egyenetlen. Az 1891–1919 közötti közel három évtized bizonyos periódusaiból egyetlen levél sem maradt meg, néhány évből csak szórványosan akad egy-egy levél, igazán összefüggő

³ Budapesti Közlöny 1902. júl. 9.

⁴ *Húsz esztendő*. = *A Hét* 1911. 125.

⁵ A leveleket Kiss József hagyatékának részeként a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratára őrzi. Kilen levél már katalogizálva van, a többi egyelőre földolgozatlan. Ismeretüket Varga Katalinnak köszönöm.

levélsorozat pedig csak 1916-ból van. Szerencsére ezek együtt mégis kirajzolják Hajdú Sándor szerepkörét, sőt munkáját egyes időszakokban jól megfoghatóvá tesszik. Belőlük végeredményben átláthatóvá válik egy kiadóhivatali vezető minden napi tevékenységi köre.

Az első levél már viszonylag kései, 1899-ből való; ezt Hajdú még Hoch Sándorként írta alá. A következő évekkel későbbi, 1905-ből való, majd 1907-ből, 1909-ből van egy-egy levele. (Közben szerencsére két hozzá írott levél is megmaradt; mindkettőt a lap egyik vezető munkatársa, Ambrus Zoltán írta.) 1912-ből már öt levelét is ismerjük, 1916-ból pedig – nyilván nem függetlenül Kiss József távolléteitől, betegeskedéseitől – egész sorozat: 20 (!) levél maradt meg.

Az ezekből kirajzolódó szerepkör, a lap afféle mindenesée, nyilván kezdettől fogva jellemző volt rá. Az 1894-ben kiadott *A Kis Hét* című alkalmi lap,⁶ amely játékos 'pro domo' közleményekkel köszöntötte a szerkesztő-tulajdonost József-nap alkalmából, már Hajdút is a szűkebb csapat tagjaként emlegette. Ignotus „Programunk” című, játékosan komolykodó szerepversében ő is megjelenik, mint aki most a szerkesztő-tulajdonos alkalmi „szerkesztővé” előlépett fiának dolgozik: „napot-éjet Sándor úr / Csak öneki szentel.” Hajdúnak nyilván az apa, azaz Kiss József körül is ez volt a szerepköre.

Az első fennmaradt levél, amelynek pontos kelte 1899. június 28., s a Szuezen („Suez”) lévő Kiss Józsefnek referál, mindenesetre már ezt a Hajdút mutatja meg:

Az előfizetések még nem igen indultak meg. Ma érkezett az első nagyobb ? összeg 84 frt, tegnap és tegnapelőtt 27 és 35 frt érkezett. Azt hiszem holnaptól kezdve már jönnek a nagyobb összegek. A helyi nyugtákat ma adom ki, de azt is csak szombaton kezdik incassalni, összesen 552 frt, ezenkívül van még Loppert 135 frt körül, amit hétfőn vagy kedden fog fizetni és néhány kisebb összeg könyvtárak által fizetendő.

Papp Dániel fordítása már ki is van szedve, Abonyi novellája le van adva. Kóbor és Lovik urak egész komolyan fognak a munkához. A Hazai banktól a két számla a mellékelt levél kíséretében ma érkezett vissza. A Kőolajfinomítónak holnap lesz a közgyűlése és pénteken oda fogok menni. Ma vagy holnap azt hiszem Tolnai úr fog jönni fizetni és így a hét végére a nyomdának egy nagyobb összeget fogunk adni.

Mindenféleképp igyekezni fogunk, hogy minden a legnagyobb rendben legyen és így Nagyságos uram egészen nyugodtan lehet és csak azon igyekezzék, hogy egészségét helyre állítsa.

A déli vaspályától jött ma egy jegy [,] azt is [,] valamint a hazai bank levelét és még egy más, postán érkezettett is mellékelve küldöm.

Nagyságos úrnak minden jót kíván

Alázatos szolgálja
Hoch Sándor

⁶ Az alkalmi lapról l. LENGYEL András: *Egy alkalmi lap: A Kis Hét (1894, 1899)*. = Magyar Könyvszemle (127.) 2011. 106–111.

E beszámoló több szempontból is fontos információkat tartalmaz. Mindenekelőtt: a levél nyelve, szerkezete és ortográfiája elárulja, hogy aki írta, nem magas iskolázottságú ember, s nem is gyakorlott stilisztá. Magatartása a tipikus „kisemberé”, aki levele hangnemében is, nyelvi fordulataiban is a kis beosztott „alázatos” szerepében mozog. Amit azonban intéz, az egyáltalán nem lényegtelen, sőt a lap szempontjából igencsak fontos: ő intézi a pénzügyeket. Nemcsak az előfizetési bevételeket regisztrálja és szervezi, hanem a különböző cégektől és pénzintézetektől megszerezhető pauszálékát is. A Hazai Bankra történő utalás is valószínűleg ez utóbbi körbe tartozik, a kőolaj-finomító emlegetése pedig bizonyosan a „laptámogatás” e formájára utal. Érdekes, hogy ezt is Hajdú intézte, ő ment el a pénzért stb. Szerepe tehát aktív. Emellett figyelemre méltó a nyomdának szánt „nagyobb összeg” emlegetése is. Más forrásokból⁷ is tudjuk ugyanis, hogy *A Hét* előállítása lényegében hitelből történt, s a lap részletekben, egy-egy „nagyobb” összeggel törlesztett. Az 1899-i levél maga is egy ilyen, egyelőre csak kilátásba helyezett törlesztést dokumentál. Hajdú „mindenesi” szerepkörét dokumentálja, hogy a levél írója nemcsak a szorosan vett kiadóhivatali dolgokról számolt be főnökének, hanem írt a lap szellemi részébe tartozó munkatársak aktivitásáról is. Papp Dániel, Abonyi Gyula, Kóbor Tamás és Lovik Károly név szerinti emlegetése nyilván nem is véletlen. Közülük hárman bizonyosan (de lehet, hogy mindannyian) a belső körhöz tartoztak.

Mindezekén túl a levélírás alkalmá is figyelemre méltó: Kiss József ekkor is betegeskedett, az élőszóbeli ügyintézés helyett tehát ezúttal írásban kellett referálni neki.

* * *

Hajdú Sándor sajátos, bizalmi helyzete korán kialakulhatott. Szorosan vett kiadóhivatali munkája mellett, úgy látszik, volt egy közvetítői szerepe is – a külvilág és Kiss József között. Érdekes módon erre Ambrus Zoltán két levele szolgál közvetlen bizonyítékkal: Hajdút mindkettőben közvetítésre „használja”. Az egyik levél szerepel az *Ambrus Zoltán levelezése* című kötetben,⁸ de ott a címzett – tévesen – Hajdú Miklósként van megnevezve, jöllehet a megszólításból („Tisztelt Hajdú úr”) és a belső utalásokból is nyilvánvaló, hogy az igazi címzett csakis *A Hét* „Hajdú úr”-ja, azaz Hajdú Sándor lehet. Ez az 1902 augusztusában írott levél konkrét adatain túl azért érdemel fokozott figyelmet, mert e szerint *A Héttel* és Kiss Józseffel konfliktusba kerülő Ambrus (mellesleg: *A Hét* egyik meghatározó szerzője!), Hajdún keresztül „üzent” a lap irányítóinak, neki mondta el panaszait. Maga a levél is alighanem csak azért maradt meg, mert a közvetítést Hajdú úgy oldotta meg, hogy átadta a levelet főnökének mint „érdemi” címzettnek. Az mindenesetre így is érdekes, hogy Ambrus a mindig elérhető, „helyén lévő” Hajdúhoz juttatta el

⁷ Vö. LENGYEL András: *A Hét két nyomdászamlája (1901, 1909)*. = Magyar Könyvszemle (127.) 2011. 239–243.

⁸ *Ambrus Zoltán levelezése*. Sajtó alá rend.: FALLENBÜCHL Zoltán Bp. 1963. Akadémiai Kiadó, 120; vö. még: 451.

kéziratait is. Következtetéseinket megerősíti, hogy ugyanez a kettősség jellemzi Ambrusnak egy másik, a Kiss-hagyatékban fennmaradt, nagyjából ugyanabban az időben keletkezett, de valamivel későbbi levelét⁹ is. Ezt, mint kiadatlant, érdemes teljes egészében is idézni:

Szerda reggel.
Tisztelt Hajdú Úr!
Valamivel jobban vagyok. Délután egy Berzsenyit is küldök.
Tisztelettel
Ambrus

Ebben a rövidke, kézirat kísérelő levélben figyelemre méltó, hogy soros „Berzsenyi”-jét, a lap népszerű sorozatának éppen akkor aktuális új darabját Ambrus Hajdúnak küldte meg. Úgy látszik, ekkor már „Hajdú úr” volt a fix pont *A Hét* háza táján; ő volt az, akit biztosan el lehetett érni. S bár munkaköre nem *A Hét* szerkesztése volt, mint „postaláda” jól működött.

* * *

Sajnos a következő Hajdú-levél évekkel későbbi; kelte: 1905. március 11. Ennek újdonsága, hogy immár megszólítással indul („Nagyságos Uram!”), s bár ez sem stílusbravúr, néhány ponton mélyebb bepillantást enged *A Hét* adminisztrációjába, mint az előbbi. Mindjárt az első bekezdés roppant tanulságos:

„A mai postával utalványon küldünk 500 Koronát. A lap szerkesztése elég jól és olcsón megy. Elek Pálék az 500 Koronát kifizették, a cikkkel megvoltak elégedve. Inkasszáltam a 400 Koronát az osztálysorsjátéknál is [,] azonban Benke igazgató úr a 200 Korona kiutalványozását nagyon is korainak találta és csak az év második felében lehet róla szó.”

E pár sorba a lap finanszírozásának lényege van belesűrítve: a pénz mint pauszálé a banktól („Elek Pálék”) és egy nagy cégtől („osztálysorsjáték”) jön, de ezt a lapnak ki kell érdemelnie. A cikkel, amit *A Hét* viszonzásként közölt, a bank ez esetben meg volt elégedve, a másik cég viszont egyelőre még korainak ítélte a támogatás folyósítását. Szimptomatikus Hajdúnak a lap szerkesztésére vonatkozó mondata is: a szerkesztés „elég jól és olcsón” megy. Azaz a költségek leszorítása, alacsony szinten tartása is szempont volt.

Figyelemre méltó, hogy Hajdú a lap szolgáltatásait igénybe venni óhajtó cégekkel alkudozni is tudott: „Pöstyénfürdő mellékelni óhajt [azaz mellékletet akar kiadni önmagáról *A Hét*ben], most alkuban vagyunk [,] 15 Korona differencia van köztünk, de azt hiszem [,] megfogyják adni. Holnapra várom feleletüket.” Hasonló

⁹ Ambrus Zoltán levele Hajdú Sándornak, keltezetlen. PIM Kézirattára, Kiss József hagyatéka.

ügy lehetett az is, amelyre egy bizonyos Kohn kapcsán utal a levél: „Kohn megküldte a megrendelést, de az ő – nagy sajnálatára 50 Koronára redukálnia kellett.” Amihez Hajdú kommentárja ez: „Még mindig elfogadható.”

E levélből derül ki az is, hogy *A Hétek* saját előfizetés-gyűjtő ügynökei is voltak; Hajdú egy bizonyos Blumot és Szabó Sándort néven is nevezi.

„Blum meglehetősen szorgalmas, a múlt és e héten összesen 35 előfizetőt szerzett és pedig Temesváron 10 (az előzőkkel most már Temesváron összesen 34-et), Szege-den 8, Lugoson 7 és Aradon 9-et, és 1 pestit. Van közte $\frac{1}{4}$ éves egy [...] vagy $7\frac{1}{2}$ [éves] és a többi egész éves. A jövő héten Győr, Versecz, Nagybecskerek és H. M. Vásár-helyre megy. Ezek is mind jó helyek és azt hiszem elég eredményt fog elérni.”

A másik ügynök, Szabó Sándor 1 előfizetőt vitt („M-Szigetből”), egy féléveset, s „közvetlenül” (azaz ügynök közbejötté nélkül is) jött „vagy kettő”. „Ha így folytatódik meg lehetünk elégedve.”

Érdekes a levél záró bekezdése is. Ez Hajdút már mint a „gazda” helyettesítőjét mutatja be, akinek dolga a lappal való törődés: „Minden aprósággal nem akarok itt foglalkozni, illetve nem akarom terhelni, általában azon leszek és igyekezni fogok, hogy minden a legpontosabban és a legnagyobb rendben menjen úgy, hogy Nagyságos uram meg legyen elégedve.”

Az időrendben harmadik levél, amelynek kelte 1907. szeptember 9., Hajdút már mint Kiss József intimusát, személye körüli bizalmi emberét mutatja. Ebben – pontosabban ennek mellékleteként – küldi például az „Ottó úr”, azaz Kiss József fia által kért *Ünnepnapok* kötetet, a Sümegről kapott szőlőt stb. A pénzek dolga természetesen ez alkalommal is fölmerül a témák között, de most nem ez az igazán lényeges, s csak kis összegről van szó: „ide mellékelem a Déli vasút utalványát is 13 Kor. 60 fillérről és miután ezt Nagyságos úrnak kell aláírni [...] azt hiszem legcélszerűbb volna, ha azt a nagyságos úr hazaértekor ott a d. v. pénztáránál fel is venné”. Az utalványnál most fontosabb, hogy Hajdú a szerkesztés dolgaiba is belefolyt némileg: „Pap Mariskától most érkezett egy novella és kért 40 Koronát, mert különben nem tud haza jönni. Már el is küldtem neki.” E döntés megítéléséhez persze tudni kell, hogy Pap Mariska az egyik Kiss-fiú szerelme volt, félig-meddig a családhoz tartozott, Hajdú döntése tehát valójában nem lépte át kompetenciája határait: bizalmi emberként tudta, hogy a novellát Kiss József úgyis elfogadta és kifizette volna. Az igazi döntést igénylő szerkesztési problémát pedig Hajdú most is csak közvetítette főnökéhez: „Pállya Károlynak e hó 10-én nyílik meg a Könyves Kálmánnál gyűjteményes kiállítása. Írjon erről és milyen formában Márkus? Kérem ezt levelezőlapon azonnal tudatni.” Ez a problémaközvetítés azonban így is figyelemre méltó. Az ilyesmi általában szerkesztőségi, nem pedig kiadóhivatali hatáskör.

A következő, két évvel későbbi (1909. július 20-i) levél is részben pénzügyi beszámoló, részben pedig a lap belső életének krónikája. A hangsúly most a pénzügyeken van:

„Kunstädtertől tegnap beérkezett 318 Korona. A levelekre holnap és holnaputánra várok nagyobb postát. Az itthon hagyott 1000 Koronához ma még 400 Koronát tettem takarédba. Pöstyénbe is ma küldtem el a számlát, az is néhány nap múlva be fog jönni. Van azonkívül 1100 Korona megrendelés, jó, de Teurernek nincs pénze. A múlt héten még azzal bízott, hogy 20ika körül lesz. Ma azonban még csak megközelítőleg sem mondhat időt. Szóval erre számítani nem lehet és vagy az Újsághoz kell folyamodnunk, vagy más valakit kell keresni.”

Az emlegetett akcióknak a konkrét tartalmát ma már igen nehéz kideríteni, ha egyáltalán lehetséges, de bizonyos, hogy ezek a lap és az üzleti élet közötti bonyolult és érzékeny összekapcsolódások jelzéseiként értelmezhetők. A cégek konkrét ellenszolgáltatás fejében, esetleg általányszerű juttatásként anyagilag támogatták *A Hetet*. (A „levelek” persze, amelyekre Hajdú „nagyobb postát” várt, alighanem csupán az előfizetőket fizetésre fölszólító levelek voltak. Hajdú levélben sürgette meg az előfizetési díjak beküldését.) Ugyancsak nem teljesen dekódolható a levél egy másik pénzügyi utalása, ám maga az utalás így is sok mindenről árulkodik: „Az ötven koronát e hét végén okvetlen meg kell fizetni, mert tegnap már itt voltak árverezni és 26án újra eljönnek, ha addig be nem fizetjük.” Hogy mi lehetett ez az ötven korona, s kinek tartozott vele *A Hét* (vagy személy szerint Kiss József), nem derül ki. De a lap és a szerkesztő-tulajdonos pénzügyeinek teljes összefonódását ismerve így is beszédes az árverés veszélye. Relatív kis összegről lévén szó, ez semmiképpen nem az anyagi stabilitás jele.

Hajdúnak a lap életében betöltött szerepét mutatja, hogy a pénzügyi referálás után a belső dolgokról is beszámolt távollévő főnökének.

„Itt most úgy látszik állandó a melegség. Úgy tudom, Ágai Adolf úr is e héten utazott oda [ti. Balatonfüredre, ahol akkor Kiss József is időzött]. Szini még Angolországban van. Cholnoky úrnak írt, de a haza jövetelt még nem említi. Adorján úrnak a címét itt küldöm. Bíró Lajos úrnak írni fogunk. Ottó úr [ti. Kiss József fia] itthon van és úgy tudom, hogy már napok óta készül írni, de nem tudta még befejezni.”

Sőt az ismerősök és munkatársak seregszemléje után magáról a lapról is referált:

„Azt hiszem, a számokkal megvan Nagyságos Uram elégedve? Ha nem akad valami aktuális képünk e hétre [ti. A címlapra], akkor kiadjuk a Schwartzert unokáját. A napi lapok oly üresek és annyira nem történik semmi, hogy igazán alig lehet a lapot valamivel megtölteni.”

Ez már kétségkívül az otthonosan mozgó, bennfentes ember hangja, aki nemcsak teljesen azonosult lapjával, de annak saját feladatkörén túli dolgait is figyelemmel követte.

* * *

1911. február 15-én, Hajdú szolgálatba állásának 20. évfordulójakor a lap „munkatársai, belső emberei, bizalmasai és egyáltalán a vele szorosabb kapcsolatban

lévők” kis ünnepséget tartottak tiszteletére,¹⁰ a február 19-i szám pedig „Húsz esztendő” címmel neki szentelte egyik „Innen-onnan”-ját. A – jelű szerző ez alkalommal rövid, tömör, de elismerésekben nem fukarkodó portrét rajzol róla. A cikk kimondja, hogy Hajdú „húsz esztendőn keresztül mindig egyformán buzgó szeretettel, soha meg nem apadó szorgalommal, de évről-évre növekvő hozzáértéssel és immár közmondásossá válóan megható hűséggel” látta el feladatát *A Hémél*. Mindig azon dolgozott, „hogy sem előfizetőnek, sem munkatársnak, sem üzletfélnek semmiféle jogos kívánsága kielégítetlen ne maradjon, és hogy *A Hét* egész közigazgatása példás rendben, ideális pontossággal és pontosan fungáljon. Húsz esztendő alatt így tette az ő csendes, de célját mindig látó működése azt, hogy *A Hét* világa és az olvasó között olyan intim kapcsolat keletkezett, aminőt más lapnál az olvasó közönségével elképzelni is alig lehet.”¹¹ Jellemzése egy ponton szójátékba csapott át, de ez, túl gesztusértékén, szerepköre természetébe is bevilágít:

„Hajdú Sándor az az egyetlen hajdú, akiről elmondhatjuk, hogy ért a harangöntéshez is. Amikor például a munkatársakon a kéziratot kell behajtani, akkor könyörtelen és pontos, mint a hajdú. De amikor a kézirat már a kezében van, akkor kiérzi belőle a harangszót, a gondolatoknak és a szavaknak azt a muzsikáját, amely belering *A Hét* hasábjaiából az olvasó fülébe is és amelynek vulgó irodalom a neve. Húsz esztendei munka *A Hémél*, húsz esztendei szakadatlan együttlét – már nem is írókkal, hanem magával a most múlt húsz esztendő magyar irodalmával – Hajdú Sándort is literary gentlemen-jévé teszi a foglalkozásának”.¹²

Figyelemre méltó mozzanat, hogy a cikk írója nemcsak azt hangsúlyozza róla szólva, hogy „mint adminisztrátor, mint anyagi dolgok rendbentartója és felelőse kiváló”, de azt is, hogy „ragaszkodik irodalomhoz, írónépséghöz egyaránt”. A cikk zárata pedig, ha lehet, még kitüntetőbb, hiszen azt állítja Hajdúról, hogy „húsz évi munkája csendes, de nem nyomtalan, nevét az olvasó csak nagy ritkán ha látja, pedig azért mégis úgy van a dolog, hogy a XIX. század legvégének és a XX. század kezdetének az irodalomtörténetében ott lesz Hajdú Sándor neve is”.¹³

A Hét elismerő cikke nyilvánvalóan nem pusztán egy névtelen cikkíró magánvéleménye volt – kifejezte a szerkesztő-tulajdonos, Kiss József vélekedését is. Gesztus volt ez, s alighanem az is Kiss elismerésének bizonyítéka, hogy 1911-ben megjelent könyvét, a *Legendák a nagyapámról* egy példányát dedikálva ajándékozta kiadóhivatali vezetőjének. (A példány az 1943-as nagy és reprezentatív Kiss József-kiállításon¹⁴ látható is volt; amint azt a kiállítási katalógus 69. tétele is rögzíti.)

¹⁰ *Húsz esztendő*, i. h. (4. jegyzet)

¹¹ *Húsz esztendő*, i. h. (4. jegyzet)

¹² *Húsz esztendő*, i. h. (4. jegyzet)

¹³ *Húsz esztendő*, i. h. (4. jegyzet)

¹⁴ A Kiss József emlékkiállítás katalógusa. Országos Magyar Zsidó Múzeum, Bp. 1943. december – 1944. január. [Bp. 1943.] 10.

zította. Sajnos a dedikáció szövegét akkor elmulasztották közölni, ma pedig már lappang a példány.)

* * *

1912-ből, vélhetően Kiss József hosszabbodó távolléteinek, betegeskedéseinek köszönhetően már öt levél is fennmaradt. Hogy ennyi íródott-e összesen, vagy több, nem lehet megállapítani, de föltehető, hogy ez csak a „maradék”, amely túlélte az időket. Az öt levél együtt mindenesetre már így is viszonylag jó képet ad Hajdú munkájáról, szerepköréről.

Az első levél 1912. július 23-án keletkezett, majd gyorsan utána július 25-én, 27-én és 30-án is követte egy-egy. Az 1912. évi utolsó – fennmaradt – levél kelte viszont hónapokkal későbbi; ez december 9-én született. Az egyik levélhez, a július 25-ihez egy pénzügyi gyorsmérleg is tartozik, a négy júliusi levél pedig oly rövid időre sűrűsödik össze, hogy együtt jó keresztmetszetet adnak a kiadóhivatali vezető napi ügyintézéseiről. Kiderül belőlük, hogy ekkor elsősorban a hirdetések és a pausálék dolgai foglalkoztatták. Július 23-án az „osztálysorsjáték” számláját, valamint a Kereskedelmi Bank és egy német cég hirdetéseit emlegette. Július 25-én arról számolt be, hogy: „Pénz kevés, de mindennap jön valami. E héten még jön 200 Korona Engelsmann[tól], a Kölcsönintézet tulajdonosától. Már jelezve van.” A lap pénzügyi helyzete ekkor a levél mellékletét képező gyorsmérleg szerint ez volt: „Bevétel VII. 22-ről maradt 919.33–, VII. 23. Posta 17.50, VII. 24. Posta 44.–, VII. 25. Posta 33.–”, azaz összesen 1014 korona 5 fillér állt rendelkezésre. E napokban (július 23. és 25. között) a kiadás 78.20 volt, tehát maradt 935 korona 85 fillér. A gyorsmérleg részletezi a kiadásokat is: „VII. 23. 2. cs. Piskóta 4.–, fehérnemű tisztítás 5.58. VII. 24. Portó és bélyeg 3.72, Betegsegélyző 4.90, Ngos asszonynak 20.–, VII. 25. Hirlapbélyeg 34.–, Herman Károly 6.–”. (Az utóbbi tétel nyilvánvalóan honorárium volt.) E mérleg több tanulságot is rejt magában. Mindenekelőtt föltűnik, hogy viszonylag szerény összegekről van szó: *A Hét* (s Kiss József) nem állhatott túl jól anyagilag. A kiadások részletezéséből az is kiderül, hogy *A Hét* mint intézmény és a tulajdonos mint magánember pénzügyei lényegében egybemosódtak: a kiadások egy része kimondottan magánkiadás volt. A postai költségek (portó, bélyeg) mellett szorosan vett lapkiadási költséget csupán Hermann Károly, alias Ambrus Balázs honoráriuma jelentett. A kiadóhivatali és a személyes dolgok egybecsúsítását jelzi az is, hogy a július 27-i levélben Hajdú Sándor saját kérésével is előállt:

„Nem tudom, hogy I éig a Nagyságos úr haza jön-e és így ezúton kérem [...] tessék szíves lenni nekem 100 Korona előleget kiutalni [...] mert ez egyszer nincs együtt a házbérem [...] melyet emeltek is, de azonkívül némi előre nem látott kiadásaim is voltak. És kérem, ne tessék ezen megterheltetésért nehezteni, de igazán nincs most kihez fordulnom.”

S mivel a kért előleget Kiss József megadta, előállott az a fura helyzet, hogy július 30-i levelét Hajdú ezzel indította: „Nagyon köszönöm a kiutalt előleget és I én ki fogom magamnak fizetni.” Ugyancsak a hivatalos és a személyes dolgok keve-

redése mutatkozik meg a július 25-i levél egy másik passzusában is: „A mellékelt 3 levél papírt tessék szíves lenni aláírva visszaküldeni, Géza úrnak fog egy kelleni és szeretnék Dezsőnek is egy jegyet kérni, hogy a 8 napos szabadságát valahol vidéken tölthetné.” Az emlegetett „Géza úr” Kiss József fia, „Dezső” pedig alighanem Hajdú Sándor (immár felnőtt, sőt dolgozó) fia. Az aláírás pedig, amit Hajdú Kiss Józseftől kért, *A Hét* által igényelhető vasúti szabadjegyhez kellett. Azt a kedvezményt tehát, amelyet *A Hét* mint hetilap az államvasutaktól kapott, akkori szokás szerint természetbeni juttatásként, személyes célra használták föl.

A levelekben olykor a lapszerkesztés dolgai is fölbukkannak. A július 27-i levélben például így: „Szegény jó Huszár bácsi is elköltözött. Sajnálom, hogy nem írhattunk róla, de a napi lapok is csak ma hozták és a gyászjelentés is ma reggel jött.” Ugyane levél egy későbbi helyén pedig Hajdú a megjelent számra reflektált: „Az e heti számunk azt hiszem elég változatos és jó?” (Itt a kérdőjel használata ellentmond a közlésnek, de valamiképpen kifejezi Hajdú bizonytalanságát, alkalmazkodási igyekezetét.) Azt, hogy Hajdú alkalmilag a szerkesztőség ügyeibe is belefolyt, a július 25-i levél mutatja meg a legtisztábban; ebben *A Hét* címlapképeivel kapcsolatban végzett intézkedéseiről számolt be:

„Vadász Miklós úr [a neves grafikus] szívesen rendelkezésünkre bocsát minden képet, kivéve azokat, melyek az Estben már megjelentek. Justh Gyula képét tehát nem engedheti át. Wagner Kosimát adjuk a címlapra. Igen szép kép és érdekesebb lesz mint akár Justh, akár a japán császár. Azt hiszem Nagyságos uram is helyeselni fogja.”

A legtöbb részlet azonban értelemszerűen itt is a pénzügyekről szól. A 23-i levélben emlegetett „Serényi titkár úr”, aki a Sorsjáték részéről intézte *A Hémet* „járó” pénzk kiutalását, a 30-i levélben ismét fölbukkan. „Serényi titkár úr nagyon kedves volt és a szokásos 2% levonásával ki is utalta” *A Hémet* szánt támogatást. Jellemző az is, amit Hajdú ennek kapcsán még megemlít. Az ügyintéző Serényi és *A Hét* emberei között már bizonyos személyesebb összeköttetés is fennállt. „A múlt héten Pozsony körül járt [ti. Serényi] és sajnálja, hogy nem tudott a Nagyságos úr [ti. Kiss József] ott tartózkodásáról, hogy meglátogatta volna. De Visegrádon okvetlen, talán már a jövő héten fel fogja keresni.” Az ilyesféle, személyessé váló kapcsolatok valószínűleg együtt jártak a lap finanszírozásának módjával, s ápolásuk mindkét fél számára célszerű volt. *A Hét* léte ugyanis, amennyire a szétszórt adatokból kikövetkeztethető, nem kis részben ezektől a támogatásoktól függött. A 30-i levél egy másik passzusa (részleteiben is, egészében is) szintén szimptomatikus:

„A 200 koronát posta utalványon ma elküldtem [ti. Kiss Józsefnek] és azt hiszem a házbért is meg lehet 1-2án fizetni. A hitelszövetkezet is elküldte a kimutatást. Szerintük még 261.16 fillér van a *mi* javunkra. Azt hiszem azonban, ha a Nagyságos úr haza tértét megvárjuk és személyesen fog hozzájuk elmenni [,] ezt meg lehet nagyobbitani.”

A július 23-i levélnek van egy érdekes „technikai” utalása is. Kiderül belőle, hogy *A Hét* kiadóhivatalában ekkor már írógépet is használtak. Egy reklamáls kapcsán legalábbis Hajdú a következőket jegyzi meg: „Ha a Nagyságos úr is így gondolkozik, tessék a levelet néhány sorban skiccirozni [vázlatosan megfogalmazni], hogy *legépelhessem* és elküldhessem.” Eszerint tehát Hajdú egy-egy fontos üzleti levelet már írógépen maga pötyögtetett le! S mivel a szóban forgó levél címetzte egy német cég lett volna (tehát a levelet németül kellett írni) – Hajdú valamilyen szinten németül is tudott. (Nyilván von haus aus.)

A decemberi levél nagyjából hasonló, mint az 1912-ben született többi levél: két fő eleme megint a pénz és a címlapkép. Legfőlőbb az egyéníti, hogy most az egyik emlegetett pénzforrás a „hazai bank”, a másik pedig egy bizonyos Keszthelyi úr. Az igazi újdonság ebben a decemberi levélben az, hogy – egy konkrét esetről beszámolva – a pauszálésszerzés mechanizmusába is bepillantathatunk. Hajdú Sándor ugyanis most elbeszéli azt, amiről máskor – mint mindkettőjük számára szokványos ügymenetről – hallgat: „A Skoda művek tőkeemelése alkalmából Teurer közbenjárása folytán egyelőre 200 Koronát küldtek. A napi lapok sem igen kaptak többet. Későbbre állandó pauszálét helyeztek kilátásba.” Eszerint tehát, ha jól értjük a híradást, a pauszálé megszerzéséhez kellett egy erősödőben lévő cég, amely „etetni” volt kénytelen a sajtót, hogy megfelelő nyilvános kép formálódjon róla; egy protektor, aki közvetített; s maga az úzus, amely hallgatólágosan szabályozta a cégek és a média mindkét fél számára optimális viszonyát. Azaz a jó kapcsolat érdekében a sajtónak, így *A Hét*nek is „járt” bizonyos pénz, amely – ha minden rendben zajlott – rendszeresíthető volt. Hajdú idézett megjegyzése kétségtelenné teszi, hogy ebbe a gyakorlatba az egyik számításba veendő lapként *A Hét* is beletartozott.

* * *

A 25. évébe belépő *A Hét* 1913. december 28-án önmagát ünnepelte, s az ünnepelésből Hajdú Sándornak is jutott. Az öt méltató cikket „Hajdú úr” címmel Kosztolányi Dezső írta,¹⁵ s a lap ekkor Hajdú portréját is hozta. A fotó egy sovány, szikár, bajszos idősebb férfit mutat, sőt maga a cikk is utal „Hajdú úr” öregségére („öreg lábaival naponta megmássza a népszínház-utczai ház három emeletét”).¹⁶ Az igazán érdekes azonban nem ez, hanem az a jellemzés, amelyet – személyes munkakapcsolatuk alapján – Kosztolányi a kiadóhivatali igazgatóról ad. Sajtótörténetileg is tanulságos, hogy Hajdú szerepkörét Kosztolányi így írja le:

„a munka határtalan hatáskörrel és jogokkal ruházta fel. Kezeli a pénzt, átveszi és behajtja a kéziratokat, telefonon szigorú intéseket küld a lustatollú íróknak, hirdetéssel tárgyal, a czimszalagokat ünnepi csokorba köti, a kánikula legizőbb hónapjaiban pár óráig helyettese a segédszerkesztő helyettesének, és mind e bokros teendői

¹⁵ KOSZTOLÁNYI: *i. h.* (2. jegyzet)

¹⁶ *A Hét* 1913. 818.

mellett arra is ideje marad, hogy érdeklődjék a munkatársak egészségi állapota iránt, s a kis kifutófiút elküldje ásványvizért és paprikáért. Patriarkális régi kötésű mindezen, direktor és betegápoló, szárnységéd és vezérkari főnök, az irodalom öreg honvédje. Nemcsak azt tudja, mit főznek az irodalomban, de azt is, mit főznek délben Kiss József konyháján.”¹⁷

A jellemzésből kiderül, hogy „Hajdú úr” bár nem szerkesztő, sőt nem is ambicionálja ezt a szerepkört, az irodalomhoz tartozik: „Végre is huszonöt év íróival szemtől-szembe állott és intim pózban láthatta őket, mert mindegyiknek pénzre volt szüksége. Az embereket a pénz és a szerelem őszintévé teszi.”¹⁸ Kosztolányi szerint Hajdúnak van „érzéke az írók ázsiójának a megállapításához. Hogy mi az irodalom-piaczi értéked, azt nem a fanyalgó kritikákból tudod meg, de az ő mosolyából. Tud beszélni diplomatikusan és tud hallgatni is. Kiss József nem fogad mindenkit. Hajdú úrnak czerberusi feladata az, hogy az oda nem valókat – az udvariasság formáján belül – elnógassa. A mellőzött írók az ő atyai keblén sirják el keserű könnyeiket.”¹⁹ Az irodalomhoz való viszonyát, finom iróniával, így mutatja be:

„Ő a kéziratot becsüli, mint a jó kereskedő a portékáját. Vastag czukorspárgájával megméri, milyen hosszú, és más véleményt sohase kaphatunk tőle, elég hosszú-e, vagy sem. Ez is a világszemléletéből fakad. Megható azonban, hogy annyi időn át egyetlenegy sor se kallódott el a kezén, úgy vitte át a nyomdába a sok feketére karmolt papírt, mintha százashatárakat czipelne, az irodalmat, amelyet sokan fitymálnak, a maga módján tiszteli azzal, hogy olvasatlanul is respektálja és vigyáz rá.”²⁰

Az írás hosszának (terjedelmének) lemérése, amely a honorárium megállapításának alapja volt, mélyen megrögzülhetett Kosztolányiban, mert – mint Kosztolányiné Karinthyról írott könyvéből²¹ kitetszik – ezt a sajátos módszert még feleségének is elmesélte. Hajdú urat évtizedekkel később Kosztolányiné is ezzel jellemezte.

Kosztolányi ítélete minden iróniája ellenére egyértelműen elismerő: Hajdú Sándor „kötelességtudása és munkája el nem vesző, a konzervativizmusa bámulatos”; „negyedszázada – egy kapkodó korban – mindig és igazán a helyén állott, több hasznára volt az irodalomnak ott az aprópénzes asztalkájánál, mint azok az írók, akiknek a kiadóhivatalban sincs helyük. Kultúra, igazi kultúra, amit csinált.”²²

¹⁷ A Hét 1913. 817.

¹⁸ A Hét i. h. (17. jegyzet)

¹⁹ A Hét i. h. (17. jegyzet)

²⁰ A Hét i. h. (16. jegyzet)

²¹ KOSZTOLÁNYI Dezsőné: *Karinthy Frigyesről*. Bp. 1988. Múzsák Közművelődési Kiadó, 58. „Kiss József lapjánál, A Hétnél egy-egy hasáb 10 korona volt, s a csonka hasábokat centiméterrel mérte ki Hajdú úr, a kiadóhivatali főnök.”

²² A Hét i. h. (16. jegyzet)

A jellemzésből a lapkiadás hasznos mindenésének portréja bontakozik ki, aki az adott patriarchális viszonyok közt egyszerre „szolga” és honoráriumosztó nagyhatalom, aki maga nem alkotó ember, de az alkotás feltételeinek elősegítője.

* * *

A sors fintora, hogy a források szelektív pusztulása következtében a legtöbb levél abból az időszakból (1916) maradt fenn, amikor *A Hét* már túljutott pályája zenitjén, s a lap szerkesztését az öreg és betegeskedő Kiss József már egyre kevésbé maga végezte. Ám – s ez jellemző – a lapkiadás dolgait még ekkor sem engedte ki a kezéből, s e munkájában számára Hajdú Sándor egyre nélkülözhetetlenebb lett. Hajdú Kissnek referáló levelei 1916-ban időnként szinte napi gyakorisággal születtek, jól bemutatva a kiadóhivatali munkát.

1916-ból húsz (!) levél, valamint hozzájuk csatlakozva jó néhány alkalmi pénzügyi mérleg maradt fenn. Ezek időbeli megoszlása és időrendje önmagában is beszédes. Az első levél március 22-én íródott, majd gyors egymásutánban jött a többi: március 23-án, 27-én, 30-án, április elején (ez keltezetlen), április 3-án, 6-án, 10-én, 12-én, 15-én, 16-án, 17-én, 22-én, 26-án, 27-én, majd több hónapos szünet után szeptember 6-án, 8-án, 14-én, 22-én és 26-án.

A levelek megerősítik az eddig mondottakat, s inkább csak mennyiségileg és a konkrét ügyek vonatkozásában hoznak újat. Hajdú Sándor lényegében ekkor is ugyanazt csinálta, amit korábban, csak most ez a tevékenysége összefüggően és részleteiben is megismerhetővé válik.

A beszámolók centrumában a pénzügyek álltak, Hajdú hirdetési és főleg pauszáléval kapcsolatos ügyekről referált. A levelekben számos cég és pénzekekről döntő korifeus neve bukkan föl. Visszatérően ismétlődő név például Ullmann úré, azaz – föltehetően – Ullmann Adolfé (1857–1925), a Magyar Általános Hitelbank vezéréé. Neve a március 22-i, 23-i, 27-i, április 3-i, 6-i, 15-i és 17-i levélben is megjelenik, sőt az április 6-iban titkára, „Bán úr” is fölemlítődik. Ullmann azonban ez időben éppen hogy nem támogatta a lapot. Figyelemre méltó, hogy „jóindulatának” megnyerésére Hajdúnak külön stratégiája is volt: Ullmann kitüntetése alkalmával *A Hét* írt róla.

„Ullmannról már csak azért íratam – írta erről Hajdú –, mert úgy kombináltam a dolgot, hogy, talán akkor amikor én nála jártam, ő már tudott a küszöbön álló kitüntetéséről és úgy gondolkodott talán, hogy, ha akkor ad, a kitüntetés alkalmával megint csak várunk tőle valamit és akkor kétszer kellene adnia. Úgy gondoltam hát, hogy iratok róla, talán most megembereli magát. A lapot kipécézzve, boríték alatt külön elküldtem neki. Már most rajta van a sor, hogy megmutassa, ki és mi lakozik benne.” (1916. ápr. 17.)

De Ullmann mellett föl-fölbukkan a neve Hegedűs Lorándnak (márc. 30.), Lánczy Leónak (márc. 23., ápr. eleje), a Lánczy mellett titkárkodó Szabó úrnak (márc. 23., márc. 27., márc. 30.) vagy Krausz „Siminek” (márc. 30., ápr. 6.) – sőt utóbbi titkárnőjének, Váradi kisasszonynak (márc. 30.) is. Érdekes, s alighanem jellemző, hogy

a legendás hírű bankárt, Krausz Simont még a föltétlen tekintélytisztetéssel jellemezhető Hajdú úr is „Simi”-ként emlegette. (*A Hét* és Krausz viszonyáról külön cikket lehetne írni.) Az emlegetett, *A Héttel* valamilyen pénzügyi viszonyban lévő cégek és bankok nevei még gyakrabban bukkannak föl a beszámolókból; ezekből terjedelmes lista állítható össze: Union bank (márc. 30.), Agrárbank (márc. 30.), Leszámlolóbank (márc. 30.), „Beszerzési” (márc. 30.), Magyar bank (ápr. 10.), Hermes (ápr. 6., szept. 8.), Hitelbank (ápr. 17., 27., szept. 8., 14.), Nemzeti textilművek (ez ifj. Chorin Ferenc vállalata volt – ápr. 12.), parcellázó bank (ápr. 6., ápr. 16., ápr. 26.), Generali (ápr. 26.), Runione (ápr. 26.), Fonciere (ápr. 26.), Adria tengerhajózási vállalat (ápr. 26.), Hungária szálló (szept. 22.), fegyvergyár (szept. 22.), Apollo (márc. 27., szept. 22.), stb.²³ E területre jellemző, sőt a viszonyok lényegére rávilágító Hajdú egyik április 6-i megjegyzése: „A parcellázó banknak tőkeemelése lesz. Egy kis közleményt az e heti számba leadok róla, ezzel talán könnyebb lesz, hogy valamit mi is kapjunk.”

A magáncégektől jövő támogatás mellett *A Hét* közületi pénzeket is kapott. Ilyen összefüggésben föl-fölbukkan Bartóky József államtitkár neve is. Április 10-én Hajdú így referált róla: „Bartóky államtitkárhoz a levelet ma elvittem. Választ nem kaphattam, mert valami hosszabb tárgyaláson volt elfoglalva. Egy-két napon belül bizonyára lesz válasz.” Igaza lett. Április 12-én már kedvező hírt rögzíthetett: „Bartókytól azt a telefonüzenetet kaptam, hogy az ügy, úgy mint a múlt évben, el van intézve és már intézkedett, hogy azt hivatalosan is néhány napon [belül] elintézzék.” Mint az április 15-i levélből kiderül, Bartóky tartotta is szavát:

„Bartóky igazán talpig úriember” – írta róla Hajdú. „Ilyen kellene, nem sok, csak vagy 10. Akkor a magyar irodalomnak nem lenne panasza. A kiutalt pénzt ma már fel is vettem és abból mindjárt vissza tettem a takarékbá 800 Koronát, melyet azért vettem ki, hogy Ottó úrnak [Kiss József fiának] gépvásárlásra 660 Koronát adhassak.”

Nem teljesen világos, hogy ez a Bartóky kiutalta pénz azonos-e azzal, amelynek nyugtájáról az április 15-i levél egy másik helyén Hajdú így írt: „A miniszterelnökségi nyugtát május 1-re aláírás végett megküldöm azért, hogy azt mielőbb vissza küldeni tessenék, mert 20-22-ike körül be kell adnom.” Valószínűleg igen.

A Hét finanszírozásának egyik (nem mindig működő) forrása jól megfoghatóan a főváros volt. A március 27-i levélben Hajdú már arról írt, hogy pénz átvételét kellett nyugtáznuk: „A főváros nyugtáját mellékelten küldöm és kérem azt aláírva vissza küldeni.” A keltezetlen, de bizonyosan április legelején született következő levélben ismét ilyen pénz fölvételéről van szó: „A városnál szintén hétfőn vagy kedden incassálok” – írta ekkor Hajdú. Április 3-án mégis arról kellett beszámolnia, hogy a várt kifizetés késik: „A városnál csak néhány nap múlva lehet felvenni [a pénzt], úgy látszik nincs pénz a kasszába[n]”. Valójában, mint utóbb kiderült, új kifizetési rend lépett életbe, amelyről április 6-án Hajdú már így referált:

²³ A neveket a levelekben található helyesírással közöljük.

„A városházán új rend van. Hasonlít a Kultuszminiszter[é]hez. A fizetéseket már nem Szántó vagy Hevesi eszközli, hanem egy másik ügyosztály. Előbb azonban az utalványt a polgármesternek kell aláírni. Az ügydarab már napok óta ott hever a polgármester asztalán, de még nem ért rá aláírni. Már megkerestem Csergő doktort is, hogy sűrösse meg. Talán 2-3 nap múlva meg lesz.”

A dolgok azonban ezúttal nehezebben s lassabban alakultak, mint ahogy Hajdú remélte. Április 10-én még mindig a várakozásról volt kénytelen tudósítani: „A városnál még mindig nincs elintézve. Még 4-5 napig bizonyára eltart, mert csak most van az ügy a tanács előtt.” Április 12-én a huzavona újabb stációja következett: „A városnál [...] még mindig lóg a dolog. Ma újra beszéltem Csergővel, aki megígérte, hogy még ma utána jár, hogy hol késik és holnap megadja a választ.” Az április 15-i levél *A Hét* kálváriájának újabb állomását rögzíti:

„A városnál még mindig lóg az ügy. Bár Bárczy [polgármester] előtt van már az akta aláírás végett. Azonban úgy látszik, itt együtt vannak több lapok és van közöttük, amelyiket Bárczy nem óhajt honorálni és emiatt késik az aláírás. Csergő doktor azonban megígérte, hogy amennyire lehet, sürgetni fogja a dolgot.”

Az ügyet ekkor egy bizonyos „Méltóságos asszony” lendítette előrébb, akivel Hajdú bizonyára Kiss József intenciói szerint vette föl az érintkezést. A beszámoló erről az április 17-i levélben így szól: „A Méltóságos asszony most értesített, hogy dr. Salgó úr nem csak vállalkozott, de már el is intézte a városi ügyet és *legkésőbb 3 napon belül a pénzt is megkapjuk*.” A remény azonban most is alaptalannak bizonyult. Az újabb huzavonáról április 22-én Hajdú már meglehetősen rezignáltan referált:

„A várostól még mindig nem jött semmi. Talán a Méltóságos asszony többet tud a dologról mondani. Most már nekem is kevés a reményem, hogy onnét valamit kapunk, kivéve, ha Salgó úr tud valamit az ügyben tenni. Ki és mi, és hogy hol lakik ez a Salgó úr, nem tudom és ezért nem is fordulhatok hozzá.”

Sajnos, az ügy végkifejletéről a fennmaradt levelek már nem tudósítanak. A főváros mint pénzforrás, ez alkalommal valószínűleg elapadt.

Sajátos, mondhatnánk személyre szabott pénzforrásként említhető az izraelita közalap. *A Hét* (vagy talán csak személy szerint Kiss József) mindenesetre áprilisban innen is kapott 500 koronát. Az április 16-i levél ezt az akciót így mutatja be:

„Mezey Ferencnél tett látogatásom némi eredménnyel járt, amennyiben Mezey úr ma arról értesített, hogy az izr. közalap 500 Koronát fog a Nagyságos úrnak küldeni Punksdorfbá, de tekintettel a mai zsidó-ünnepre, ezt az összeget csak holnap teszki postára.”

Persze talán mondani sem kellene, ez az ügy sem lett olyan sima, mint amilyenek indult. Másnap, április 17-én Hajdú már az ügymenet lelassulásáról volt kény-

telen beszámolni: „Mezey Ferencnél ma jártam. Azt mondta, érdeklődjek szerdán reggel nála, addig talán el tudja intézni a dolgot.” Április 22-én pedig váratlan, de logikus fejleményként már Hajdú érdeklődött Kiss Józsefnél, megkapta-e a pénzt: „Kíváncsi vagyok[...], hogy Mezey úr betartotta e ígéretét. Nekem azt mondta, hogy legkésőbb csütörtökön postára adják a pénzt. Azóta nem kérdezősködtem, nehogy tolaodónak tartson.”

Akárhogy volt is, Hajdú leveleiből annyi mindenképpen kiderül, a pénzszerzés nehéz kenyér volt.

* * *

Az előfizetés-gyűjtés persze az egyéb pénzekről függetlenül változatlanul fontos volt. A lap olvasói el nem hanyagolható bevételi forrásként is meghatározó jelentőségűek voltak *A Hét* számára is. Egy-egy előfizetési „negyed” kezdetekor tehát velük is volt gond, intéznivaló. Az 1916. áprilisi helyzet Hajdú Sándor leveleiből jól megfogható.

Hajdú április 6-án így írt főnökének: „Az előfizetések lassan, de befolyanak, számra nézve elég, de az összegek kicsik, mert csupa negyedévesek. Jövő héten fizet Kunstädter is” (aki valószínűleg előfizetéseket gyűjtött *A Hét* számára). Pár nappal később, április 10-én már az előfizetői kedv csökkenéséről adott hírt: „Az előfizetési pénzek már gyérülni kezdenek, a mai posta is már csak 33 Korona volt. A hét folyamán még elküldöm a felszólító leveleket.” Erre az erősítésre szükség is volt. Április 12-én már arról kellett Hajdúnak beszámolnia, hogy „az előfizetőknek, már a hátralékosoknak most készítem a felszólító leveleket, mert nagyon lassan jönnek már és a helyi incasso is nagyon lassan megy.” Ám április 17-én már így is összegző helyzetképet adhatott:

„Előfizetők dolgában eddig még aránylag jól állunk. Márczius végén volt 1162, le-járt 540, maradt 622. Maig van tényleges előfizető 980. Helyi nyugtára kint van még 31. Kunstädternél 54 (ez szombatra fog fizetni) és vidéki, kiknek levelet küldtem 100. Ha ezek mind bejönnek, akkor nem veszítünk, de nem is emelkedünk. Én azt hiszem, hogy ezek nagyobb része bejön és ami új esetleg még jön hozzá a negyed végén, ott fogunk állani, ahol a negyed előtt. A mai viszonyok mellett ez nem veszteség.”

Jó lenne tudni, hogy hogyan alakult *A Hét* őszi „negyede”, változott-e érdemben az előfizetők száma. A levelek őszi sajnósa csak egyetlen ide vonatkozó adalékot tartalmaznak, azt is még az őszi negyed megnyitása előtről. Szeptember 14-én Hajdú csak ennyit rögzített az előfizetők mozgásáról: „Posta alig jön valami. Naponta 1-1 utalvány. Az e heti számhoz postautalványokat mellékelünk az októberi negyed megnyitására. Talán a jövő héten már jön egy kis pénz.” Ez túl sovány utalás ahhoz, hogy az éppen érvényesülő trendről érdemi következtetéseket tudjunk levonni.

Csak feltételezhető (a tavaszi adatok alapján), hogy nagy változás az őszi negyed során sem következett be. Az irodalmi jelentőségét lassan elvesztő *A Hét* közönségtörténeti pozíciója tehát még ekkor, 1916-ban is viszonylag stabil volt.

* * *

Már Kosztolányi portrécikkéből is láthattuk, hogy Hajdú Sándor a maga óvatos, visszafogott módján a lapkészítés bizonyos munkafázisaiban is szerepet vállalt. Ezt az 1916. évi levelek is megerősítik.

Hajdú 1916. március 23-án még csak azt jelezte Kiss Józsefnek, hogy „a lappal most végeztünk.” Pár nap múlva, március 30-án, amikor már ismerte Kiss József véleményét a számról, bővebben írt a lapkészítés némely összefüggéséről:

„A múlt heti számunkat én is láttam, hogy nem a jobbak közül való. Ennek okát Rózsaán kívül abban is látom, hogy egy nappal előbb kellett megjelenünk és talán az is, hogy kedden nem voltam ide haza. Egyébként majd én Rózsa úrral beszélek[,] még pedig egész komolyan.”

Rózsa Miklós, akit eszerint a gyöngébb számért hibáztattak, ekkor *A Hét* felelős szerkesztője volt, s Kiss József távollétében a szerkesztést ténylegesen ő végezte. Felelőssége tehát a lap színvonaláért kétségtelen. De ennél a ténynél érdekesebbnek látszik, hogy mellette Hajdú Sándor mint a tulajdonos bizalmasa afféle „komszár” szerepet töltött be, figyelmeztethette kötelességére. Hajdú következő, keltezetlen, de bizonyosan április első napjaiban született levelében már intézkedéseiről is értesülhetünk: „Az e heti számunkkal, azt hiszem jobban meg lesz elégedve” – írta ekkor Kissnek. „Intézkedtem, hogy ezentúl a konferenciák megint nálunk legyenek, és hogy én is tudjak, lássak mindent.” Ez a levélrészlet önmagáért beszél, mutatja Hajdú informális hatalmát, a tulajdonostól nyert befolyásának mértékét. Ugyanakkor az is kiderül belőle, hogy ez időben a szerkesztőségi értekezletek, az úgynevezett „konferenciák”, amelyeknek korábban nagy súlyuk volt, már nem *A Hét* szerkesztőségében zajlottak, hiszen a levél szerint e megbeszélési formát vissza kellett hozni a szerkesztőségbe, hogy Hajdú kontrollja érvényesülhessen. Ez már bizonyosan a bomlás jele, a szerkesztő-tulajdonosi erős kéz gyöngülésének mutatója.

Ilyen közvetlen s egyben lényegi beavatkozásról a többi levél nem tudósít, s ez így természetes. Hajdú jó ösztönrel nyilván került a munkába való fölösleges beavatkozásokat. De azért a későbbi levelekben a lapcsinálás egy-egy mozzanata így is felbukkan. Szeptember 8-án például így írt: „A lappal idején elkészültünk és azt hiszem nagyon szép számot hoztunk össze. A mai hivatalos lap közli, hogy Wlasics báró lett, a jövő héten azt hiszem kiadhatjuk” [Wlasics fényképét *A Hét* címlapján]. A szeptember 26-i levél más összefüggésekre világít rá. Kiderül, hogy Kiss József versének átengedését *Az Est* számára közösen beszélték meg, s Hajdú bonyolította le a dolgot: „Rózsa azt tartja, hogy a verset le lehet adni. Holnap reggel átviszem Miklós úrnak [Miklós Andornak, *Az Est* főszerkesztőjének] és bevasalom a 250 Koronát.” (Ez az adat persze *Az Est* történetéhez is adalék. Igazolja azt aényt, amelyet Mórícz Zsigmond naplója örökített meg, hogy Kiss József egy ideig csúcshonoráriumot kapott verseiért *Az Est*től.)

Hajdú és a lapszerkesztés viszonyának sajátos dimenziója volt a honoráriumfizetés. A szerzők szemszögéből nézve Hajdú Sándor volt az az ember *A Hét*-nél, akitől a honoráriumot föl lehetett venni – ezt a munkatársak későbbi visszatekintő utalásai

nyilvánvalóvá teszik. Az 1916. évi levelek, pontosabban a hozzájuk csatolt melléletek, ezek az alkalmi pénzügyi gyorsmérlegek megerősítik az írói emlékezéseket, s számos honoráriumadatot tartalmaznak. Bbár ezek mint szórványos adatok nem fedik le *A Hét* honoráriumviszonyait, nyomjelző adalékokként érdemes számba venni őket. 1916-ból tizenöt szerző egy vagy (többnyire) több honoráriumáról kapunk így képet. A legnevesebb, Kosztolányi Dezső a következő összegeket kapta (zárójelben a kifizetés napja): 25 (03. 20.), 30 (04. 4.), 10 (04. 20.), 30 (04. 27.), 34 (08. 17.). A többieké így alakult: Fodor Gyula: 8 (03. 24.), 10 (04. 1.), 6 (04. 21.), 15 (09. 18.) – ez utóbbit Fodor egy novelláért kapta; Lengyel Ernő: 38 (04. 20.), 20 (04. 27.), 30 (08. 17.), 25 (09. 21.); Haraszi Zoltán: 20 (03. 20.), 44 (03. 24.), 32 (04. 1.), 12 (04. 27.); Holló Márton: 10 (03. 20.); Falu Tamás: 9 (03. 24.), 15 (04. 1.), 15 (04. 21.), 9 (08. 19.); Rózsa Miklós: 100 (04. 3.); Kárpáti Aurél: 4 (03. 27.); Halasi Andor: 28 (04. 21.), 10 (08. 16.); Lakatos László: 30 (04. 20.); Kósa Miklós: 10 (04. 28.); Lányi János: 50 (08. 18.); Zolnai Béla: 30 (09. 19.) két szám írásaiért; Körmendy Viktor: 20 (09. 21.) egy Saison-cikkért.

Magukat az adatokat így elszigetelten egyelőre nemigen lehet értelmezni: nincs összevetésre alkalmas teljesebb adatsor, s az itt regisztrált kifizetésekről sem tudjuk, mely konkrét írásokat ellentételezték. Az első benyomás alapján azonban arra gyanakodhatunk, hogy szerény honoráriumokról volt szó; *A Hét* ekkor sem fizetett nagyon jól.

* * *

A bevezetésként idézett vers, amely a közreadó (s a vers belső utalásai) szerint ekkoriban, tehát 1916 körül született, az eddig mondottak alapján életrajzilag teljességgel megalapozottnak tetszik: Hajdú Sándor a források szerint csakugyan Kiss József jobbkeze volt, s ahogy a vers mondja, ők ketten húzták az „ócska taligát”. *A Hétnél* betöltött szerepe, a szürke eminenciás szerepe tehát csakugyan irodalom- és sajtótörténeti érdeklődésre tarthat számot; ilyenként illik őt figyelembe venni.

Innen nézve érthető az is, hogy amikor a háború végén, 1918-ban a lapot Kiss József eladta az addigi felelős szerkesztőnek, Rózsa Miklósnak, a lebonyolításban – mint a Bíró-Balogh Tamás által közreadott dokumentumok²⁴ igazolják – megint Hajdú Sándoré volt a gyakorlati ügyintéző szerep: nemcsak jelen volt az adásvételi szerződés megkötésekor, nemcsak tanúskodott, hanem – jellemző mozzanat ez – a kasszakulcs is (még akkor is) nála volt.

A Hét története persze az adásvétellel még nem teljesen zárult le, a lap haldoklása elhúzódott még egy ideig, de „Hajdú úr” sajtótörténeti szerepe lényegében véget ért. Ahogy végső soron a „gazdájáé”, Kiss Józsefé is.

Hajdú életének *A Hét* utáni (valószínűleg már nem túlzottan hosszú) szakaszáról nincsenek adataink; azt sem tudjuk, mikor s hol halt meg. A *Kiss József és kerekasztala* című múltidéző kötet 1934-ben mindenesetre már azt sejteti, hogy akkor

²⁴ BÍRÓ-BALOGH Tamás: *A Hét tulajdonosváltásai 1918–19-ben.* = Magyar Könyvszemle (125.) 2009. 495–501. A vonatkozó adatok: 498–499.

már egy ideje ő sem volt az élők sorában. Nevét – s szerepének ismeretét – azonban a magyar sajtótörténetnek meg kell őriznie.

LENGYEL, ANDRÁS

A propos du directeur de rédaction de 'A Hét' (La Semaine)

L'étude essaye de présenter l'activité du directeur de rédaction de 'A Hét' (La Semaine), Sándor Hajdú. Il a rempli le poste entre 1891 et 1919, et comme le propriétaire-rédacteur, József Kiss l'avait avoué en vers également, il était sa 'main droite'; non seulement il avait soigné l'administration et les finances du journal, mais il avait assisté dans toutes les domaines son chef. Hajdú peut-être considéré comme un 'à-tout-faire' patriarcal. La reconstruction de son activité, même si esquissée, nous donne une image de la vie intérieure de 'A Hét'. Et puisque 'A Hét' était une des institutions pionnières de la modernisation de la vie culturelle hongroise, les relations de cet hebdomadaire nous montrent certaines choses du processus et des conditions de cette modernisation.

V. TÓTH KORNÉLIA

A moszkvai Rudomino Könyvtár hungarika ex libriseinek ikonográfiája

Ex libris és képtudomány

Az ex libris „grafikai epigramma”¹, mondanivalóját sűrítve megjelenítő, egy-egy ötletre építő, emblémaszerű alkotás. Részben ebből adódnak specifikus ikonográfiai jellemzői. Az ikonográfia és a nyomában kibontakozó ikonológia (képtudomány) elsődleges feladata a képekben lévő tartalmak és narratív vagy szimbolikus jelentések feltárása, illetve az ezeket hordozó motívumok azonosítása és interpretálása.² Az ex libris mint kisgrafikai műfaj vizsgálatához többféle megközelítési lehetőség is kínálkozik: mérlegelhetjük a tartalmi, a jelentés- és a kifejezésaspektusokat, analizálhatjuk a stilisztikai jellemzőket, illetve szemügyre vehetjük a technikai megoldásokat.³ Az ábrázolás-megjelenítés és az elvonatkoztatások szféráját tehát egyaránt kutathatjuk. E műfajban mindamellett a kiindulópont általában nem a művészi, grafikai probléma, hanem egy társadalmi, történeti, etikai, esztétikai eszme, mely a kompozíciót meghatározza, azaz a formaival szemben a tartalmi oldalon van a hangsúly.⁴ A művész a maga szuverén világában a vizualitás keretei közé emeli az irodalomban használt elbeszélő módot, olyan értelemben, mely lehetővé teszi annak egy „olvasatát”, értelmezését. Az ex libriseken tapasztalható narratív szerkesztés megfejtése pedig a néző feladata. Ez ábra és szöveg egymásra hatását, kölcsönöségét is magában foglalja: az ex libris műfaja a szöveg és a kép interreferenciális viszonyában értelmezhető. A diszkurzivitás legnyilvánvalóbban a tulajdonos nevére utaló ábrájú, ún. beszélő ex libris esetében figyelhető meg. Ennek eredete a heraldikus ex librisekre, illetve ezek fő elemére, az ún. beszélő címerekre,⁵ névcímerekre vezethető vissza, melyekben a tulajdonos neve szimbólumokkal jut kifejezésre.

Az ex librisek képi üzenetet hordozó formavilága, motívumkincse alapján három fő kategóriát különböztethetünk meg: a heraldikus (címeres), a témás (azaz

¹ HORVÁTH Hilda: *Ex librisek a 20. század első felében*. In: *A modern magyar fa- és linóleummetés 1890–1950*. Szerk.: RÓKA Enikő. Miskolc, 2005. 190. /A Miskolci Galéria Évkönyvei/; KÖNIG Róbert: *Cornwalltól Edinburghig. Grafikai epigrammák*. Debrecen, 1987. KBK.

² *A képek politikája*. W. J. T. Mitchell válogatott írásai. Szerk.: SZÖNYI György Endre, SZAUTER Dóra. Szeged, 2008. JATE Press 9. /Ikonológia és műértelmezés 13./ 9.

³ WEHNER Tibor: *Vén Zoltán*. In: *Vén Zoltán*. Szerk.: RÓZSA Zsuzsanna. Bp. 2004. Maecenas, 39.

⁴ HORVÁTH Hilda: *A XX. század elején készült magyar ex librisek tematikai csoportosításának lehetőségei*. In: *A magyar ex libris művészet a XX. század elején* (bölcsezdoktori disszertáció). Bp. 1986. ELTE; L. még: Kisgrafika 1987. 2–3. sz. 37.

⁵ BERTÉNYI Iván: *A címertan reneszánsza*. Bp. 2010. Argumentum, 63.

szimbólumos) és az egyszerű szöveges ex libriseket.⁶ A 18. századtól, a könyvjegyek egyre személyesebbé válásával, a modern ex libris kialakulásával terjedt el az addig domináns címeressel szemben a témás ex librisek használata. A műfaj igazi virágzását a 19–20. század fordulóján a szecesszió hozta el, amikor a könyvjegy eredeti funkciójától elszakadva önálló gyűjtés tárgyává is lett.

A vizsgálat tárgya

A 4585 ex librist tartalmazó moszkvai Minajev-gyűjteményben⁷ a magyar grafikusok alkotásai mellett a magyar tulajdonosok számára készített, a magyar nyelvű, illetve a tartalmukban Magyarországra utaló ex librisek is vizsgálat tárgyát képezték. A beazonosított 784 hungarika könyvjegy magyar alkotói⁸ közül az ismertebbek, akik egyben a legtöbb ex librisszel szerepelnek: Fery Antal, Drahos István, Stettner Béla, Andruskó Károly, Bordás Ferenc, Kertes-Kollmann Jenő, Menyhárt József, Nagy László Lázár, Takács Dezső, Nagy Arisztid, Sterbenz Károly, Nagy Árpád, Buday György, Tempinszky István és Diskay Lenke.⁹ A magyar megrendelők közül kiemelkedően sok lap szerepel Réthy István, Galambos Ferenc, Semsey Andor és Szigeti István nevére. Több híres magyar grafikus külföldi megrendelők számára is alkotott könyvjegyet; a legtöbbet Sz. G. Ivenszkij, A. Leier és P. Pfister nevére. A magyar gyűjtők számára ex librist készítő külföldi grafikusok¹⁰ többsége orosz, lengyel, osztrák és német nemzetiségű: J. Szuszkiewicz, B. J. Tomecki, F. Kühn, J. Ny. Tyihanovics, F. von Bayros, J. Ny. Goljakovszkij, K. Kozlovskij, A. I. Kalasnyikov és G. Ratner.

⁶ DEÉ NAGY Anikó: *A marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtár ex librisei*. Bp.–Kolozsvár, 2001. Balassi Kiadó–Polis Kiadó, 27.

⁷ A tanulmány a moszkvai Rudomino Összorosz Állami Idegennyelvű Könyvtár Ritka Könyvek Osztályán 2010 folyamán Klebelsberg-ösztöndíjjal folytatott ex libris kutatás eredményeit összegzi.

⁸ A Minajev-gyűjteményben legnagyobb példányszámban szereplő magyar grafikusok ex libriseik darabszámával: Fery Antal (107 db), Drahos István (90 db), Stettner Béla (58 db), Andruskó Károly (48 db), Bordás Ferenc (46 db), Kertes-Kollmann Jenő (40 db), Menyhárt József (31 db), Nagy László Lázár (26 db), Takács Dezső (17 db), Nagy Arisztid (13 db), Sterbenz Károly (10 db), Nagy Árpád (8 db), Buday György (8 db), Tempinszky István (7 db), Diskay Lenke (7 db), Várkonyi Károly (7 db) stb. Zömében az 1960–70-es évekbeli alkotásaik szerepelnek a gyűjteményben.

⁹ Többük munkásságáról jelentek meg katalógusok, alkotásjegyzékek: *Fery Antal élete, munkássága, alkotásainak jegyzéke*. Szerk.: FERY Veronika. Miskolc, 2005. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumok Igazgatósága; GALAMBOS Ferenc: *Drahos István ex libris művész (1895–1968)*. Szentes, 1968; BORDÁS Ferenc: *Harminc fametszet*. Bp. 1978. Kisgrafika Barátok Köre.

¹⁰ A külföldi grafikusok közül magyar gyűjtő nevére legtöbb ex librist készítő, hungarika ex libriseik darabszámával: J. Szuszkiewicz (18 db), B. J. Tomecki (11 db), F. Kühn (10 db), J. Ny. Tyihanovics (10 db), F. von Bayros (5 db), J. Ny. Goljakovszkij (5 db), K. Kozlovskij (3 db), A. I. Kalasnyikov (2 db).

A területi, nyelvi, személyi és tartalmi hungarikumok időben jól lehatárolhatóan, főként az 1960–70-es években készültek. A motívumkincs alapján jórészt a témás, szimbólumos ex librisek közé sorolhatók, melyek mellett elhanyagolható mennyiségben fordulnak elő heraldikus, illetve szöveges könyvjegyek. A témás ex librisek főbb csoportjai: könyvet ábrázoló, topográfiai (tájat, épületet bemutató), szőlős-boros és étkezéssel kapcsolatos, nőt ábrázoló, erotikus ex librisek, néprajzi-irodalmi hagyományt őrző, mitológiai-történelmi témájú, önreflektálón a művészetre utaló, portré ex librisek. Gyakoriak a megrendelő foglalkozását, hobbiját egy-egy jellemző szimbólummal kifejező könyvjegyek, illetve az elvont eszméket, a közös kulturális örökség részévé lett mítoszokat megjelenítő allegorikus alkotások.¹¹ Bizonyos ex librisek feliratukban is utalnak a témájukra: az 'ex musicis' zenei témájú, az 'ex numismaticis' éremgyűjtéssel, az 'ex philatelicis' bélyeggyűjtéssel, az 'ex vinis' borral, az 'ex libris gastronomicis' étkezéssel kapcsolatos, az 'ex libris geographicis' földrajzi-utazási témájú, az 'ex libris eroticis', illetve a 'sex libris' erotikus tartalmú ábrát jelöl.

Könyvet, könyvolvasást ábrázoló ex librisek

A könyv a tudás jelképe. A könyvjegy eredeti, könyvet őrző, könyvtulajdonost jelölő funkciójára utalóan napjainkban is az egyik legelterjedtebb motívum. A könyv előfordulásának számos módozata lehetséges.¹² Szerepelhet egyedül vagy többedmagával, enteriőr részeként, könyvespolcon vagy asztalon, sőt még „házikó” is épülhet belőle (N38/36, N21/7¹³, graf. Drahos István). (L. 1. ábra.)

¹¹ Részletezett tematikus felosztásra példasor az olasz szakirodalomból: angyalok, állatok, könyvtárak, Don Quijote, erotika, iniciálék, könyvek, katonai könyvtárak, mitológia, hegy, halál, zene, hajó, akt, építészeti díszek, táj, irodalmi és történelmi karakterek, növények, foglalkozások. L. *Prima biennale internazionale di tematiche exlibristiche „San Giorgio nell'ex libris”*, Villanova d'Albenga 30 Maggio 21 Giugno, 1998. Eds.: Silvana Anna BOCCARDO, Maria Cristina CAVALLO, Gian Carlo TORRE. Albenga, 1998. Bacchetta, 31. A felosztás külön tárgyalja a korai, címeres (heraldikus) ex libriseket. Az amerikai szakirodalomban a főbb témacsoportok: bizonyos tárgyakat, a tulajdonos személyét, a földrajzi területet, illetve a foglalkozást-hobbit jelölő ábrák. L. BUTLER, William E.: *American bookplates*. London, 2000. Primrose Hill Press, 15. HORVÁTH Hilda rendszere: címeres (heraldikus); portré; foglalkozásjelölő; képzőművészeti tárgyú; tájábrázolások (látképek); állatok, keveréklények; növények; nők, férfiak, aktok az ex libriseken; gyermek ex librisek; emberpár, erotikus ex librisek; könyv; élet és halál. L. HORVÁTH: *i. m.* 1986. (4. jegyzet).

¹² A könyv ex librisen való előfordulási módozataira számos példával szolgál „A könyv az ex librisen” című, a belgiumi Leuven város egy könyvkiadója által kiírt pályázatra beérkezett anyag, illetve az ezekből Luc Van den Briele – a Graphia szerkesztője, az ex libris ikonográfiai és technikai kérdéseinek világhírű szakértője – által összeállított kiadvány: *Boek en exlibris [A könyv az ex librisen]*. Ed.: Luc Van den BRIELE. Leuven, 1986. Ceuterick.

¹³ A számozás (N1/...) a Minajev-gyűjtemény mappáira utal, az azokban szereplő ex librisek egyedi jelzetével.

1. ábra.
(Graf. Drahos István)

Láthatjuk környezetében egy szál virággal (N38/24, graf. Nagy L.), falevéllal, olvasólámpával vagy bagollyal (N3/31), őrző-védő kutyával, majommal. Tölgyfaágon fekvő nyitott könyvet ábrázol Pásztor Mihály könyvjegye (N19/41, graf. Fery). A Biblia, a szőlőfürt és a gabona motívuma kapcsolódik össze Zergi Gábor ex librisén (N19/45, graf. Fery). A könyvből fakadó tudásra, életre utalóan elterjedt motívum a belőle kinövő fa képe, melynek gyökerei a könyvbe kapaszkodnak. Helbing Ferenc különösen kedvelte a könyvbe gyökeret eresztő rózsafa motívumát.¹⁴

Sok lapon könyvet olvasó személy szerepel (pl. N21/30, N21/33, graf. Drahos), köztük hölgyek, urak, idősek, fiatalok egyaránt előfordulnak. A századforduló szecessziós könyvjegyein – a kor nőkultuszának és az olvasás divatjának megfelelően – feltűnően sok az olvasgató hölgyeket bemutató könyvjegyek száma. Gótikus ablak mellett olvasó nőalak látható Holli Erzsébet (N14/7, graf. Gácsi), olvasó kislány Réthy István ex librisén (N8/8, graf. Stettner). A humor jelenik meg Rosenberg Ferenc két olvasó tinót ábrázoló, „Tanulj tinó!” feliratú lapján (N28/13, graf. Vadász).

A könyv gyakran összekapcsolódik a fény, a világosság motívumával. A csendéletekben a könyv mellett gyakran helyet kap a mécses, a gyertya, a lámpa vagy a fáklya.¹⁵ Magyarzsákodi Pásint József ex librisén gyertyafény mellett olvasó diák látható (N3/17). A könyv szereplője jelenik meg látomásszerűen Nagy Dezső író-olvasó férfit ábrázoló ex librisén (N3/18, graf. Haranghy).

Több foglalkozás jelrendszerének is szerves része a könyv: tudósok, jogászok, orvosok, gyógyszerészek, szerzetesek asztaláról sem hiányozhat. Tompos Ernő ex librisén létrán álló takarítónőt látunk, amint levesz egy könyvet a könyvespolcra (N22/54, graf. Menyhárt). A betűszedés, könyvnyomtatás témakörébe tartozó ex librisek, illetve tágabban értelmezve a valamilyen könyvre mint műre, irodalmi alkotásra utaló könyvjegyek is ide sorolhatók.¹⁶ Ex libris pályázatok népszerű szereplőjét, a világirodalom egy jeles regényhősét, Don Quijote alakját nyitott könyvvel, a háttérben szélmalommal láthatjuk Kertész Dénes ex librisén (N3/24, graf. Vecsei)¹⁷, illetve kedvenc lovával és szolgájával Flávio de Gouveia Osórió lapján (N11/6, graf. Stettner). 1997-ben, Cervantes születésének 450. évfordulóján Spanyolországban, majd 2001-ben Olaszországban rendeztek Don Quijote témá-

¹⁴ HORVÁTH Hilda: *A könyv az ex libriseken*. = Kisgrafika 1991. 4. sz. 6.

¹⁵ HORVÁTH: *i. h.* 1991. (14. jegyzet) 5.

¹⁶ Dr. Soós Imre: *Boek en exlibris (A könyv az ex librisen)*. Összeállította: Luc Van den Briele. Ceuterick, 1986. = Kisgrafika 1987. 1. sz. 42.

¹⁷ SÁNCHEZ MOLTÓ, M. Vicente: *Catálogo de la exposición „450 Muestra Internacional de Exlibris Cervantinos (1547–1997)”*. Barcelona, 1998. Associació Catalana d’ Exlibristes.

jú nemzetközi ex libris pályázatot, melyen több száz művész vett részt.¹⁸ A témában alkotó magyar művészek közt találhatjuk Nagy László Lázár, Molnár Dénes, Andruskó Károly, Vén Zoltán stb. grafikusokat. Irodalmi és zenei vonatkozású az Eva Fausz Legier nevére készített ex musicis lap (N11/75, graf. Bordás), Csokonai versére utaló felirattal („Oh Tihannak riadó leánya”), fuvalázó nőalakkal. A magyar irodalom költőóriásának, Ady Endrének egy művét olvasó férfi látható Rapcsák András ex librisén, a háttérben szaladó nőalakkal (N22/86, graf. Stettner). (L. 2. ábra.)

Eseményekhez (ünnepi könyvhét, nevezetes évforduló stb.) kapcsolódóan is középpontba kerülhet a könyv motívuma. Ilyen pl. Az 1967-es ünnepi könyvhét alkalmából alkotott, univerzális könyvjegy, melyet – saját nevével ellátva – bárki beragaszthatott könyvébe (N38/25).

2. ábra. (Graf. Stettner Béla)

Topográfiai ex librisek

A Minajev-gyűjteményben legtöbb ex librisszel szereplő Fery Antal (1908–1994) szerencsi grafikus ex libriseire a klasszicizáló, realista stílus jellemző. Topográfiai ex librisein gyakran ismétlődő elemek a természeti értékek, képződmények, híres városi építmények:¹⁹ tavon úszó vitorlásokat jelenít meg Fery Sarolta könyvjegye (N38/75), Fery Veronikáé várat ábrázol, az előtérben vitorlášhajóval (N19/50). Henrik Zabłocki 1961-es ex librisén a Halászbástya (N19/22), Katona Gábor ügyvéd könyvjegyén az esztergomi bazilika látható (N4/8).

A Minajev-gyűjteményben szereplő Budapest-ábrázolások többsége a budapesti XIII. Nemzetközi Ex Libris Kongresszus egyik pályázati kiírására készült.²⁰ Alkotói közt Fery Antal mellett Andruskó Károly (N29/6), Stettner Béla (N22/70) és Kertes-Kollmann Jenő (N2/30) neve emelhető ki.²¹ Ivenszkij festőművész, gra-

¹⁸ Szemle. = Kisgrafika 1998. 3. sz. 7. L. még *Don Quijote az ex libriseken* (katalógus). = Kisgrafika 2002. 2. sz. 7.

¹⁹ Vorwort. In: *Internationale Exlibris-Ausstellung. Die Topographie im Exlibris*. Hrsg.: Herbert SCHWARZ. Kronach, 1989. Kreis- und Autobibliothek Kronach, 1.

²⁰ A téma: Budapesttel kapcsolatos, illetve a kongresszust jelképező ex libris. L. Kisgrafika Értesítő 1970. április, 661.

²¹ A Budapest-témájú ex librisek későbbi külföldi kiállításokon is nagy sikerrel szerepeltek. A jelentős nemzetközi ex libris kiállításokat szervező nyugat-németországi Kronach város Körzeti és Autokönyvtára 1989-ben „Topográfia az ex libriseken” címmel bemutatott anyagában a legnagyobb számban az Alpok megjelenítése szerepelt, aztán Prága, majd Kronach városa. A negyedik helyen Budapest és Bécs állt az ábrázolt tájak népszerűségi sorrendjében. L. *Kiállítás Kronachban: topográfia az ex libriseken*. = Kisgrafika 1990. 1–2. sz. 6.

3. ábra.

(Graf. Kertes-Kollmann Jenő)

fikus, 1953-tól a Vologdai Képtár igazgatója nevére szól a Kertes-Kollmann Jenő bonyhádi grafikus által a XIII. kongresszusra készített, a magyar Parlamentet ábrázoló könyvjegy (N22/29). Ugyancsak Kollmann Jenő alkotásai Erich Kuiv nevére a Halászbástyát (N22/20), Axel Leier nevére pedig az egri minaretet (N11/16) és a tihanyi apátságot (N11/17) bemutató könyvjegyek (L. 3. ábra).

Az egyéni stílust kialakító, az orosz grafika élvonalába tartozó A. I. Kalasnyikov (1930–2007) témavilágában is központi helyet foglalnak el a városképek. A Minajev-gyűjteményben fellelhető, az 1970-es budapesti kongresszusra készített, magyar vonatkozású épületeket (Halászbástya, Mátyás-templom, egri minaret) ábrázoló lapjai kitűnnek jól megmunkált stílusukkal (N25/8,9). A Budapest-témájú nemzetközi ex libris pályázat első díjas ex librise is tőle származik:

a Stettner Éva nevére szóló, a Parlamentet ábrázoló lap.²² K. Kozlovskij (1905–1975) Réthy István nevére készített 1970-es kongresszusi lapjának témája szintén Budapest: a Parlament, a Hősök tere, a Szabadság-szobor, kollázsszerű elrendezésben. G. Ratner (1933–1996) különleges képi nyelvét a széles, ecsetvonásszerű sávok, geometrikus és szabálytalan síkidomok váltakozása adja, mely felfokozott drámaisággal, ritmikussággal telítődik.²³ Az 1970-es kongresszus alkalmából Szőlgyémy Pál számára készített ex librisén budapesti városrészlet látható: a Duna és hídjai, körben épületekkel (N24/2). J. Ny. Tyihanovics – Réthy István nevére szóló – linómetszete minszki városrészletet mutat be, templommal (N24/15).

A városok közül Budapest mellett Szeged és Eger ábrázolásai fordulnak elő leggyakrabban. Szeged nemzetközi hírű festő- és grafikusművésze, Kopasz Márta (1911–2011) hitvallása szerint: „Alkotóvá a művészi mondanivaló teszi az embert, ami szenvedésein, tapasztalatain át szűrődik le. Jellemzője, hogy az egész emberiséghez, annak minden korszakához szól.”²⁴ A művész alkotásai elsősorban plaszticitásukkal tűnnek ki: térben lát és láttat, páratlan variációs készséggel, az ábrázolás és a felirat összhangjával. Az általa kialakított ún. csipkés stílus a nemzetközi mezőnyben is egyedülálló. Fa- és linómetszetein legtöbbször Szegedet bemutató városkép (N29/2), történelmi kompozíció és emberábrázolás szerepel, realista, néhol szürrealista megformálásban. Az egri Megyei Könyvtár részére készített ex

²² Az ex libris szerepel az 1970. decemberi Kisgrafika Értesítő címlapján, és az 1989-es kronachi kiállítás katalógusában, 595. opusszám alatt. L. *Internationale Exlibris-Ausstellung. Die Topographie im Exlibris... i. m.* 1989. (19. jegyzet) 31.

²³ GALAMBOS Ferenc: *German Ratner*. = Kisgrafika Értesítő 1971. Augusztus, 841.

²⁴ SZEPESVÁRINÉ RÁCZ Mária: *Kopasz Márta, R. Pap Piroška és László Anna jubileumi kiállítása Szegeden*. = Kisgrafika 2001. 4. sz. 8.

librisén egri városrészlet látható a minarettel (N29/1). A könyvtár részére Diskay Lenke (1924–1980) is alkotott könyvjegyet, mely nyitott könyvet ábrázol macskával, kerítéssel (N38/72), színvilágában sötétbarnával kombinált arannyal. Az egri vár elevenedik meg Kádár Lajos ex librisén (N38/74, graf. Fery). (L. 4. ábra.)

Sopron grafikus mindenese,²⁵ Sterbenz Károly (1901–1993) könyvjegyein keresztül betekintést kaphatunk a város művelődéstörténetébe. Megrendelői zömmel soproni lakosok: cserkészek, papok, kispolgárok; közülük kiemelkedik Tompos Ernő építész neve. Sterbenz ex librisei számos példáját adják a foglalkozásra utaló ábrájú könyvjegyeknek (l. később). Menyhárt József (1901–1976) nemhiába kapta a „Debrecen krónikása” címet számtalan, a város utcáit, tereit megjelenítő alkotása miatt.²⁶ A fény-árnyék gazdag átmenetén alapuló, plasztikus hatású grafikáin gyakran mozgalmas, drámai kompozíciót hoz létre. Népies-realista stílusú ex libriseinek kedvelt témája a népies életkép (szüret, N22/50), népviseletbe öltözött pár (N22/41). A „magyar tenger”, a Balaton ábrázolása – vitorlásokkal, a kulturális örökség részét képező tihanyi apátsággal – látható Drahos István és Kertes-Kollmann Jenő több alkotásán (N21/48, N11/17).

Andruskó Károly (1915–2008) 'ex libris geographicis' lapjai az utazáshoz, a megismert tájakhoz, épületekhez kapcsolódnak. Ezek az útleírás ex librisek két-színnyomatúak, az ábrázolás „couleur locale” jellegét nemcsak a helyi sajtóságok adják meg, hanem a táj és az élmény, a valóság és a művészi megfogalmazás egy-ége is. Az útleírások-sorozat két példánya, egy Andruskó nevére szóló, hegymászókat ábrázoló (N29/31), illetve egy Erdélyi István nevére készített, tavon evező embert megjelenítő ex libris (N29/24) fellelhető a Minajev-gyűjteményben is,²⁷ hasonlóan Paul Pfister francia professzor, művészeti szakíró könyvjegyeihez, melyeken szintén városképek szerepelnek (N29/11, N29/14). A hazánkban többször megforduló világhírű professzor nevezte Magyarországot „Ex libris Land”-nak, azzal összefüggésben, hogy Budapest 1970-re megkapta a XIII. Nemzetközi Ex Libris Kongresszus rendezési jogát.²⁸

4. ábra. (Graf. Fery Antal)

²⁵ GALAMBOS László: Sterbenz Károly, Sopron grafikusművésze. = Kisgrafika Értesítő 1965. Augusztus, 193.

²⁶ LENKEY István: Emlékezés Menyhárt Józsefre. = Kisgrafika 1996. 3. sz. 4–6.

²⁷ GALAMBOS Ferenc: Bevezető. In: *Ex libris geographicis Caroli Andruskó*. Senta, 1969. 3. – A könyv tartalmazza Andruskó Károly „Útleírások” sorozatba tartozó több ex librisét Erdélyi István, Galambos Ferenc, Földesdy József és önmaga részére.

²⁸ KATONA Csaba: 50 éves a Kisgrafika Barátok Köre. In: *A Kisgrafika Barátok Köre Grafikagyűjtő és Művelődési Egyesület jubileumi évkönyve, 1959–2009*. Bp. 2009. KBK, 13.

A magyar városok mellett külföldi helyszínek is felidéződnek a hungarika ex libriseken. A Marguerite Pfister nevére szóló lap Párizst ábrázolja az Eiffel-toronnyal és a Diadalívvel (N29/15, graf. Anduskó). Moszkva központja, a Kreml és a Vörös tér elevenedik meg Sztefanovszkij ex librisén (N5/12, graf. Kollmann). A Galambos Ferenc részére készült geographicis lapon a közép-amerikai azték civilizációt felidéző maszk látható (N28/11, graf. Kónya). Nagy Dezső könyvjegye ókori egyiptomi, görög és római műemlékeket mutat be a piramisok, a Szfinx és az Akropolisz képével, szobortorzóval, oszlopfőekkel; emellett a Notre Dame is megjelenik rajta.

Szőlős-boros és étkezéssel kapcsolatos ex librisek

A szőlő kultúrtörténete összekapcsolódik az emberiség történetével. Ahol csak termesztették, kezdettől fogva szent és isteni növénynek, életfának, élet és halál jelképének tekintették. Betekintést nyújtva a bibliofil szőlészek-borászok és fogyasztók életvilágába, nemegyszer egészen intim gondolataiba, a szőlős-boros ex librisek érthetően nagy variabilitást mutatnak. Ide tartozik a szőlőskert, szőlőtőke és -bokr, szőlővesszők és -fürtök, a szüret, a bor, a borospohár, a hordó, a pince stb. megjelenítése. Az ún. szőlős motívum könyvjegyen való előfordulásának első példája A. Dürer 1504-es, Pirckheimer Willibald számára készített ex librise, amelyen a címer feletti füzereken szerepelt mint dekorációs elem.²⁹ Hazánkban profiljának megfelelően a Magyar Mezőgazdasági Múzeum kifejezetten szőlős-boros témájú ex librisek gyűjtésére szakosodott. A gyűjtemény létrejötté Lippóczy Norbert (1902–1996) magyar születésű tarnóvi³⁰ (Lengyelország) gazdamérnök, borkereskedő érdeme. 1969-ben ajándékozta a múzeumnak szőlős-boros témájú ex libriseit, kb. 800 könyvjegyet. A többi, borászattal kapcsolatos ex librisét a Zigelona Górai Bormúzeumnak és a varsói Fukier Múzeumnak adományozta.³¹ Lippóczy anyagából a Mezőgazdasági Múzeumban – az 1970-ben Budapesten tartott XIII. Nemzetközi Ex Libris Kongresszushoz kapcsolódóan – nagy kiállítást rendeztek, „Szőlő és bor az ex libriseken” címmel.³² Azóta több alkalommal is bemu-

²⁹ *Szőlő és bor az ex libriseken*. Szerk.: LIPPÓCZY Norbert. Bp. 1970. Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 3; JUNG, Hermann: *Dürer schuf das erste „Wein-Exlibris“*. Zu einem Katalogwerk des Landwirtschaftliches Museum in Budapest. = Österreichische Weinzeitung 1971. szept.

³⁰ Lippóczy Norbert gyűjteményének első kiállítása Tarnóban volt, 1963-ban. Erről katalógus is megjelent: *Winna latorosl w exlibrise*. Tarnów, 1963. Grudzien.

³¹ BUKOWSKI, Tadeusz: *A magyar díszpolgár*. = Magyar Napló 2001. 2. sz. <http://www.inaplo.hu/mn/200106/46.html>.

³² Erről ez évben katalógus is megjelent *Szőlő és bor az ex libriseken* címmel, I. *Szőlő... i. m.* (29. jegyzet). Azóta több katalógus is megjelentetett a folyamatosan bővülő állományról: *Szőlő és bor a kisgrafikákon* (kiállítási katalógus). Bp. 1972. Magyar Mezőgazdasági Múzeum; *Internationale Exlibris-Ausstellung – Wein und Rebe* (Lippóczy Norbert és Bodnár Sándor közös gyűjteményes kiállítása). Kronach, 1980. Kreis- und Autobibliothek Kronach; *Szőlő és bor az ex libriseken és alkalmi grafikákon*. Bp. 1984. Magyar Mezőgazdasági Múzeum.

5. ábra. (Graf. Fery Antal)

tatták a folyamatosan bővülő állományt, mely 1982-re már 3421 grafikából állt, jelenleg pedig kb. 5000 darabot számlál.

A Minajev-gyűjteményben szereplő, Lippóczy Norbert nevére készített ex librisek mindegyikén fellelhetők e motívumkincs elemei: szőlő gyümölcsös-tálon, alak szőlőfürttel, illetve borospohárral, szőlőprés stb. (Fery Antal, Nagy Arisztid és a lengyel Wiesław Röhrenschef, József Szuszkiewicz alkotásai.³³) Fery Antal ex librise szövegében is utal a tokaji borvidékre: Ex libris tokajensi-

bus Norberti Lippóczy (N38/80). (L. 5. ábra.)

A szőlőmotívum mesei elemmel ötvöződik Lippóczy Norbert ex librisen: a kezében szőlőfürtöt tartó várúrnő és a vár aljából feltekintő, szőlő után sóvárgó róka alakjával (N15/7, graf. Röhrenschef). A szőlő és a bor városaként mutatja be Eger az orosz A. Kalasnyikov könyvjegye borospincével és az egri minarettel (N25/9). A XIII. Nemzetközi Ex Libris Kongresszushoz kapcsolódó, 1970. november 9-i egri kirándulást több ex libris is megörökíti, többek között az Ebergényi Tibor nevére szőlő, pincében borozó embereket ábrázoló (N38/92, graf. Stettner).

Lippóczy Norbert öccse, Miklós (1913–2004) is neves ex libris gyűjtő volt. Élete nagy részét Passaicben (USA) töltve ex libriseivel az Amerikai Magyar Múzeumot gyarapította. Gyűjteményéből többször rendeztek tematikus kiállítást hazánkban is. A nevére készített könyvjegyek többségükben mulatozó, borozós jelenetet örökítenek meg (N21/34, graf. Drahos; N20/1, graf. N. Ott). (L. 6. ábra.)

A szőlős-boros ex librisek gyakori szereplői Dionüszosz (Bacchus) isten, a bor és mámor megtestesítője, valamint kísérőiként a félig ember, félig állat, kecskeszarvú, patás faunok. A Szigeti István nevére készült „Ex vinis prosit” lapon Pán alakjának nimfával, szőlőfürttel való megjelenítése feliratában is utal a tartalomra, a borral való köszöntésre (N19/25, graf. Fery). A Wiltner Sándor nevére szőlő alkalmi lapon a „Bort, búzát, békességet!” felirat újévi jókívánságként a bőséget, áldást fejezi ki (N11/81, graf. Bordás). Házasságkötésekre készített kisgrafikákhoz is kapcsolódik a bor, a köszöntés motívuma (N19/12, graf. Fery). Dekoratív megformálású Lippóczy Ilona női portrét a kalapján szőlőfürtökkel ábrázoló ex librise (N23/1, graf. Szuszkiewicz). Az Axel Leier német fogorvos,

6. ábra. (Graf. Norbert Ott)

³³ Az ex librisek jelzete: N1/9, N15/8, N22/68, N38/80.

cottbusi ex libris gyűjtő³⁴ számára Drahos István, Kertes-Kollmann Jenő, Kékesi László és Gácsi Mihály által készített könyvjegyek többségén szintén a szőlős-boros téma szerepel (N8/15, 41, N11/17, N38/52).

A „De re coquinaria” feliratú lapok az étkezéssel kapcsolatos témákat jelölnek.³⁵ Ezek felirata megfelel az ’ex libris gastronomicis’ jelentésének. Bordás Ferenc piaci árusokat, illetve női fejet gyümölcsöskosárral ábrázoló ex librisei feliratukban is utalnak a gasztronómiai témára (N11/70, 72). Kopp György könyvjegye ételes-italos csendéletet jelenít meg (N19/7, graf. Fery), hasonlóan Berda József (1902–1966) költő ex libriséhez, melyen étkekkel terített asztal látható. Berda ugyanis a lét hétköznapi örömeiről, például az evés-ivás élvezetéről írt ódai hangú, epigrammatikus tömörségű szabadverseket (N19/32, graf. Fery).

Nőábrázolások, erotikus ex librisek

Az ex libris személyességénél, kis méreténél fogva is alkalmas intim, bizalmas témák, motívumok megjelenítésére. Az erotika világát idéző, „ex libris eroticis”, „ex eroticis”, „sex libris” stb. feliratú könyvjegyek szövegükben is utalnak tartalmukra. A szecesszió korában, mely a hagyományoktól való elszakadást hirdette, és alkotásaiban erőteljes atmoszférát, túlfűtött hangulatot teremtett, az erotika, a férfi és nő kapcsolatának ábrázolása is kiemelt szerepet kapott. A nő, a szerelem, a szexualitás ábrázolása a nyugati országokban többnyire leplezetlen, nyers formát öltött, míg északon inkább a filozofikus megközelítés volt jellemző. E témában Magyarországon 1913-ban Franz von Bayros³⁶ osztrák grafikus, festő alkotásaiból – majd e rendezvény 90 éves évfordulóján, 2003-ban Soó Rezső professzor és más gyűjtők anyagából – nagyszabású ex libris kiállítás nyílt „Sex Libris”³⁷ címmel.

A női aktok, a szerelem témájának ábrázolása tekintetében az orosz gyűjtemény hungarika anyagában a világhírű Franz von Bayros mellett Drahos István, Sterbenz Károly, Menyhárt József³⁸ alkotásai emelkednek ki erotikus fantáziájuk, dekorativitásuk révén. Az aktok egyrészt a harmonikus test formáiban való gyönyörködés kifejezői. A Hanns Heeren nevére készített, női aktot virágok közt, csilaggal ábrázoló ex libris idilli hangulatot áraszt, a női báj hangúlyozza (N11/37, graf. Nagy Á.). Hasonlóan a nőszemélyt mutatják be Rozsnyay Kálmán és György

³⁴ KRESTIN, Steffen: ... nicht ohne Biss! Exlibris aus dem Bestand des Zahnarztes und Sammlers Dr. Axel Leier/ Stadtgeschichtliche Sammlungen Cottbus. Hrsg.: Steffen KRESTIN. Cottbus, 2003. Regia-Verlag.

³⁵ Az 1968-as comói XII. Ex Libris Kongresszus egyik témáját jelöli. L. *Aki nem tud arabusul...* = Kisgrafika. 1975. 1. sz. 12.

³⁶ *A Gyűjtő* című folyóirat az 1913-as budapesti kiállítása kapcsán különszámot jelentetett meg művészetéről. Mindamellett a kiállítás oly nagy botrányt kavart, hogy a rendőrség bezáratta.

³⁷ *Sex Libris: Erotikus ex librisek kiállítása a budapesti Iparművészeti Múzeum és magángyűjtők kollekciójából* (kiállítási katalógus). Szerk.: HORVÁTH Hilda. Bp. 2003. Iparművészeti Múzeum.

³⁸ Az ex librisek jelzete: N21/23, N8/13, N22/52.

Antal szecessziós ex librisei (N26/3,4, 7) dekoratív megformálással, a szépséget a gyönyörű archban és kecsességben látatva, virágmotívumokkal hangsúlyozva (L. 7. ábra).

A mezítelen női test démoni erejű, erőteljesen erotikus, érzéki tartalmakat is közvetíthet, a csábító nő alakjával, a férfit invitáló mozdulatok, testhelyzetek megjelenítésével. Ágyon fekvő női akt látható Szigeti István ex librisen (N37/11, graf. Kühn). A motívumkincs több esetben összefonódik mitológiai témákkal. A szárnyas gyermekként, a „szerelem nyílá”-val ábrázolt Erósz (római Cupido, Amor) alakja toposzá vált (N8/16). Gyakran antik szerelmi történetek jeleníődnek meg, pl. Európé elrablása (N8/20); Danaé argoszi királylánynak, Perszeusz anyjának a története vagy Lédá a hattyúval (N38/35). Nőt elrabló kentaur (N8/19, graf. Sterbenz) látható Szigeti István könyvjegyén.

7. ábra. (Graf. Rozsnyay Kálmán)

Néprajzi-irodalmi hagyományt őrző ex librisek

A tárgyi és szellemi néprajz képi és motívumvilágának megjelenítése a kisgrafikákon kiterjed a népi építészetre, a fafaragó művészetre, a népi hímzésmintákra, a stilizált virágábrázolásokra stb.³⁹ A többségében realista életképeket, etnográfiai témájú ex libriseket alkotó Bordás Ferenc (1911–1982) képi világában a szürrealisztikus, balladisztikus vonások ötvöződnek egyfajta dekoratív, meseszerű látásmóddal, gyakori madár- és virágábrázolásokkal, csendéletekkel (N11/41, N11/68). Egy házasságkötésre készített alkalmi lapján mézeskalács házikó szerepel egy ifjú párral (N11/85). Bod Sára ex librisen két rózsaszál látható (N11/65). Mesei elemként jelenik meg Bordás Sándor lapján a gyermekét ölében tartó anya mellett az egyfejű sárkány alakja (N11/84).

Sebők Zsigmond ex librise magyaros népviseletbe öltözött asszonyt ábrázol, a háttérben gémeskúttal (N26/5, graf. Rozsnyay). László Gyula (1910–1998) régészprofesszor Mátyás Vilmos nevére készített könyvjegyén is nőalak látható népviseletben, kezében galambbal (N26/8). A galamb – a keresztény ikonográfiából eredeztethetően a béke, a szelídség, a tisztaság jelképe – gyakran előfordul Fery Antal grafikáin is (pl. N19/66). Galambos Ferenc számára – nevére utalóan – számos galambot ábrázoló ún. beszélő ex libris készült, időnként összekapcsolódva a könyv, a Biblia motívumával (N11/52, graf. Menyhárt).

³⁹ A témából hazánkban az egyik legátfogóbb bemutatást a millicentenáriumhoz kapcsolódó kisgrafikai és ex libris pályázat nyújtotta 1996-ban „1100 éves magyar népművészet” címmel. L. A KBK millicentenáriumi pályázata. = Kisgrafika 1996. 4. sz. 4–20.

8. ábra. (Graf. Buday György)

Buday György (1907–1990) grafikus, fametsző, az angol királyi fametsző társaság tagja, az első magyar fametszetregény készítője⁴⁰ egyedi, páratlan világát a magyar mesék, legendák, balladák motívumainak metamorfózisával teremtette meg. Illusztrációkat készített Ortutay Gyula néprajzi gyűjtéseihez, Radnóti Miklós költeményeihez. Fába metszve idézte Arany János és a székely nép balladáit, Madách Imre Tragédiáját. Irodalmi és egyúttal néprajzi vonatkozású Radnóti Miklós nevére szóló könyvjegye, melyen nőalak szerepel szív alakú testtel, egy szál tulipánnal, az égen a Holddal (N26/1). Népviseletbe öltözött pár látható Ortutay Gyula néprajzkutató ex librisén (N26/2). (L. 8. ábra)

A Lustig István szegedi ügyvéd számára készített fametszetű könyvjegyen a tanya és a gémeskút megjelenítése összekapcsolódik egy másik motívumvilággal, a könyvet olvasó ember alakjával (N8/34, graf. Buday). Zsindelyes kerek kút látható Szölgyémy Pál ex librisén (N3/20, graf. Farkas).

Népies életképek elevenednek meg Andruskó Károly több grafikáján: Csépe Imre ex librisén parasztember látható, a háttérben tanyával (N29/3); bográcsban ételt készítő férfit, a háttérben tóval, csónakkal mutat be Andruskó ipse fecit könyvjegye (N29/4). Menyhárt József 1939-es, Réthy István nevére szóló újévi lapján parasztcsalád látható kaszával, korsóval, gyümölcskosárral, mézeskalács szívvvel (N22/51). Falusi életkép látható házakkal, asszonyokkal Wiltner Sándor újévi grafikáján (N11/81, graf. Bordás). Tempinszky István alkotásán, a V. K. Polikarpov számára készített ex librisen kardból munkaeszközt, ekevasat hajlító munkás ábrája látható (N38/26).

A magyarság egyik emblemikus helye, a Hortobágyi Nemzeti Park a csikóssal, a kilenclyukú híddal Petőfi Sándor tájverseit idézi. Az Alföldön lovát ugrató csikós alakja jelenik meg a Szölgyémy Pál és a Nagy József részére készített könyvjegyen (N3/19, graf. Farkas, N3/32, graf. Toroczka). Irodalmi műhöz, Arany János elbeszélő költeményéhez kapcsolódóan a nádasban bujdosó Toldi alakja, a farkaskaland jelenete elevenedik meg Jutka könyvjegyén (N21/38, graf. Drahos).

⁴⁰ Boldogasszony búcsúja (15 fametszet). L. Dr. Tóth Ervin: Buday György. In: Magyar Exlibris-gyűjtők és Grafikabarátok Egyesülete Évkönyve. Bp. 1937. 14.

Mitológiai-történelmi tárgyú ex librisek

Az ún. kép-a-képben eljárás, melyet a festészetben régóta alkalmaznak, a korábbi kultúrák alakjainak, motívumainak, alkotásainak a felidézése, beépítése a kompozícióba.⁴¹ A magyar ex libris művészetben e módszerrel valósítja meg világhíressé vált parafrázisait Vén Zoltán.⁴²

A bibliai bűnbeesés jelenetét idézi fel Staibl Andor könyve (N8/6, graf. Gál). Imhotep alakjával az ókori Egyiptomot hívja elő Primász Péter ex librise (N19/13, graf. Fery). Nagy László Lázár ceglédi grafikus egy saját névre szóló könyvjegyen az egyiptomi írnok szobra látható (N38/13). (L. 9. ábra.)

Sterbenz Károly női aktokat bemutató, erotikus, ún. sex librisei Szigeti István nevére gyakran összekapcsolódnak a görög mitológia történeteivel, pl. Európé elrablásával (N8/20), a félig ember, félig ló formájú kentaurok alakjának felidézésével (N8/19). A bika képében megjelenő Zeusz és Európé szerepel Fery Antalnak az 1961-es lipcsei ex libris kongresszusra alkotott könyvjegyen is (N19/21). Léda a hatyú alakjában őt elcsábító Zeusszal látható Kertész Dénes ex librisén (N38/35, graf. Drahos). Stettner Béla egyik könyvjegye a görög mitológia hírhedt téma jelenetét idézi: Párisz és a három, a legszebbnek járó aranyalmaért vetekedő istennő alakjának ábrázolásával (N22/96, Jaczkó László nevére). A szerelmi vágy istene, a nyilazó Erósz látható Pali ex librisén (N8/16, graf. Révész).

A Rezsodovics Ferenc nevére készített könyvjegyen Zeusz mint főisten jelenik meg, hatalmas villámokkal (N19/77, graf. Fery). Petrikovits László szerencsi orvos⁴³, a Szerencsi Múzeum egyik létrehozója, a könyvek, ex librisek, képeslapok lelkes gyűjtője számos könyvjegyet készíttetett a szintén szerencsi grafikussal, Fery Antallal. Ezek közül több az antik világból meríti témáját: az ókori Görögországot idézi a Pallasz Athéné alakját (N19/63), illetve az ülő nőalakot amforával megjelenítő ex libris (N8/32). Az antik világ harcaira utal a harci szekeret bemutató könyvjegy (N19/18). A Tímár József nevére alkotott ex librisen álarc látható, mely az ókori görög színházak világába vezet (N19/70). Gaál András nevére szólóan klasszikus görög fej profilja rajzolódik ki (N19/46).

9. ábra.

(Graf. Nagy László Lázár)

⁴¹ Az egyetemes festészetben elsőként Giotto alkalmazta. L. Dr. MEZEI Ottó: *Az ex libris ha meg-növekszik*. In: *Vén... i. m.* (3. jegyzet) 5.

⁴² Vén Zoltán alkotásai közül ide sorolhatók profán és szakrális témák egyaránt, például a Dürer-figurákból komponált ex librisek, vagy Aszklépiosz figurája, Szent Mihály, Szent Jeromos alakja stb.

⁴³ GALAMBOS Ferenc: *Dr. Petrikovits László (1901–1972)*. = Kisgrafika különszám, 1994. 22.

10. ábra. (Graf. Stettner Béla)

felkelés elevenedik meg: parasztok láthatók zászlókkal, cséphadarókkal (N11/7, graf. Stettner). (L. 10. ábra.)

Foglalkozásjelölő ex librisek

A foglalkozásjelölők közül az egyik leggyakoribb motívum a jogra, jogászai hivatásra utaló bekötött szemű, pártatlan Justitia alakja, illetve attribútumai, a mérleg és a pallos. Ezek szerepelnek például Eisenbarth Tamás és Gombos László jogászok ex librisein (N38/79. graf. Fery, N38/49, graf. Drahos). Időnként a paragrafusjel és a bölcsességet jelképező bagolymotívum kapcsolódik össze (N38/18). Előfordul a téma moralizáló bemutatása, például a mérleg két serpenyőjében az igazság és a bűn allegorikus megjelenítésével.

Az orvosi ex libriseken leggyakrabban betegét vizsgáló orvos látható, de a doktort ábrázolhatják dolgozószobájában, kutatómunkát folytatva, mikroszkóp, könyvek társaságában is. Az orvosi ethosz allegóriái, jelképei mellett az egyes szakterületeket közelebbről is bemutató, orvosi eszközöket, mérőműszereket, magát az orvoslás folyamatát megjelenítő ábrákat is találhatunk, például Pólus Károly és Bánhidy Ferenc könyvjegyein (N38/87, N11/4, graf. Stettner). Gyakori a gyógyítás görög istenének, Aszklepiosznak⁴⁴ az ábrázolása a kígyós bottal (Aesculap pálca), mely az orvoslás-gyógyítás eszméjének kifejezőjeként a gyógyszerészet szimbóluma is. A serleg vagy pálca köré tekeredő kígyó külön szimbólumként is előfordul, szintén Aszklepioszra, illetve a bibliai Mózesre utalóan (Ex libris Berger T., N28/16, graf. Gy. Szabó). A „szent” kígyónak gyógyító erőt tulajdonítottak, ezért az élet

⁴⁴ Aszklepiosz az epidaurosziak szerint a gyógyítás tudományát egyrészt Apollóntól, másrészt Kheiróntól tanulta. Olyan ügyes seborvos lett belőle, és annyira értett az orvosságokhoz, hogy őt tisztelik az orvostudomány atyjaként.

megújulásának jelképévé vált. A gyógyászat két védőszentje, Szent Kozma és Szent Domján, valamint az egészség istenasszonya, Aszklépiosz lánya, Hügienia figurája is kedvelt motívum.⁴⁵ Az egészség és a betegség kérdéskörének megjelenítése és összekapcsolása a halál, az elmúlás gondolatkörével a szecesszió idején különös hangsúlyt kapott. A halál gyakran kaszásként (vagy csuklyásként) jelenik meg, csontvázal, koponya- és virágábrázolással, homokórával, például Vas Frigyes és Tiboldi Tibor ex librisén (N33/1. graf. Cserna, N21/18. graf. Drahos).

A mérnöki tervező munkára utaló körző, vonalzó, könyv, épületmakett szerepel Hollós Lóránt ex librisén (N21/50, graf. Drahos); rajzolóasztalnál dolgozó mérnök látható Kiss Tibor könyvjegyen (N11/36, graf. Kollmann). (L. 11. ábra.)

Egy kísérletező tudóst lombikkal, körzővel mutat be Kopp Károly könyvjegye (N19/5, graf. Fery).

A névre utaló, ún. beszélő ex librisek közül Szabó János könyvjegye a szabók foglalkozásának kellékeit mutatja be: ollót, táskát magával vivő férfit ábrázol (N28/19, graf. Takács). Szövő nő, ollós címer látható Sterbenz Tercsi ex librisén (N8/9, graf. Sterbenz).

A sport világába vezet a Gombos László jászberényi bíró számára Drahos István (1895–1968) által az 1968-as mexikói olimpiai évre alkotott könyvjegy dobogókon álló sportolókkal, az előtérben az olimpiai lánggal és az olimpiai jelszóval: „Altius, citius, fortius!” (Gyorsabban, magasabbra, erősebben!) (N21/60). Ugyanezt a témát veszi tárgyául a Várkonyi Károlytól (1910–2001) rendelt ex libris, az olimpiai öt karika ábrázolásával (N38/20). Sakkfigura szerepel Tokaji András könyvjegyen (N19/51, Fery). A vadászatra utalóan Zakár József ex librisén szarvas látható célkeresztben (N11/32, graf. Nagy L.).

Többféle foglalkozás fő tevékenységeit jeleníti meg Andruskó Károly ipse fecit lapja: a festő, a tanár, a földműves és a munkás alakjával (N29/5).

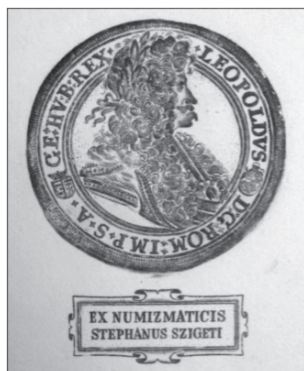
Gyűjtésre, hobbiira utaló ex librisek

Az ex libris könyvtulajdonost jelölő funkcióján túl az utóbbi századokban egyre inkább a gyűjtés és a cserék tárgyává vált. Ezt segítették elő a megalakuló kisgrafika egyesületek, illetve a hazai és nemzetközi szinten rendezett találkozók, kongresszusok. Drahos István egyik könyvjegyen a „KBK szekerét” húzó Réthy István, a Kisgrafika Barátok Köre titkára látható (N21/27). A „Kedvenceim” felira-

11. ábra. (Graf. Drahos István)

⁴⁵ HORVÁTH Hilda: *Foglalkozási jelképek az ex libriseken.* = Kisgrafika 1988. 2. sz. 28.

12. ábra. (Graf. Vertel József)

tú lapon Réthy legkedvesebb könyvjegyei és azok készítőinek szignói szerepelnek, nemzetközi vonatkozásokkal (N21/28). Az 1964-es krakkói kongresszus alkalmából a szintén Réthy nevére alkotott grafikán egy nőalak szignós lapokat szór maga köré (N19/11, graf. Fery).

Az ex librisek más gyűjtőtevékenységekről, hobbiokról is tanúskodhatnak. A numizmatikai ex librisek az éremgyűjtés hobbijára utalva érmekeket ábrázolnak. Ide sorolhatók Fery Antal 'ex numismaticis' lapjai (pl. Giuseppe de Michelis és Mario Manca nevére, N19/1,2). Ezek mellett Szigeti István, neves budapesti érem- és kisplasztikagyűjtő, ex libris készítő, a Kisgrafika Barátok Egyesületének alapító tagja számára készített érmés lap szerepel a Minajev-anyagban (N3/23, graf. Vertel).⁴⁶ (L. 12. ábra.) Szigeti István az ország egyik legnagyobb numizmatikai anyagával rendelkezett, de emellett kb. 60 000 darabos ex libris gyűjteményt is létrehozott, benne 70 körüli saját névre szóló lappal. A két gyűjtemény összekapcsolását jelentette a numizmatikai téma kisgrafikán való szerepeltetése, az ex numismaticis lapok készíttetése. Komlós János könyvjegyén is érem szerepel, mikroszkóppal (N11/26, graf. Trojan).

A 'filatélia' szóból alkotott 'ex philatelicis' felirat a bélyeggyűjtő ex libriseket jelöli. A hobbira utaló ábrázolás, azaz bélyegek szerepelnek Kopp György és Otti Fuchs ex librisein (N3/27, N19/47, graf. Fery).

Önreflektáló, a művészetre utaló ex librisek

Önreflektálóan a művészet témáját középpontba állító ex librisekre is találhatunk példákat. Ennek egyik formája, amikor az ábra közvetlenül utal a művészi tevékenységre annak eszközei vagy egy munkafolyamat a bemutatásával (N19/31, Drahos). A Kisgrafika Barátok Köre nevére szóló, metszőszerszámokat ábrázoló ex libris, az olasz M. E. Leboroni alkotása akár a kisgrafika kör emblémája is lehetne (N34/7). Gy. Szabó Béla egyik könyvjegyén fába szúrt metszőkések utalnak az ex libris készítés folyamatára (N25/1, graf. Upitis). A munkaeszköz időnként kiegészül a művész portréjával: egy saját nevére készített alkalmi lapon például Fery Antal önarcképe látható vésőkkel (N19/76, Fery). Nyomdászműhely, nyomdászgép idézi fel a sokszorosítást Zilahi László ex librisén (N39/3, graf. Rozsnyay). Katona Kiss Ferenc és Zakár Ferenc könyvjegyén festő látható állvánnyal, modellt álló nőalakkal (N21/10, graf. Drahos, N22/85, graf. Stettner).

⁴⁶ *Numismatiker exlibris*. Hrsg.: Walter GRASSER. Coburg, 1979. Neue Presse, 39.

Az ex librisek felidézhetnek valamely jeles műalkotást, szobrot, festményt stb. Ezek közül kedvelt motívum Kolozsvári Márton és György szobra, a Sárkányölő Szent György (N11/38, graf. Herczeg). Brüsszel ismert jelképe, egy kis bronz szökőkút-szobor, a Manneken Pis szerepel Szigeti István egyik ex librisén (N19/26, graf. Fery). Női torzó látható Szentessy László ipse fecit lapján (N14/6). Szász Endre (1926–2003) festő, grafikus számára külföldi művész, J. Szuszkiewicz (N4/6) készített könyvjegyet, melyen az ülő Krisztus szobra utal a festő vallásos tárgyú műveire.

A Gesamtkunstwerk gondolata jegyében többféle művészeti ág képviselői – egy festő, egy grafikus, egy szobrász és egy zenész – láthatók a Kertész Dénes nevére szóló ex librisen (N21/13, graf. Drahos), illetve az Ivenszkij nevére szóló könyvjegyen (N21/39). A művészcímer, mely három tarpajzsot tartalmazó címerpajzs-ból áll (fent kettő, alattuk egy kispajzs), kiegészítő elemként sokféle kompozícióban helyet kap. Erdélyi István ex librise férfialakot ábrázol, kezében könyvvel és fáklyával, a háttérben a művészcímerrel (N22/33, graf. Kollmann). Kollmann Jenő ipse fecit lapján nőalak szerepel festőecsettel, művészcímerrel, galambbal (N22/34), Nagy Dezső könyvjegyen fáklyával, címerekkel (N38/33, graf. Drahos). Gyakori, hogy a képen a művészetek egyéb jelképei, attribútumai (paletta, lant stb.) fordulnak elő, pl. Klaus Rödel ex librisén sellő látható, lanttal (N33/2, graf. Diskay). A tájban elhelyezett festőállvány a plein air festészetre utal.

A színház, a tánc és a zene világába vezet a Fr. Carbonara nevére Nagy Árpád által alkotott ex libris, cipőjét kötő balerina alakjával (N22/59). A kép fény-árnyék hatásai, festményszerűsége révén felidézi Edgar Degas balerinákat ábrázoló festményeit, illetve Robert Demachy „A kulisszák mögött” című, fényképről készült guminyomatát, a „festői fényképezés” egy példáját.⁴⁷ Hofi Géza (1936–2002) humorista könyvjegyen személyéhez illően színész szerepel, két álarcval (N11/28, graf. Trojan). A zene világát idézi Sass Ervin ex librise zongorával (N8/36, graf. Takács), Klein Henrik könyvjegye zongorázó nőalakkal (N26/4, graf. Rozsnyay), illetve a Semseyné Valkó Ilona nevére szóló ex musicis lap, orgonán zenélő nőalakkal (N19/27, graf. Fery). Jandó Jenő (1952–) zongoraművész legfőbb attribútuma a zongora (N28/17, graf. Takács), mint ahogy Kodály Zoltán (1882–1967) zeneszerzőt, népzene kutatót jól jellemzik az énekesmadár, a népi motívumok és a hárfa (N19/9, graf. Fery). J. Gruber könyvjegyen egymást átölelő fiatal pár látható, Strauss egyik művéből vett idézettel, kottarészlettel (N21/42, graf. Drahos).

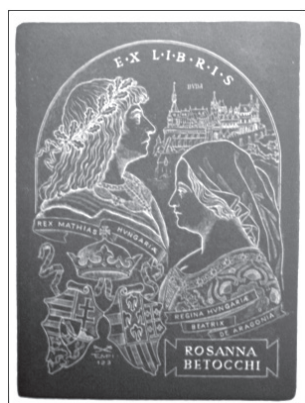
Portré ex librisek

Külön kiemelném gazdag művelődéstörténeti vonatkozásaik miatt a portré ex libriseket. A tulajdonos arcképét ábrázoló ex librisek első alkalmazásaira már a 16. századtól láthatunk példákat az ún. kettős (a címet, illetve a tulajdonos port-

⁴⁷ BEKE László: *Műalkotások elemzése*. Bp. 1984. Nemzeti Tankönyvkiadó, 313.

13. ábra. (Graf. Fery Antal)

14. ábra.

(Graf. Tempinszky István)

róját ábrázoló) super ex libriseken, melyeket kívülről sajtoltak a könyv bőrtáblájába.⁴⁸ A portré szerepeltetése hazánkban főleg a 18. századtól terjedt el, amikor a címert háttérbe szorítva egyre gyakrabban az egyént jellemző, bemutató ábra került a könyvjegyre. A megrendelők arcképeinek alternatívájaként kedvenc írók, költők, tudósok, történelmi személyek, művészek portréi is megjelentek, az egyén érdeklődési körére utalóan.

Stettner Béla portré ex librisei közül Ady Endre szerepel a Szigeti Zsuzsa nevére alkotott könyvjegyen (N22/93), az 1970-es ex libris kongresszus alkalmából készült, a nevére szóló lapon pedig Semsey Andor – ex libris gyűjtő, művészeti szakíró, a Kisgrafika Barátok Köre vezetője – profilábrázolása látható (N22/77). A könyvnyomtatás feltalálója, Gutenberg profilja látható Fery Antal határozott vonalvezetésű fametszetén (Kiss Károly könyve, N19/42). (L. 13. ábra.)

Dante olasz költő arcéle jelenik meg Petrikovits László ex librisén (N19/54, graf. Fery). Petrikovits bélyeg nagyságú portré ex librisei közül ismeretek emellett az Ady Endrét, Petőfi Sándort ábrázolók (Fery Antal alkotásai).⁴⁹ Rosanna Betocchi aprólékosan kidolgozott, rézmetszetű könyvjegyen Mátyás és Beatrix profilja szerepel címerrel, a budai Várral (N38/21, graf. Tempinszky). (L. 14. ábra.)

Bocskai István portréját láthatjuk a szerencsi Bocskai István Gimnázium számára készített intézményi ex librisen (N19/74, graf. Fery). Maczelka Tibor könyvjegyen az 1514-es Dózsa-féle parasztfelkelésre emlékezve Dózsa György portréja látható, a háttérben felkelőkkel (N11/21, graf. Fery). Nagy László Lázár (1935–) ceglédi grafikus in memoriam lapjai közül kiemelném a Bartók Béla nevére szólót Bartók arcképével (N11/13), illetve a Beethoven nevére készült portrélapot (N11/15). Sinkovits János centenáriuma (1870–1970) Andruskó Károly portré ex libriszel emlékezett (N29/9).

A külföldi hírességeket felidéző lapok közül Dürer portréja látható Semsey Andor ex librisén (N3/6, graf. Várkonyi), Mengyelejevé pedig a Semsey András nevére alkotott könyvjegyen (N38/73, graf. Fery).

⁴⁸ A Gyűjtő. *Le Collectionneur. Ex-libris különszám.* Szerk.: SIKLÓSSY László. Bp. 1913. Szent György Céh, 55.

⁴⁹ Fery... i. m. (9. jegyzet)

Bordás Ferenc női portréi egyedi szint jelentenek: az ábrázolást szívesen gazdagítja a fejeket fátyolszerűen körülvevő finom vonalvezetésű és dekoratív rajzolattal. Gyümölcstálszerűen díszített kalapot viselő nő portréja látható a Gianni Mantero (1897–1985) építészmérnök, a világ egyik leghíresebb olasz ex libris gyűjtője nevére szóló lapon (N11/70). Bordás saját nevére készítettett könyvjegyen is kalapos női fej szerepel (N25/5, graf. Goljakovszkij).

A külföldi grafikusok alkotásai közül ábrájában és megrendelőjében is magyar vonatkozásúak a minszki J. Ny. Tyihanovics rézkarc technikával készített portré ex librisei: II. Rákóczi Ferenc (N24/7), Liszt Ferenc (N24/12), Bartók Béla (N24/10) és Arany János arcképével (N24/11),⁵⁰ Réthy István, illetve Semsey Andor nevére. Ezek amellet, hogy újabb példákkal gazdagítják a magyar portrétörténetet, az orosz gyűjtemény legszebb darabjainak számítanak; aprólékosan kidolgozott, élethű alkotások.

Nem hungarika vonatkozású, de a gyűjtemény eredeti tulajdonosa, J. Ny. Minajev miatt említésre méltó egy nevére készítettett, az orosz drámaíró Puskin portréját bemutató ex libris.⁵¹

Végszó

Az ex libris mint vizuális dokumentum komplexitása révén egyszerre képes tükrözni a korszellemet, a korstílust, a művészt, a rá jellemző technikát, a megrendelőt és az ő attribútumait, foglalkozását, hobbiját; betekintést ad történelmünk jeles napjaiba, portrékon követhetjük nyomon kiemelkedő tudósainkat, íróinkat, művészeinket. Az ex librisek mint képi üzenetek ikonográfiája a művelődés- és társadalomtörténet, az irodalom, az építészet, a vallás és a zene világába egyaránt betekintést ad, lehetőséget nyújtva a tudományok közti átjárásra.

A kisgrafikai műfaj életben tartásához pedig elengedhetetlen a mecénások, a megrendelők és az ex libris gyűjtők személye. A megrendelők – mint azt a foglalkozásjelölő ex librisek leginkább tanúsítják – a társadalom széles rétegét képviselik: a képzőművészek mellett találhatunk köztük könyvtárosokat, történészeket, művészettörténészeket, írókat, költőket, nyelvészeket, zenészeket, színészeket, papokat, orvosokat, jogászokat, mérnököket, építészeket, politikusokat, sportolókat stb., és magánszemélyek mellett intézményeket is. A moszkvai Rudomino Összorosz Állami Idegennyelvű Könyvtár Ritka Könyvek Osztálya hungarika vonatkozású ex librisei változatos motívumkincsükkel, gazdag nemzetközi vonatkozásrendszerükkel a grafikusok mellett róluk, a megrendelők, a gyűjtők igényeiről, ízlésvilágáról is tanúbizonyságot tesznek.

⁵⁰ II. Rákóczi Ferenc (N24/7) és Liszt Ferenc (N24/12) portréja – Réthy István nevére; Bartók Béla (N24/10) portréja – Semsey Andor nevére; Arany János arcképe (N24/11) – Semsey András nevére.

⁵¹ Puskin születésének 175. évfordulójára 1974-ben készítette Evald Okas grafikus. L. *Internationale Exlibris-Ausstellung, Dichter und Dichtung im Exlibris*. Hrsg.: Herbert SCHWARZ. Helmbrechts, Kronach. 1982. Kreis- und Autobibliothek, 25.

TÓTH KORNÉLIA, V.

**L'iconographie des ex-libris de rapport hongrois
de la Bibliothèque Rudomino de Moscou.**

L'approchement de point de vue iconographique-iconologique des ex-libris, le contenu d'image, la découverte des motifs le contenant, sa présentation, son interprétation, peuvent servir de résultats ultérieurs dans le domaine des recherches de l'exlibrisologie.

Le sujet de l'analyse, les ex-libris de rapport hongrois du Département des Livres Rares de la Bibliothèque Nationale Russe de Langues Étrangères Rudomino de Moscou, sont bien déterminables dans le temps, ils sont exécutés dans les années 1960–70, tandis que par l'ensemble des motifs, ils peuvent être classés dans la catégorie des ex-libris à sujet, et symboles, à côté desquels, les pièces à texte ou bien à motifs héraldiques sont en nombre minime. À partir du 18e siècle, la personnalisation toujours plus importante des ex-libris, la formation de l'ex-libris moderne a fait diffuser l'emploi des marques de livres à sujet, en revanche des marques préalables, aux motifs héraldiques. Les groupes les plus importants – à retrouver également dans la collection de Moscou – sont les suivants: représentation de livre, topographique, (paysage ou bâtiment), en rapport du vin et des repas, représentant des femmes, érotique, conservant des traditions folkloriques ou littéraires, à sujet mythologiques, ou historique, renvoyant aux arts, et portraits. Souvent peut-on rencontrer des marques exprimant d'un symbole caractéristique la profession du propriétaire, ou encore les marques présentant des idées abstraites, des mythes devenus parties de la tradition culturelle commune. Certaines pièces, de même par leurs inscriptions, renvoient à leur sujet, ex musicis, à la musique, ex numismaticis à la collection numismatique, ex philatelicis à la collection des timbres, ex vinis en rapport des vins, ex libris gastronomicis en rapport des repas, ex libris geographicis à sujet géographique ou de voyage, ex libris eroticis ou encore sex libris, signale une image à contenu érotique. La discursivité est à remarquer le plus évidemment dans le cas des images renvoyant au nom du propriétaire, des ex-libris 'parlant'.

L'ex-libris donc peut-être interprété dans la relation interrétérante du texte et de l'image, un ouvrage graphique, souvent à contenu symbolique, présentant son sujet de manière concentrée, dont la recherche demande les connaissances de plusieurs branches de science.

KÖZLEMÉNYEK

Transcursum. *Újra az 1480-as nyomtatott esztergomi breviárium előszaváról.*¹ Tarnai Andor bizonyosan még igen sokáig megkerülhetetlen magyar kritikátörténeti összefoglalásában² részletesen elemzi az 1480-ban, Velencében nyomtatott esztergomi breviárium³ előszavát,⁴ a rá annyira jellemző éleslátással véve észre és távlatosan elemezve az apró adatokban rejlő tanulságokat. Csak a legkomolyabb tudósok sajátja, hogy egymástól távol levő, tűszúrásnyi pontokból összképet vizionáljanak. Ha ezen az alábbi, egyetlen tűszúrásnyi ponton esetleg némi helyesbítésre szorulnak következtetései, akkor is az övé az érdem, hogy e szövegnek a könyvtörténeti szemponton túli jelentőségére fölhívta a kutatás figyelmét.

Tarnai szerint az előszót „még az oklevélírás formai szabályai szerint, nem éppen magas irodalmi műveltséggel és tájékozottsággal szerkesztették meg”.⁵ Részletes indoklás nélkül is elfogadható, hogy Túroni Mihály milikói püspök, esztergomi helynök⁶ szövege – az ún. reneszánsz-humanista stiliztikánál⁷ semmiben nem alább való, egyszerűen más, ráadásul élő, természetes – középkori latint,

¹ A tanulmány az OTKA K 78680 „Középkori pontifikálék Magyarországon” pályázatának keretében készült.

² TARNAI Andor: „A magyar nyelvet írni kezdik”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Bp. 1984. Akadémiai Kiadó.

³ RMK. III/1. 1.

⁴ Az előszót, az incipitet és a kolofont újra közölve, e tanulmány elemzéseinek egy korábbi, változatosabb formájával I. *Missale Strigoniense 1484 id est Missale secundum chorum almae ecclesiae Strigoniensis, impressum Nurembergae apud Anthonium Koburger; anno Domini MCCCCLXXXIII (RMK III 7)*. Ed.: Blasius DÉRI. Bp. 2009. Argumentum Kiadó, xx–xxiv. /Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series nova 16./Monumenta Ritualia Hungarica 1./ L. még különösen a 105–106., 109. jegyzetet.

⁵ TARNAI: *i. m.* (2. jegyzet) 75.

⁶ Róla I. KÖRMENDY Kinga: *Studentes extra regnum. Esztergomi kanonokok egyetemjárása és könyvhazsználata 1183–1543*. Bp. 2007. Szent István Társulat/Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány Nominatae III. Studia 9./ Különösen: 103–107, 193–194. Az esztergomi kanonokokra és a káptalan műveltségének jellegére vonatkozóan bővebb kifejtéssel elemzi e szöveghelyet is: KÖRMENDY Kinga: „*Studiosus Ciceronis*” kanonok fogalmazta-e az első nyomtatott *Breviarium Strigoniense* előszavát? In: *Summa. Tanulmányok Szelestei Nagy László 60. születésnapjára*. Szerk.: MACZÁK Ibolya. Piliscsaba, 2007. PPKE Bölcsészettudományi Kar Kari Kiadó, 183–188.

⁷ Bár ÁBEL Jenő (majd a hagyatékából kiadó és azt kiegészítő Hegedűs István) stiliztikai kifogások nélkül sorolja a reneszánsz irodalmába: *Analecta ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*. Iussu Academiae Scientiae Hungaricae ex scriptis ab Eugenio Abel relictis cum commentariis edidit partismque auxit Stephanus HEGEDŰS. Bp. 1903. 291–292. Folytatólagosan az 1484-es zágrábi breviárium előszava: 292–293.

éspedig az oklevélszerkesztés formuláit, frazeológiáját, egészében véve annak körülményes „stílusát” és a szokott egyházas terminológiát használja.⁸

E prefáció stilisztikai sajátosságait, valamint egész oklevélszerű jellegét azonban nem feltétlenül, sőt egyáltalán nem a „reneszánsz-humanista” műveltség hiányára kell visszavezetnünk, hanem – mint azt Körmendy Kinga⁹ már megállapította – a szöveg hivatalos (jogi), jövőhagyó, illetve elrendelő jellegére (a jogász érseki helynök részéről), továbbá az Esztergom akkori, „sede vacante” egyházi jogi helyzetéből következő uralkodói „jelenlétre”. Legyen ez bármilyen szintű befolyás,¹⁰ a világi uralkodó parancsára való utalás (annak szokott jogi formuláival és középkorias stilisztikájával) teljességgel indokolt. Éppen ezért a munka „nemzeti jellegéről”, „az uralkodó személyének határtalan becsüléséről”, „történeti perspektíváról” és „nemzeti önbecsülésről”¹¹ szóló vélekedések is túlínterpretációnak tűnnek: a szöveg e tekintetben egy egyházi jogi helyzet egyszerű lenyomata.¹²

Tarnai Andor a szakértő kanonokokra való, fentebbi előszóbeli hivatkozást¹³ úgy értelmezi, mint egy tudós klerikus kör szöveggkritikai munkájának elismerését: „A kritikátörténet tárgyává azáltal válik a kiadvány, hogy már a király javított, helyes szöveget kívánt kinyomtatni, s e feladatot az eszter-

⁸ Az ellenőrzés megkönnyítése végett idézzük a latin szöveget, kurziválással kiemelve az alább elemzendő szövegrészletet: „Michael, episcopus Milkonienensis ac in ecclesia Strigoniensi in pontificalibus vicarius et causarum auditor generalis omnibus et singulis dominis, clericis beneficiatis et non beneficiatis, curatis et non curatis, ecclesiarum plebanis et eorum vicegerentibus et alias quarumcumque dignitatum titulis insignitis in et sub diocesis iurisdictione et provincia dictae ecclesiae Strigoniensi constitutis et commorantibus salutem et paternam in Domino benedictionem. Superioribus diebus recepimus in mandatis a serenissimo principe, domino Matthia, Hungariae, Bohemiae, Dalmatiae, Croatiae etc. rege invictissimo, domino nostro gratiosissimo, quatenus de modo et rubrica ipsius almae ecclesiae Strigoniensis *breuiarium correctum pro exemplari* super horis canonicis peragendis de tempore et de sanctis, diurnis et nocturnis, circumspecto Ioanni de Ratispona librario ad imprimendum plura breviaria pro horis canonicis iuxta sanctiones canonicas peragendis traderemus. Nos attendentes huiusmodi mandatum regium iustum, accedente adhuc sano consilio nonnullorum peritorum dominorum de capitulo dictae ecclesiae Strigoniensis, huiusmodi *breuiarium bene correctum et transcursum pro exemplari* ad imprimendum plura iuxta rubricam ecclesiae Strigoniensis tradidimus. Quare vos omnes et singulos dominos praefatos in et sub diocesis iurisdictione et provincia Strigoniensis commorantes in virtute salutaris oboedientiae requirimus et hortamur, ut huiusmodi horas canonicas iuxta statuta sanctorum patrum et rubricam Strigoniensem perficere ad salutem animarum vestrarum valeatis, huiusmodi impressa breviaria pro usu vestro ad vestras ecclesias disponatis feliciter. [8”]

⁹ KÖRMENDY: *Studentes... i. m.* (6. jegyzet) 148–149.

¹⁰ Tarnait követve (*i. m.* [2. jegyzet] 75) – a nyomtatott liturgikus könyvek sorozatának tanulságait is meggondolva (*Missale Strigoniense 1484. i. m.* [4. jegyzet] xvi. 75. jz.) – úgy vélem, Mátyás valóban „felismerte az új találmány jelentőségét”, vagyis megsejtette a könyvnyomtatás korszakváltó szerepét, és – miért ne vennénk a lényegre illetően komolyan Túroni Mihály szavait a királyi parancsról – „az esztergomi egyházmegye breviáriumának kinyomtatására 1479-ben maga adott utasítást”. Meggondolandó, hogy az 1484-es kiadás ([a,'] az 1479-es királyi parancsot 1484-re is megismétli. Kérdés, hogy ez csupán mechanikus ismétlés, anélkül, hogy kihagyták volna a királyra való hivatkozást (mintegy folyamatosan érvényesnek tekintve azt), vagy pedig valóban újabb királyi parancs előzte meg az újrakiadást. Véleményem szerint mindkét esetben lényegileg meglehetett a királyi akarat.

¹¹ TARNAI: *i. m.* (2. jegyzet) 76.

¹² Vö. KÖRMENDY: *Studentes... i. m.* (6. jegyzet) 148.

¹³ „accedente adhuc sano consilio nonnullorum peritorum dominorum de capitulo dictae ecclesiae Strigoniensis...”

gomiak elég tudatosan és szervezeten hajtották végre. [...] a sajtó alá rendezés feladatának világos fölismerésére ott derül fény, ahol az idézett uralkodói rendeletnél is nyomatékosabban hangsúlyozza a szöveg javított voltát: valamiféle laza munkaszervezet körvonalai azokból a szavakból vehetők ki, melyekben Túroni Mihály püspök, érseki vikárius elmondja, hogy az ügyel kapcsolatban kikérte néhány hozzáértő kanonokjának véleményét. Arra azonban, hogy ténylegesen ki rendezte sajtó alá az esztergomi egyházmegye első nyomtatásban megjelent breviáriumát, az előszóban a leghalványabb célzás sem található.”¹⁴

E nagy ívű értelmezést már annak alapján is módosítanunk kell, ami az 1480-as évekbeli esztergomi káptalan tagjainak műveltségével kapcsolatos, Körmendy Kinga-féle kutatásból kiderül, tudniillik hogy abban „nem voltak humanista műveltségű egyetemjárt méltóságok, akik a megfelelő szellemi, anyagi tekintéllyel és lehetőségekkel rendelkeztek. Garázda [Péter] volt az egyetlen az 1480-as években a székeskáptalanban, aki humanista tanultsággal rendelkezett, de ekkor még csak nyitrai főesperes volt. Egymagában humanista, ezzel a javadalommal nem lehetett döntő szava”.¹⁵

A művelődéstörténeti-szociológiai szempontú vizsgálódást és annak kézenfekvő következtetéseit kiegészíti és megerősíti az előző egyetlen, de érdekes tanulságokat rejtő szavának elemzése. A királyi parancs „correctum pro exemplari” kifejezését ugyanis a végrehajtásról beszámoló mondat („Nos autem...”) bővítve ismétli meg: „bene correctum et t r a n s c u r s u m pro exemplari”.

A „correctum” (’kijavított’, azaz ’korrekt’) és a „pro exemplari” (’a mintapéldány szerint kijavítva’, ’összevetve a mintapéldánnyal’) kifejezéseket – helyesen – Tarnai is a középkori scriptoriumok összefüggésébe helyezi: „a szerzetesi scriptoriumokban nálunk is, mint mindenütt, gondosan ügyeltek a lemásolt szövegek helyességére”.¹⁶ Legalábbis a mintapéldányul szolgáló esztergomi liturgikus kéziratokra ez a megállapítás mindenképpen igaz.¹⁷ A jeles kritikátörténész egy 14. századi szabályzat „post exemplaria” kifejezésére is hivatkozva írja továbbá a jelen előszóról, hogy „a szövegkritikára vonatkozó kifejezés [...] világosan utal arra, hogy a nyomtatott könyv a scriptoriumokban folyó munka mechanizmusából nőtt ki”.¹⁸ A szokásos, és a későbbi, nyomtatott liturgikus kiadványokban is rendre visszatérő, de sokszor csak üres formulaként ismételt ’(bene) correctum’, ’emendatum’ és hasonló szavak mellett azonban, úgy vélem, föl kell figyelni az itt szokatlan, éppen ezért minden bizonytalansággal és pontosan használt ’transcursum’ szóra,¹⁹ amely eddigi megfigyeléseim szerint a ’(bene) correctum, emendatum, revisum’ szavakkal és az ezek kombinációiból kialakított kifejezésekkel szemben a kor (az első nyomtatványok utáni évtizedek) nyomtatott liturgikus könyveiben, úgy tűnik, nem fordul elő, legalábbis a kéziratra, illetve nyomtatványra vonatkozóan.

Ha csak – ahogyan az első előfordulásban áll – a ’correctum’ szót vesszük figyelembe, az valóban sugallhatná a folyamatszerűséget: eszerint a parancsot követő javítási, „korrigálási” munkafázisról lenne szó. (Erre gondolhatott Tarnai Andor is.) Ha azonban tekintetbe vesszük a teljesebb, vagyis a végrehajtást leíró szöveget („bene correctum et t r a n s c u r s u m”), abban ellentmondásos lenne egy és ugyanazon, a királyi parancsot követő és a nyomtatást megelőző előkészítő munkafolyamatra

¹⁴ TARNAI: *i. m.* (2. jegyzet) 75–76.

¹⁵ KÖRMENDY: *Studentes... i. m.* (6. jegyzet) 149.

¹⁶ TARNAI: *i. m.* (2. jegyzet) 75.

¹⁷ Az MRH I. voltaképpen igen rövid szövegkritikai apparátusa, de akár az abban föl nem tüntetett helyesírási következtetlenségek viszonylag kis száma is igen jó színvonalúnak mutatja az esztergomi könyveket.

¹⁸ TARNAI: *i. m.* (2. jegyzet) 174, 136. jz.

¹⁹ A ’(könyvet) felületesen átfut’ ókori (úgy tűnik: ezüstkori) latin előfordulásai közt idézhető Quint. Instr. 10. 5. 8: non enim scripta lectione secura transcurrimus.

vonatkoztatva az 'alaposan kijavított (vagyis: gondosan átolvasott) és átfutott (vagyis: felületesen átolvasott)' értelmezés.

A korabeli liturgikus nyomtatványokban gyakran találunk az előzőkhöz hasonló, két participiumot tartalmazó kifejezéseket a javítás folyamatára, illetve a javítottságra vonatkozólag. Akkor viszont a két igei származék valóban szinonima; pl. „correctum et emendatum” (Missale Strigoniense 1484, 1486),²⁰ „magna cum diligentia revisum et fideli studio emendatum” (Breviarium Zagradiense 1484), „bene revisum ac fideli studio emendatum” (Missale Strigoniense 1486, 1495, 1498), „diligenti cura et vigilantia studio emendatum atque revisum” (Breviarium Strigoniense 1494). (Mindegyik adat kollofonban.)

Ha tehát komolyan vesszük a latin szöveget, márpedig ezt kell tennünk, akkor nemigen van más értelmezési lehetőség, mint hogy a 'bene correctum' kifejezést a parancs előtti (akár jóval régebbi) leírást követő ellenőrzésre vonatkoztassuk, amelynek eredményeként egy „korrekt” szöveg állt elő. A passzív perfekt participiumnak mint perfektumnak megvan mindkét oldala: jelenti a folyamatot és annak eredményét is – még akkor is, ha a 'bene' adverbium a folyamatszerűséget (az ige név igei oldalát) látszik hangsúlyozni. A javítási folyamat eredményeként létrejött állapot, vagyis a 'korrektség' jelentésével viszont a főntebbi szöveg hibátlan értelmet ad ki: „a (korábban) alaposan kijavított (tehát korrekt) és (most ráadásul) átfutott (tehát valamilyen szempontból még átnézett)” breviáriumot adták át nyomtatásra.

Ha meggondoljuk a királyi parancs 1479-es időpontját²¹ (bármikor is essék az éven belül), valamint azt, hogy a testes (4°, ff 468) kötet már 1480. november 12-én²² készen állt,²³ pusztán az idő szorítása miatt sem gondolhatunk egy humanista-reneszánsz értelemben vett többéves, több hónapos vagy akár csak többhetes szövegkritikai munkára. Arra lehetett idejük, hogy egy jó szövegállapotú („correctum”), sőt a különleges felelősség miatt igen jó szövegállapotú („bene correctum”) breviáriumot jelöljenek ki a rendelkezésre álló és a napi gyakorlatból nem hiányzó kéziratok között, és azt „átfutva” („transcursum”) adják át a könyvkereskedőnek („Ioanni de Ratispona”) a velencei kinyomtatásra („ad imprimendum”), vagyis sokszorosításra („plura brevitaria”).

²⁰ Elemzését, illetve hogy ez sem jelent föltétlenül valóban gondos, hosszú filológiai munkát, l. *Missale Strigoniense 1484. i. m.* (4. jegyzet) xvi.

²¹ Incipit breviarium de tempore et sanctis, etiam commune sanctorum per anni circulum iuxta consuetudinem et ritum sacrae ecclesiae Strigoniensis, imprimi mandatum per serenissimum principem, dominum Matthiam, Hungariae, Bohemiae, Dalmatiae, Croatiae etc. regem invictissimum anno Domini 1479. Idcirco omnes clerici dioecesis praefatae, ad quos ex impressione huiusmodi breviarium pervenerit, iuges fundant ad Dominum Iesum preces pro felici regimine, pace et prosperitate eiusdem illustrissimi principis, quamdiu vivet in humanis, et ut post eius obitum cum suis fidelibus inter angelorum agmina vitam consequatur sempiternam. Amen. [a.]

²² Huius breviarii finis adest feliciter anno Christi salutifero 1480, die 12 mensis Novembris, serenissimo principe Matthia Hungariae, Bohemiae, Dalmatiae, Croatiae etc. rege invictissimo regnante, ob multorum clericorum utilitatem imprimi iubente, inclita Venetiarum in urbe summo studio elaboratum, duce Ioanni Mocenico regnante optimo, impensis vero Ioannis Cassis dicti librarii ex Ratispona et per industriosum artis impressoriae magistrum, Erhardum Radtolt de Augusta impressum. [d.]

²³ Összehasonlításul: az 1496-os, 316 föliő (2°) terjedelmű *Missale Vicense* 400 példányának kiválóan dokumentált nyomtatási folyamata a barcelonai Rosenbach-Luschner nyomdánál négy és fél hónapig tartott; l. *Missalia secundum morem et consuetudinem Vicensis diocesis*, Per Alemannos, Barcelona 1496. = ALTÉS I AGUILÓ, Francesc Xavier: *Missale Vicense 1496*. Barcelona, 2001. Institut d'Estudis Catalans, 13–17. /Biblioteca Liturgica Catalana 3./

Az „átfutás” mibenlétét csak sejteni tudjuk. Ilyen lehetett – az 1484-es *Missale Strigoniense* áttekintéséből nyert tapasztalatok alapján – esetleg a fölösleges részek (pl. A csak a székesegyházi, érseki liturgiában szükséges elemek) törlése, a korábban függelékes anyagok vagy marginálék beemelése, egyes item-címek módosítása. Komoly filológiai munkára sem szükség, sem idő, s mint kiderült Körmenydy Kinga kutatásaiból, szövegkiadó szakember sem volt. Jó szövegállapotú kéziratokban akár válogathattak is, a rendelkezésre álló idő viszont igen rövid lehetett. Így Túroni Mihály és az esztergomi kanonokok liturgiátörténeti jelentőségének túlhangsúlyozása sem állja meg a helyét. Az 1480-as és az 1484-es esztergomi nyomtatott liturgikus könyvek minden lényeges tekintetben a (színvonalas) esztergomi kéziratok könyvek egyszerű áttételei az új médiára. Az annak megfelelő (illetve azáltal lehetővé tett) formai és összeállításbeli jellemzők, sőt filológiai módszerek a liturgikus könyvek esetében is több évtizedes folyamat eredményeként alakultak ki.

DÉRI BALÁZS

A spiritualisták és a könyvműveltség. *Tschesch és elvrokonai olvasottságának nyomában.* A „spiritualisták” megnevezés egy egységes vallásos csoport létezésére enged következtetni. A szakirodalomban is elfogadott tény, hogy ebben az esetben mozgalmak összességéről beszélhetünk, amelyek különböző árnyalatokkal gazdagítják a kora újkori kegyességi irodalomról alkotott képet is.

E tanulmány célja, hogy bemutassuk a spiritualisták csoportjába sorolt különböző gondolkodók ellentmondásosnak tűnő megnyilvánulásainak egy aspektusát: a könyvekhez, illetve a könyvek által megszerezhetőnek vélt – általuk „valós”-nak nevezett – tudáshoz való viszonyt. A csoport inhomogenitását figyelembe vevő analízis érdekében a vizsgálat középpontjában itt egy kiemelt személy, Johann Theodor von Tschesch (1595–1649) és az ő „valós” tudáshoz kapcsolódó viszonya áll.¹ Ennek szükségességét az is indokolja, hogy a szakirodalomban Tschescht gyakran kizárólag Jakob Böhme követőjeként, szócsovéként mutatják be – szerintünk alaptalanul.²

Tschesch bemutatása előtt első lépésként szenteljünk egy kis figyelmet egy anonim jelentésre,³ melyet 1675 tavaszán írt egy ismeretlen személy, akit az erdélyi százsz lelkészjelölt, Johann Bayer megfigyelésére jelöltek ki. A Brassóból jött ifjú peregrinációja végén intő prófétaként jelenik meg előttünk Lübeckben.⁴ A jelentés névtelen szerzője egyik beszámolójában közli, hogy az egyetemi végzettségű Bayer nemcsak az egyetemekről, hanem a könyvek istenkeresésben betöltött szerepéről is elítélően nyilatkozik. Saját egyetemi éveit csak disznóólban (Sau-Ställen) töltött időként ábrázolja, és azt állítja, hogy neki „már semmilyen könyvre nincsen szüksége”. Amikor a megfigyelő *Collegium Polemicum*⁵ című könyvét kívánta kölcsönkérni Bayertől, ő eltanácsolta a műtől mint jelentéktelen könyvtől (lauter nichts), mellyel teljesen fölösleges foglalkozni. Bayer vendége beszámolt arról is: vendéglátója arra hivatkozott, hogy neki már nincsen szüksége ilyen könyvekre, mivel őt Isten tanította. Egy további jelentésből igen harcias jelenet tárul elénk: Bayer előkészítette a látogató által kért könyvet, de azt – több más könyvvel együtt – darabokra tépte, és egy részüket a kályhába, a többit – amelyeket a fogadásné határozott fellépése után nem tudott elégetni – az

¹ Tscheschszemélyéről l. többek közt BALDINGER-MEIER, Annemarie: *Lateinische und Deutsche Dichtung im 17. Jahrhundert: Johann Theodor von Tscheschs Vitae cum Christo sive epigrammatum sacrorum centuriae XII (1644)*. = Daphnis 6. 1977. 291–312; *Literatur Lexikon: Autoren und Werke deutscher Sprache*. 11. Hrsg.: Walther KILLY. Gütersloh–München, 1991. Bertelsmann Lexikon Verlag, 432–433.

² Erről a nézetről l. többek közt KOFFMANN, Gustav: *Die religiösen Bewegungen in der evangelischen Kirche Schlesiens während des siebzehnten Jahrhunderts*. Breslau, 1880. 22.

³ A jegyzőkönyvből részletek: FONT ZSUZSA–KESERÜ Bálint: *Egy brassói lelképásztor spirituális eltevélyedése az 1670-es években*. In: „Nem súlyed az emberiség!”... *Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*. Szerk.: CSÖRSZ RUMEN István, SZABÓ G. Zoltán. Bp. 2007. MTA Irodalomtudományi Intézet, 485–491. [http://www.iti.mta.hu/Szorenyi60/Font_Keseru.pdf].

⁴ Bayer személyéhez (aki nem azonos az 1674-ig élt azonos nevű eperjesi tanárral és ismert filozófus szerzővel) bővebben l. FONT ZSUZSA–KESERÜ Bálint: *Erdélyi százsz rajongók a XVII. században. A brassói Johann Bayer, Lübeck prófétája*. In: *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk.: PÁL-ANTAL Sándor, SIPOS Gábor, W. KOVÁCS András, WOLF Rudolf. Kolozsvár, 2003. Erdélyi Múzeum-Egyesület, 236–244.

⁵ A jelentésben megemlített, 1665-ben megjelent könyvben Johann Andreas 6. (I. MANITIUS, Johann: *Collegium Politicum : Viginti Disputationibus [...] Hoc est, Sub Thesium brevissimum, & Quaestionum maxime illustrium ac iucundissimarum, aliarumque rerum ac distinctionum utilissimarum forma, pertractatum / & In Alma Leucorea Publice expositum Autore Ac Praeside Johannem Manitio ... Sub calcem Accessit Index Disputationum & Quaestionum*. Wittenberg, 1665. Quenstedt ajánlása a kötet 6. oldalán található).

ablakon kidobta, mondván: micsoda ember lenne ő, ha olyan dolgokat adna tovább, amelyek teljességgel haszontalanok.

Bár Tschesch szintén a spiritualisták körébe sorolható, teljesen eltérő karaktert jelenít meg. A könyvégető Bayertől (és társaitól) radikálisan különbözik az emberi tudás és eszközei megítélésében: latinos műveltségét és egyetemi tanulmányait vállalva bírálja kora könyvműveltségét.

Tscheschnek általában is vannak fenntartásai a könyvekből szerezhető tudás minőségével és a tanult emberek „véleményeivel” (Meinungen) szemben. Három fő érvet nevez meg: véleménye szerint egyfelől „a sok könyvnek sosem szakad vége”⁶, továbbá a prédikációk is csak a testre hatnak; másfelől a könyvek megakadályozzák Isten valós megismerését, mivel „a fülek még mindenütt a könyvekkel vannak betömve és elfoglalva”⁷; és végezetül „az emberek [által alkotott különböző] vélemények és előírások közepette a jámborak (die Einfältige[n]), sőt még sok kegyes, tanult ember sem tudja, hogy hová forduljon”.⁸ Mint ahogy ebből is látszik, Tschesch is kritizálja a könyvek áradatát és a sok, egymással konkuráló nézet elterjedését. Ez az ellenszenv nála mégsem vezet könyvromboláshoz vagy a tanult tudás teljes elutasításához. Sőt mi több, Tschesch egy költői kérdés által érzékelteti pozitív beállítottságát a műveltség (Litterae) iránt. Mindez az általa „híresnek és műveltnek” nevezett Joachim Morsiushoz írt epigrammájának első sorában fogalmazódik meg a következőképpen: „Talán bűn a műveltség, bűn a művelteket szeretni, és nem a tömeg léptei nyomán tartani a csillagok felé?”⁹

Mivel a spiritualisták alapvetően bipoláris világfelfogása szigorúan és következetesen különbséget tesz lélek és test, szellem és betű, inspiráció és tanultság, illetve a tulajdonságok terén szellemi és világi, jámbor és tanult között, Tschesch elismerő megnyilatkozásai a műveltséggel kapcsolatban és visszafogottsága az ún. „betű-tudás” (Buchstabenwissen) kritizálásakor hiteltelennek tűnhet a spiritualisták csoportján belül. Mivel viszont az említett fogalmak a spiritualisták esetében olyan ellentétpárokat alkotnak, amelyek egy skála két végpontját képezik, Tschesch beállítottsága nem tekinthető feltétlenül ellentmondásosnak. Amennyiben megkíséreljük elhelyezni Tschesch nézeteit és tetteit egy ilyen jellegű skálán, a betűhöz, a tanultsághoz közelebb eső póluson kell elhelyezni őket, míg Bayer és a többi radikális spiritualista nézetei e pólustól jelentősen távolabb lennének, és a másik véglethez, a szellem és az inspiráció kizárólagosságának pólusához közelednének. Ez magyarázza meg azt a tényt is, hogy Tschesch ugyan alapvetően sok nézetet oszt Bayerrel, de azokat mégsem képviseli oly radikális módon, mint a példaként megszólaltatott brassói lelkész. Annak ellenére tehát, hogy alapvetően Tschesch is elutasítja az „emberi tanokat” (Menschen-Lehren), mint vitairó, költő és levélíró nem képes ezek ellen radikális fellépésre. Tschesch nyíltan kifejezi örömét az egyre gyakrabban felbukkanó, neki tetsző írások megjelenése miatt. Az új, Tschesch által kegyesnek ítélt irodalom gazdagodását ő a kinyilatkoztatás meg nem szűnő feléledése bizonyítékának látja:

⁶ „viel Bücher machens [...] kein ende” – TSCHESCH, Johann Theodor von: *Kurtzer und einfältiger Bericht / Von der einigen wahren RELIGION* [...]. Amsterdam, 1646. 14–15.

⁷ „die Ohren noch überall [...] mit der Bücher [sic!] verstopffet und praeoccupiret” (TSCHESCH, Johann Theodor von: *Vertrauliche Send-Schreiben, Vom Inneren Ewigen Leben/Wobey Ein auserlesenen Brief Jacob Böhmens/Vom Wahren Christen [...] zu Dienst herausgegeben*. S. L., 1711. 30).

⁸ „weil dann nun unter so vielen Meinungen und Satzungen der Menschen / die Einfältige[n] / auch wohl viel fromme Gelehrte / fast nicht wissen / wo sie sich hinwenden sollen” – TSCHESCH: *Kurtzer...* i. m. (6. jegyzet) előszó, 6r.

⁹ „An Literae Crimen, Literatos Crimen amare, / Et non vulgari tendere ad Astra Gradu?” – TSCHESCH, Johann Theodor von: *Vitae cum Christo sive Epigrammatum sacrorum centuriae XII*. S. L. 1644. 261, Nr. 11.

„Ietzo gehet hin vnd wider das Licht auff, vnd wirdt vberall davan gezeuget beij allerleij Menschen, vnd kommen allerleij schöne vnd Geistreiche Schrifftten hervor, die davan zeugen [tehát a fényesség feltöréséről], vnd reget sich zu deßen Offenbarung fast die gantze Natur.“¹⁰

Tscheschnek ezen elképzelése – ami egyben a spiritualista gondolkodás egyik alapgondolata – arra a nézetre vezethető vissza, hogy a kinyilatkoztatás nem zárult le a Szentírás rögzítésével, hanem állandóan újra és újra megismétlődő jelenség. Az új kinyilatkoztatás ennek folytán szerves részét képezi a korábbi kinyilatkoztatásoknak: azok egy másik oldalát világítja meg, így folyamatosan feleleveníti, kiegészíti és elmélyíti a korábbi kinyilatkoztatásokat.¹¹

A könyv- és betűellenesség tehát nála is – mint sok más spiritualistánál – nem a vad gyűlöletet jeleníti meg minden könyvvel szemben, hanem kifejezi az olyan alkotások elítélését és semmibe vételét, amelyek a Szentlélek hozzájárulása nélkül keletkeztek.¹² Mindezekeken felül, mint ahogy az Tschesch több írásából és leveléből is kiderül, ő a „földi” értelemben véghezvitt tettet tartja nem spiritualistához méltónak és elítélendőnek. Ez okból ítéli el Tschesch a spiritualista utazó prófétát, Ludwig Friedrich Gifftheilt (1595–1661)¹³ is, mikor az vallásos hevületében 1636-ban törrel támadt az ifjabb Lucas Osianderre.¹⁴ Gifftheil – aki röpiratok és levelek által szólt intő hangon Európa előkelőségeihez és egyetemi professzoraihoz, apokaliptikus hangulatban bűnbánatra próbálva őket ösztökélni – nem az egyetlen radikális próféta személyiség ebben az időben. Gondoljunk csak Adolf Heldre, Paul Felgenhauerre vagy az elbingi Albrecht Adelgreifra. A magukra prófétaként tekintő radikálisok tragikómikuma, hogy saját nézeteik népszerűsítéséhez ők is nagy örömmel ragadtak tollat, sok esetben még nagyobb vehemenciával, mint ellenségeik.

Tschesch itt bemutatott kettőssége legnyilvánvalóbban a latin nyelven íródott epigrammagyűjteményében jelenik meg. Itt Tschesch saját életét mutatja be, 1621-ben bekövetkezett (spirituális) „új-jászületésétől” (renasci) 1644-ig, részletesen beszámolva olvasmányairól és humanista műveltségéről. Lirájában szintén héber és latin nyelvtudását csillogtatja meg, amikor versei címzettjeinek nevét gondosan szótagokra bontja, majd azok eredetét a latin, illetve a héber nyelvből próbálja levezetni, ily módon adván azoknak értelmet.¹⁵ Ezáltal Tschesch tulajdonképpen pontosan arra a „betűtudásra” támaszkodik, amit a radikális spiritualisták oly hevesen kritizálnak és elleneznek.

¹⁰ Tschesch Lazar Henckelnek 1637-ben írt levele (Klassik Stiftung Weimar: Herzogin Anna Amalia Bibliothek Sign. MS. Q. 286/18 Bl. 22r–26r. Bl. 24r.).

¹¹ Ezekről az elképzelésekről bővebben I. BENZ, Ernst: *Der Prophet Jakob Boehme. Eine Studie über den Typus nachreformatorischen Prophetentums*. Darmstadt, 1959. Akademie der Wissenschaften und der Literatur, 80–82.

¹² L. pl. TSCHESCH: *Kurtzer...* i. m. (6. jegyzet) 17.

¹³ Gifftheil személyéről bővebben: *Gifftheil, Ludwig Friedrich*. In: *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*. 2. Hrsg.: Friedrich Wilhelm BAUTZ. Hamm, 1990. 244 hasáb; valamint WALLMANN, Johannes: *Schlesische Erbauungsliteratur des 17. Jahrhunderts. Die Schriften des Liegnitzschen Landeshauptmanns David von Schweinitz (1600–1667)*. = *Jahrbuch für Schlesische Kirchengeschichte* (86.) 2007. 45–98. itt 62.

¹⁴ Az ifjabb Lucas Osiander (1571–1638) ortodox-lutheránus teológiaprofesszor Tübingenben.

¹⁵ L. pl. TSCHESCH: *Vitae...* i. m. (9. jegyzet) I: 56. (Tschesch Epigrammaira a következőkben rövidítésképpen római számmal a *centuriae*-re, arab számmal pedig az azon belüli sorszámára hivatkozom). L. még Tschesch halotti versét az elbingi költő Friedrich Zamehl tiszteletére (*ΠΟΛΥΦΗΜΙΑ Nobiliss: Ampliss: Viri Dn: Frid. Zamelii Poetae, & Reip: Elbing: Cos: Claris: Doloris ac amoris contestandi causa ab amicis scripta*. Elbing, 1647. 1v.).

Vitairataiban Tschesch érvelésben jártas és nagy olvasottsággal rendelkező íróként jelenik meg. Olvasottságára az említett epigrammagyűjtemény mellett levelezéséből, két, Böhme népszerűsítésére írt művéből (az *Einleitung*ből¹⁶ és az *Apologiá*ból¹⁷), posszesszorbejegyzéseiből, valamint közvetve közeli barátja, Abraham von Franckenberg könyvtára vizsgálatának a segítségével lehet következtetni. A könyvtár már az 1630-as években ismert volt a spiritualisták körében, és a kortársak gyakran nem kizárólagosan Franckenberg tulajdonaként, hanem Tschesch és Franckenberg közös könyvgyűjteményeként tekintettek rá. Így gondolta például Johann Permeier is, aki fontos szerepet játszott a misztikus-spiritualista irodalom terjesztésében, többek közt a Kárpát-medence területén is.¹⁸ Permeier ezen törekvéseben a magyar-osztrák származású mágnás donnersmarcki¹⁹ Henckel családtól várt támogatást. A Henckel család magyar nyelvű területek felé irányuló, anyagi érdekek által is motivált komoly érdeklődését az is szemlélteti, hogy az ifjabb Lazarus Henckel fiának, Eliasnak a neveltetésében a vallás és a latin nyelv elsajátítása mellett a magyar nyelv tanulásának is fontos szerepet tulajdonított.²⁰ Tschesch nemcsak Permeierrel, hanem a Henckel családdal is kapcsolatban

¹⁶ TSCHESCH, Johann Theodor von: *Einleitung in dem Edlen Lielen-Zweig des Grundes und der Erkänntniß / der Schrifften des Hoherleuchten Jacob Böhmens / geschrieben an Heinricum Prunnium [...] durch Johannem Theodorum von Tschesch*. Amsterdam, 1679.

¹⁷ TSCHESCH, Johann Theodor von: *Zweifache Apologia und Christliche Verantwortung auf die fünf lästerlichen Hauptpuncte Davids Gilberti von Utrecht / insgemein: Wider die Person und Schrifften des theueren und hoherleuchteten Manns Jacob Böhmens [...]*. Amsterdam, 1676.

¹⁸ Permeier alakjához l. WOTSCHKE, Theodor: *Die Frankfurter Folioausgabe der Arndtschen Postille und der österreichische Protestantismus*. = Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus im ehemaligen und im neuen Österreich (55.) 1934. 65–68; WOTSCHKE, Theodor: *Der Polnischen Brüder Briefwechsel mit den märkischen Enthusiasten*. = Deutsche wissenschaftliche Zeitschrift für Polen (22.) 1931. 1–66, különösképp 4–11; WOTSCHKE, Theodor: *Johann Permeier: Der Primarius der christköniglichen Triumphgesellschaft*. = Zeitschrift für Kirchengeschichte (56.) 1937. 565–592; KESERÜ Bálint: *In den Fußstapfen der Rosenkreutzer: Johann Permeiers Tätigkeit und Vorhaben im Karpatenbecken*. In: *Rosenkreutz als europäisches Phänomen im 17. Jahrhundert*. Amsterdam, 2002. 286–306. Bibliotheca Philosophica Hermetica /Pimander, Texts and Studies 7./; VISKOLCZ Noémi: *Reformációs könyvek. Tervek az evangélikus egyház megújítására*. Bp. 2006. Universitas Kiadó /Res libraria 1./; VISKOLCZ Noémi: *Egy Böhme-olvasókor az 1630–40-es években*. = Magyar Könyvszemle (114.) 1998. 140–145. A levél, amelyben Permeier Franckenberg és Tschesch közös könyvtáráról beszél, 1638. április 28-án íródott, és a Franckesche Stiftung könyvtárában található (B17a III31). L. továbbá: VISKOLCZ: i. m. 2006. (18. jegyzet) 43–44.

¹⁹ Szepescsütörtökhely, ma Spišský Štvrtok, Szlovákia. A család kapcsolatairól l. KESERÜ Bálint: „Ein oberschlesischer Spiritualistenkreis um Lazarus Henckel den Jüngeren. Fragen und Hypothesen”. In: *Oberschlesische Dichter und Gelehrte vom Humanismus bis zum Barock*. Im Auftrag der Stiftung Haus Oberschlesien. Hrsg. Gerhard KOSELLEK. Bielefeld, 2000. /Tagungsreihe der Stiftung Haus Oberschlesien 8./ 281–293.

²⁰ L. GÜNDISCH, Gustav: „Valentin Frank d. Ä. Als Erzieher der Enkel des Lazarus Henckel von Donnersmarck”. In: Gustav GÜNDISCH: *Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen*. Aufsätze und Berichte. Köln, 1987. Böhlau, 379–389. 383. /Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 14./

állt.²¹ A sziléziai spiritualista a befolyásos család révén próbálta saját műveit megjelentetni, valószínűsíthetően a szépségségi nyomdák valamelyikében.²²

Franckenberg 1652. március 16-án keltezett leveléből kiderül, hogy Tschesch könyvei halála után immár hivatalosan is Franckenberg „Bibliotheca Eusebiana”-nak nevezett könyvtárába kerültek.²³ Ezeknek a könyveknek egy része ma a Wrocław Egyetemi Könyvtárban található; vizsgálatukat Franckenberg könyvtárának kutatása során Bruckner János végezte el.²⁴ További hét könyv található a Sächsische Landesbibliothek–, Staats- und Universitätsbibliothekben. Ezek túlnyomó része Tschesch egyetemi tanulmányaihoz kötődik.

Az említett forrásmunkák vizsgálatával megállapítható, hogy Tschesch széleskörű olvasottsága erősen eklektikus jellegű, és nem csupán a teozófus Böhme műveinek olvasására korlátozódik, mint ahogy az a szakirodalomban elterjedt. Tschesch főképp *Einleitung* és *Apologia* című műveiben számol be Böhme könyveinek tanulmányozásáról. Ebből kiderül, hogy Tschesch Böhme írásai közül először feltehetőleg nem az *Aurorát*, hanem Böhme *Von der Gnadenwahl* című alkotását ismeri meg. Továbbá arra is fény derül, hogy Tschesch saját bevallása szerint 1637 és 1641–1642 között nem foglalkozott Böhme műveinek olvasásával. A Tschesch által megnevezett Böhme-kiadványok megerősítik ezt a „vallomást”, mivel ezek nagyrészt Abraham Willemsz van Beyerland 1642-ben holland területen kiadott kötetei. Tschesch ismeri viszont az Angelius Werdenhagen által lefordított és kiadott latin nyelvű Böhme-könyvet, a *Psychologia verát* is. Tscheschnek olvasnia kellett továbbá jó barátjának és „Kristusban való testvérének” (Bruder in Christo), Franckenbergnek a Böhme-kiadványát, amely *Josephus Redivivus*²⁵ címmel jelent meg, (Pszeudo) Tauler írásaival együtt.

Noha Tschesch kiemelt fontosságú olvasmányai közé sorolja – természetesen a Biblia abszolút primátusának elismerésével – Luther írásait is, viszont egy szintre emeli azokat a késő középkori német misztikus, Johannes Tauler műveivel. Amellett, hogy Tschesch Taulert Lutherrel egyetemben „a két egyesítendő középpont”²⁶ egyikének nevezi, azt javasolja „istent kereső olvasóinak” (gottsuchender Leser), hogy először Tauler műveit olvassák el, csak azt követően tanulmányozzák Luther írásait.

²¹ Tschesch viszonyáról a Henckel családhoz l. KARNITSCHER Tünde: *Vigasz „éhező lelkek” számára. A sziléziai spiritualista, J. Th. von Tschesch művei nyomában*. In: *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum Tomus XXX*. Szerk.: FONT Zsuzsa, ÖTVÖS Péter. Szeged, 2011. 235–241.

²² Ezzel kapcsolatban l. még KESERÜ Bálint: *Akatolikus mecénatúra a dunai monarchia országaiban a donnermarcki Henckelek példáján*. In: „Ez világ, mint egy kert...”. Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére. Szerk.: BUBRYÁK Orsolya. Bp. 2010. MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, 379–387, különösképpen 382–383.

²³ FRANCKENBERG, Abraham von: *Briefwechsel*. Szerk.: Joachim TELLE. Stuttgart–Bad Cannstatt, 1995. Frommann-Holzboog, 295–296.

²⁴ BRUCKNER, János: *Abraham von Franckenberg a bibliographical catalogue with a short-list of his library*. Wiesbaden, 1988. Harrassowitz /Beiträge zum Buch- und Bibliothekswesen 25/. Franckenberg könyvtárával kapcsolatban l. még BRUCKNER, János: *Die „Bibliotheca Eusebiana” Abraham von Franckenbergs: zur Rekonstruktion einer Gelehrtenbibliothek (1652)*. = Wolfenbütteler Barock-Nachrichten (13.) 1986. 66–70.

²⁵ Az egyes Böhme-nyomtatványokhoz bővebben l. BUDDECKE, Werner: *Die Jacob-Böhme-Ausgaben. Ein beschreibendes Verzeichnis. I. Die Ausgaben in deutscher Sprache*. Göttingen, 1937. /Hainbergschriften. Arbeiten Göttinger Bibliothekare 5./ 166, Nr. 140; 191–193, Nr. 164; 195–197, Nr. 166–167.

²⁶ „Thaulerus, Lutherus: Duo centra unienda” – TSCHESCH: *Vitae... i. m.* (9. jegyzet) I: 58.

Mindkettőjük műveiben szinte kizárólag Krisztus központi szerepének hangsúlyozását és a krisztusi kegyességet tartja meghatározónak.²⁷

Eckhart mester és Heinrich Seuse Tschesch megítélése szerint külön csoportba tartoznak. Úgy véli, Eckhart és Seuse „teológiája” még nem tökéletes, hanem csak „előkészület a valós, szellemi, passzív teológiára”.²⁸ A passzív teológiát illetően Tschesch a két évszázaddal később tevékenykedő Matthes Weyer²⁹ műveit látja mérvadónak. A misztikus írók közül még Diego de Estella, Bonaventura, Johannes Justus von Landsberg (cca 1490–1539),³⁰ Constantin de Barbanson (1582–1631)³¹ és az Avilai Szent Teréz gyóntató Alcántarai Szent Péter műveit, valamint a spiritualisták körében kanonikusnak számító *Theologia Deutschot* és Kempis Tamás *Imitatio Christi* című alkotását ismeri. Tschesch egyik művének későbbi kiadója, Friedrich Christoph Oetinger tudósítása szerint Tschesch az 1620-as *Frankfurti Vulgata* kiadásában végrendeletképpen az *Imitatio Christi* III. könyve 23. fejezetének első részéből idézett latin nyelven.³² Tschesch itt feltehetően a Franckenberg könyvtárában található, Castellio által Bázelen latin nyelven kiadott *Imitatio Christiből* idéz.³³

Kevésbé meglepő módon Arndt és a pseudoweigelianus írók is Tschesch olvasmányaihoz tartoztak. Ez vonatkozik a rózsakeresztesek munkásságára is, amellyel Tschesch kézirat formájában már egyetemi éveiben is találkozhatott Marburgban. Ezek közül Tschesch valószínűleg John Dee, Johann

²⁷ TSCHESCH: *Vitae... i. m.* (9. jegyzet) III: 89. Itt szükséges megemlíteni, hogy Tschesch is – mint sok kortársa – tévesen Taulernek nyilvánít több, a strasbourgi *Gottesfreunde* körében született művet. Ilyen például a *Nachfolung des armen Lebens Christi*, amelyet Tschesch halála után Franckenbergre hagyott; vö. BRUCKNER: *i. m.* 1988. (24. jegyzet) 101, D37. A könyv a következő címen is ismert: *Das Buch von der geistigen Armut* (l. még GNÄDINGER, Louise: *Johannes Tauler: Lebenswelt und mystische Lehre*. München, 1993. Beck C.H. Verlag, 423).

²⁸ „es [ist] alles nur eine Vorbereitung der recht Geistlichen Theologiae passivae und [erreicht] sie noch nicht” – TSCHESCH: *Einleitung... i. m.* (16. jegyzet) 60.

²⁹ L. még TSCHESCH: *Vitae... i. m.* (9. jegyzet) V: 53–54, valamint TSCHESCH: *Einleitung... i. m.* (16. jegyzet) 60, 61–63. Weyer személyéhez l. még *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon i. m.* (13. jegyzet) 16: 1546–1548. hasáb; ARNOLD, GOTTFRIED: *Kirchen- und Ketzerhistorie*. 3. Frankfurt am Main, 1729. 16–20; ARNOLD, GOTTFRIED: *Vertheidigung der mystischen Theologie*. In: *Historie und Beschreibung der Mystischen Theologie, oder Geheimen Gottesgelehrtheit, wie auch der alten und neuen MYSTICORVM. Nebst beygefügtter Vertheidigung dieser Theologie, und einem Sendschreiben von den Gründen und Kennzeichen der vornehmsten MYSTICORVM aus den letzten Seculis*. Zweyte und verbesserte Auflage. Leipzig, 1738. 176–177; ZEDLER, Johann Heinrich: *Großes vollständiges Universal Lexicon*. 55. Leipzig–Halle, 1748. 1175–1177. hasáb.

³⁰ Landsberg befogadja az egyházatyák kegyességi irodalmát és a középkori misztikát (ez mindegyiknek a Herz–Jesu–Frömmigkeitra vonatkozik), amelyet megpróbál meghonosítani a mindennapi vallásos életben.

³¹ Bővebben Barbanson személyéhez l. Stanislaus GRÜNEWALD recenzióját: *Zeitschrift für Ascese und Mystik* (10.) 1935/2. 161–164.

³² TSCHESCH, Johann Theodor von: *Aufmunternde Gründe zu Lesung der Schrifften Jacob Boehmens [...] nebst Johann Theodor von Tschesch Leben*. Frankfurt–Leipzig, 1731. 6.

³³ CASTELLIO, Sebastian: *De Imitando Christo, Contemnendisqve mundi uanitatibus libellus auctore Thoma Kempisio, interprete Sebastiano Castellione*. Basel, 1563. L. még BRUCKNER: *i. h.* 1986. (24. jegyzet) 68–69; *i. m.* 1988. (24. jegyzet) 101, D38.

Valentin Andreae és Julius Sperber műveit olvasta.³⁴ Az első két szerzőtől Franckenberg könyvtárában is voltak példányok.³⁵

Meglepő módon úgy tűnik, hogy bár Tschesch néhány helyen kritizálta a spiritualisták körében jól ismert Paracelsus nézeteit, annak könyveit csak közvetve ismerhette a polemikus irodalomból, vagy feltételezhetően egyáltalán nem ismerte.³⁶ A rendelkezésre álló források sem árulnak el többet arról, hogy Tschesch olvasta-e, és ha igen, akkor mely írásait olvashatta Paracelsusnak.

Mint korábban említettük, Tschesch epigrammaiban több helyütt humanista műveltségéről ad tanúbizonyságot. Marburgban és Heidelbergben töltött egyetemi évei során (1615–1621) keletkezett írásai főképp a klasszikus irodalom toposzaiból táplálkoznak. A klasszikus antik görög filozófusok és írók közül Arisztotelészt, Epikurosz, Platónt, Plutarkhoszt, az eliszi Pürrhont, a szamoszi Püthagorasz, a kitioni Zénont és Szókratészt említi meg. Ezen „pogány” gondolkodók dicsőítését (Arisztotelész és Zénón kivételével) azzal magyarázza, hogy véleménye szerint nézeteik jól összeegyeztethetők a Szentírással.

A kora újkorban a spiritualisták körében Hermész Trismegisztosznak tulajdonított írások, annak ellenére, hogy koruk, szerzőjük és valóságuk már Tschesch életében is vitatott volt, Tschesch számára mégis kiemelkedő fontossággal bírtak.³⁷ Tschesch Augustinus Steuchus (1497–1548) *De peregrini Philosophia*³⁸ című könyvét, valamint Francesco Patrizi 1593-as velencei *Nova de universis philosophia*...³⁹ című művét ismeri. Mint az a címlap alapján is megállapítható, a reneszánsz platonizmus és a kései hermetizmus egyik legnagyobb alakjaként számon tartott Patrizi⁴⁰ által kiadott kötetben a *Corpus Hermeticum* mellett a platonikus filozófia, Zoroaszter és Arisztotelész gondolatai is megtalálhatóak.

³⁴ Tschesch 1635. március 10-én keltezett, Franckenbergnek írt levelében említi Sperber írásait a következő címmel: *Ein Geheimer Tractatus Iulii Sperberi Von den dreyen Seculis oder Haupt-zeiten* és *Mysterium Magnum* – TSCHESCH: *Send-Schreiben...* i. m. (7. jegyzet) 4.

³⁵ A Franckenberg könyvtárában fellelhető két mű: DEE, John: *Monas hieroglyphica*, vö. BRUCKNER: i. m. 1988. (24. jegyzet) 95, D13; valamint ANDREAE, Johann Valentin: *Peregrini in patria errores*.

³⁶ L. Tschesch 1641. október 3-án Heinrich Pruniusnak írt levelét (Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel Sign. 796 Helmst. 59r.), valamint TSCHESCH: *Einleitung...* i. m. (16. jegyzet) 90.

³⁷ L. STOCKINGER, Hermann E.: *Die hermetisch-esoterische Tradition unter besonderer Berücksichtigung der Einflüsse auf das Denken Johann Christian Edelmanns (1698–1767)*. Hildesheim, 2004. Olms Verlag, 212–220, 178–223. /Philosophische Texte und Studien 73/. A hermetikus írások kora újkori kritikájához l. *Das Ende des Hermetismus. Historische Kritik und neue Naturphilosophie in der Spätrenaissance; Dokumentation und Analyse der Debatte um die Datierung der hermetischen Schriften von Genebrard bis Casaubon (1567–1614)*. Hrsg. Martin MÜLSOW. Tübingen, 2002. Mohr Siebeck /Religion und Aufklärung 9/.

³⁸ Vö. TSCHESCH: *Vitae...* i. m. (9. jegyzet) V: 24.

³⁹ A következő kiadványról van szó: PATRIZI, Francesco: *Nova de universis philosophia libris quinquaginta comprehensa [...] Quibus postremo sunt adjecta. Zoroastis oracula CCCXX ex Platonis collecta. Hermetis Trismegisti libelli et fragmenta [...] Asclepii discipuli tres libelli. Mystica Aegyptiorum, a Platone dictata, ab Aristotele excepta, et perscripta philosophia. Platoniorum dialogorum novus penitus a Francisco Patritio inventus ordo scientificus. Capita demum multa in quibus Plato concors, Aristoteles vero Catholice fidei adversarius ostenditur*. Velence, 1593. L. még BRUCKNER: i. h. 1986. (24. jegyzet) 68.

⁴⁰ L. KLANICZAY Tibor: *A múlt nagy korszakai*. Bp. 1973. Szépirodalmi Könyvkiadó, 308–309, 262–267.

Mindezen ókori és részben Mózes előttinek gondolt nézetek azért találnak befogadásra a spiritualisták nagy részének és Tscheschnek a gondolkodásmódjában, mert a meg nem szűnő keresztény isteni kinyilatkoztatásként jelennek meg a befogadók számára. A kinyilatkoztatást nem csak szüntelenül ismétlődő és időtlen, hanem mindig újra alakot öltő jelenségnek látják, amely a pogányok előtt sem torpan meg. Ez a fő gondolat megjelenik Steuchusnál is, és alapot szolgáltat annak az elképzelésnek, hogy ugyanaz a tudás létezett már Krisztus megszületése előtt, a nem keresztények között is. Tschesch szintén újra meg újra meglepetésének ad hangot, amikor egyre több párhuzamot vél fölfedezni a Krisztus előtti írások és a Szentírás között.⁴¹

Összefoglalásként megállapítható, hogy Tschesch viszonya a könyvekhez és a könyvműveltséghez túlnyomórészt pozitív. Olvasottsága eklektikus, a felekezeti hovatartozást figyelmen kívül hagyja. Tschesch ennek során a Biblia, valamint – csak a legfontosabbakat említve – a késő középkori misztika, a hermetikus irodalom, az antik görög és római gondolkodók, a kora újkori radikális spiritualisták és Luther elképzeléseit ötvözi egységes, új, szinte már szét sem bontható egyveleggé.

Annak ellenére, hogy Tschesch osztja a spiritualisták által elvárt jámbor és „együgyű” (einfältig) hívők ideáljának elképzelését, saját maga nem tagadja meg könyves műveltségét, és szüntelenül azon munkálkodik, hogy a legkülönbözőbb irodalmi műfajokon belül (epigramma, szonett, vitairat, vigasztaló levelek, kegyességi irodalom, értekező próza), mind a latin, mind a német nyelv használatával minél szélesebb olvasótáborra nyerjen meg. Ily módon nemcsak a kevésbé iskolázott hívőket, hanem a polemikus iratokat böngésző tanult embereket is meg szeretné győzni saját (és nem kizárólag Böhme) vallásos elképzeléseiről. Tschesch irodalmi munkássága ezáltal „apostoli” énje alá rendelődik. Számára a legfontosabb az általa helyesnek vélt hit magas színvonalú ismertetése és terjesztése a lehető legszélesebb körben.

KARNITSCHER TÜNDE BEATRIX

⁴¹ L. pl. TSCHESCH: *Vitae... i. m.* (9. jegyzet) V: 10.

A Hét álnevei (Regeszta az önleplezésekről). Akik kézbe vették már *A Hét* valamelyik évfolyamát, tudják, hogy a lapban meglehetősen sok úgynevezett álnév szerepel: a szokványos szignóktól az ilyen-olyan álneveken át a különböző jelekig. Ez a rejtőzködés, ez az álruhás szerzői jelenlét olyan mérvű, hogy *A Hét* egyik jellegzetességének kell tekintenünk. (Erre, aligha véletlenül, már Krúdy Gyula fölfigyelt, aki Kiss Józsefről írott portréjában¹ az álnévhasználat egyféle magyarázatát is megkísérelte.) Az álnévhasználat azonban számos problémát fölvet; mindenekelőtt elfedi, vagy legalábbis elbizonytalanítja a valódi szerzők kilétét. Így a kutatásnak legalább két komoly problémát feltétlenül tisztáznia kell. Az egyik mindjárt a szerzők azonosítása (ezt kísérlik meg elvégezni az álnévlexikonok, esetünkben Gulyás Pál² nevezetes munkája), a másik pedig – persze nem függetlenül az első feladattól – a jelhasználat módjának átvilágítása. A kettő közül az utóbbi a bonyolultabb (s szemiotikailag az érdekesebb), ám ennek is előfeltétele az elsőként említett munka: a jel és a jelhasználó összetartozásának tisztázása. Magyarán az: melyik jelet ki használta, azaz ki volt a szerző, aki egy adott jellel jelölte meg írását.

Sajnos esetünkben egyelőre aligha mondható el, hogy az alapfeltárás már megtörtént volna. Gulyás Pál ugyan jó néhány jelet és nevet azonosított *A Hét* köréből is, de adatait egy szélesebb körű gyűjtésbe integrálta, így *A Hétre* vonatkozó adatokat voltaképpen föloldotta az összmagyar álnévrendszertekben – miközben adatfeltárása értelemszerűen nem érte el a kívánt teljességet. Ebből pedig az következik, hogy ma se az nem világos, milyen jelek és álnevek fordultak elő az évtizedek során *A Hétre*, sem pedig az, hogy közülük melyek várnak még tisztázásra. Az álnévlexikon, funkciójából adódóan, „csak” arra ad választ, hogy egy keresett álnév „igazi” szerzőjét sikerült-e már azonosítani. Ez persze egyáltalán nem kevés, sőt. A teljesítmény nagyságát csak az tudja igazán becsülni, aki már maga is próbálkozott hasonló munkával. Gulyás Pál szorgalma azonban, ismételjük meg, számos olyan problémát nyitva hagyott, amelyre választ szeretnénk kapni.

Az előttünk álló munkát valamicskét könnyíti, hogy a nevek és jelek egy részét maga a lap fedte föl: olvasóinak érdeklődését kielégítendő s önmaga iránt érdeklődést keltve az idők során jó néhány olyan szerkesztői üzenet – „Heti posta” – született, amely ide vágó becses adatokat tartalmaz. Olykor – valamilyen alkalmából, többnyire a lap történetére emlékezve – más összefüggésben is föl-villan egy-egy álnév tulajdonosa. (Az egyik jubileum alkalmából magáról *A Hét* álnévhasználatáról is született áttekintő cikk³ – sok fontos adattal, de természetesen egyáltalán nem minden problémát megoldva.)

Első lépésként most a lapnak ezt az önföltáró, „önleplező” munkáját kísérlöm meg számba venni. Az így összeállt regeszta a szerkesztői üzenetre (Heti posta) való hivatkozás után megadja az adatot visszakereshetővé tevő évszámot és oldalszámot (a kettőt kettősponttal választva el), majd a szempontunkból releváns szemelvény szövegét. (Egy-egy álnevet persze a lap olykor többször is „leleplezett”; ezeket mégis minden esetben regisztrálom, hiszen így az álnév időbeli használatára is nyerünk adatokat.) A szemelvények az álnevek föloldásán túl használatuk indítékaiba és irodalomtörténeti szerepükre is rávilágítanak.

Heti posta 1890: 272. „*Margit*. [...] Ha jól értettük, Ön arra kíváncsi, hogy kik írják nálunk a névtelen cikkeket, kicsoda például az a Masque, az a Nemo, az az X, az az Y? Névtelen hősöknek nem mondhatjuk őket, mert részben jó hangzású, részben fényes nevek viselői az irodalomban. Inkább

¹ Krúdy Gyula: Mese a varrógépről. = *Uő*: A tegnapok ködlovagjai II. köt. Békéscsaba, 1925. 214-215.

² Gulyás Pál: Magyar álnév lexikon. Bp. 1956.

³ Lovik Károly: Álnevek. = *A Hét*, 1899:866-867.

zártisakú lovagoknak, a kik nagyobb kényelem okáért »bujkálnak«, a mint Ön mondja, hogy jó dömöczki aczélukkal annál keményebben támadhassanak. Nem mondjuk épen, hogy indiscretio, a mit tőlünk kíván, de mindenesetre igen kedves és az illetőkre nézve mindenképen hízelgő kíváncsiság. Papája azonban, a ki nagyon okos ember lehet, egészen más verdictet ejtene, azt mondaná: »Margó, békesség adassék! Ezek is olyan actacsomók, a melyekbe a kis lány ne akarjon belepillantani.« Arra a kérdésére azonban, hogy ki olvassa leveleit, minden kétséget kizáró választ adhatok: *Justh* Zsigmond barátunk *nem*, mert ő most Nápolyban a Posilipon sétifíká! és sütkérezik a napon. A viszontlátásra!”

Heti posta 1891: 211. „*K. Szigethy Margit*. Ön igen okosan értelmezi azt a kis cikket és józan értelemmel másképp magyarázni nem is lehet. Hogy *Andronikus* kicsoda, azt minden irodalmi ember tudja: a profán életben *Kozma* Andornak hívják.”

Heti posta 1891: 440. „*Nagyvárad. Sch. I.* Hogy kicsoda az a *Homo*? Először is egy szellemes ember, a ki ebéd után fekete kávé mellett annyi esprit potyogtat el, hogy muníciónak kifutná egy új obstructionális hadjáratra a szélbaliaknak akár egy esztendőre. Másodszor, kiváló képzettségű jogtudós és harmadszor olyan író, aki nálunk is ritkítja párját, pedig szépecskén vagyunk. A nevet, noha nem titok, nem írhatjuk ki, mert nem kaptunk rá meghatalmazást.”

Heti posta 1891: 568. „*Többeknek*. Hogy kicsoda az a *Lucius*? Néhányszor már kitértünk a felelet elől, miután azt tartjuk, hogy a komoly író nem azért ölti fel a rostélyos sisakot, hogy az első hívásra, mint valami czirkuszi gladiátor megjelenjen és magát poseba vágva mutogassa igazi ábrázatát. Most azonban, miután mindenfelől zaklatnak, megmondjuk, hogy kicsoda az a *Lucius*. *Lucius* nem egy ember, hanem gyűjtőnév, egy vívómasque, a melyet felváltva az őlt fel, a kit épen a napi parancs glédába szőlít – pour l’ honneur du drapeau! Az első, a ki heti *Krónikánk* alá e nevet biggyesztette: *Keszler* József volt, a legfényesebb elmék közül való, akik valaha Magyarországon tollat forgattak. Írtak utána *Luciusokat* *Balogh* Pál, a Budapesti Hírlap poétikus tollú vezércikk-írója, továbbá *Ambrus* Zoltán, a ki egy személyben bohème és grand seigneur és aki apró-cseprő dolgokban annyi szellemet pocsékol el, a mennyi tíz takarékos írónak elég lenne útravalóul a parnasszus legmagasabb csúcsára. Az utolsó *Luciust* azonban ezek közül egyik sem írta, hanem írta egy teljesen ismeretlen kollégánk, a ki még egyre vacillál, hogy micsoda név megtanulására kényszerítse a világot. Önök *Kóbor Tamás* aláírással olvastak tőle néhány szépen írt magvas tárczát és rajzot. Egyébképen *Bermann* Adolfnak hívják és egy helybeli elsőrendű pénzintézet tisztviselője.”

Heti posta 1891: 568. „*Sz. Margit Masque* és *Idem* egy személy. Bővebb felvilágosítást adhat róla *Mustármag* és *Csongor*. Mindannyian szívesen köszöntik Önt.”

Heti posta 1891: 584. „Múlt számunkban a »Régi dal« című költemény alól a szerző *Bartóky József* neve véletlenségből kimaradt, mit ezennel pótolunk.”

Heti posta 1891: 728. „*Munkács. Nővérek*. Hogy kíváncsiságát egészen kielégítsük, közöljük ím az illetőnek naccionálóját. Szül. 1867. szeptember 2-án. Ebből kiszámíthatják önök, hogy tíz hónap híján 25 éves, a mely korban az emberek nálunk még nőtlenek szoktak lenni. Születés helye: Pozsony. Vallása: igazhitű. Termete: közép. Fogai: épek. Haja: borzas. Orra: sas. Egyéb ismertető jelei: feltűnő szerény és flegmatikus. Az önök szíves érdeklődése azonban – ezt subrosa jegyezzük meg – mégis kihozta a sodrából.”

Heti posta 1892: 48. „*Budapest. Flórának*. Az ez évi első számunkban megjelent »Saison« című csinos kis alkalmi poemát *Waitzenkorn* Oszkár fiatal másodéves jogász küldte be hozzánk.”

Heti posta 1892: 64. „*Mezarthim*. Annak a »Vége vége...« refraines költeménynek utolsó versszakát nem lehetne kissé jobban pointirozni? Utolsó küldeménye szép és igaz. Olvasóink közül sokan kérdezősködnek: férfi-e, nő-e *Mezarthim*? Mit feleljünk?”

Heti posta 1892: 112. „*Nagyvárad* *előfizető*. Hogy ki lappang a *Mariska* név alatt? Egy igen szellemes, igen művelt és igen szerény úrhölgy, aki nem egyezik bele, hogy kíváncsiságát kielégítsük. És Semper? – Nem az, akire Ön gondol.”

Heti posta 1892: 160. „*Philadelphia. F. Janka. [...]* 2. *Semper* név alatt utolsó időkben legtöbbször Kóbor Tamás írt. Nestor mindig Ambrus Zoltán.”

Ravachol Budapesten 1892: 235. „Az első merénylet elárulta jelenlétét. Igenis Ravachol itt van, csak-hogy itt a közönség félrevezetése céljából a Plagiosippus nevet vette föl. Az első bomba elsült és a kiszemelt áldozatot annyira szétszaggatta, hogy legbensőbb barátai is alig ismernek rá. Csakhogy Plagiosippus nem egy személy, hanem fiatal és tudós emberek egész szövetezete, akik az irodalomban uralkodó rendszerrel nincsenek megelégedve és el vannak szánva, hogy minden nagyfejú irodalmi kufárt légbe röpitenek és a nagyképű monopoliumot aláaknázzák. Ravachol-Plagiosippusék jelszava: Le a vaskalappal uraim!”

Heti posta 1892: 335. „*Farkasd. B. Malvin és Adél úrhölgyeknek. [...]* *Lancelot* név alatt néhányszor Munkácsy Kálmán fiatal novellista írt lapunkba, kinek most van sajtó alatt első nagyobb gyűjteménye. A másikat el nem árulhatjuk.”

Heti posta 1892: 351. „*To hope is my lot. [...]* A mi rendes fordítónk Fáy Béla úr, ki nemcsak tudással, de ambícióval is teljesíti ebbeli hivatását. [...]

Heti posta 1892: 388. „*Budapest. Kiváncsi.* Traveller egyik legrégebb munkatársa lapunknak és ha minden áron tudni akarja, nem más mint *Szemere* Attila, ugyanaz, aki *A Hét* által felvetett famosus Salontérkérdésben úgy megdöngötte Byzancz kapuit, hogy a horpadása ma is meglátszik.”

Heti posta 1893: 159. „*Pepka.* *Semper* = Kóbor Tamás. Hogy Kóbor Tamás kicsoda? Nos, mindenestre *valaki*.”

Heti posta 1893: 174–175. „*Bécs.* 1. Az »Ismerlek szép maszk« című cikket Heltai Jenő írta. 2. Munkácsy Kálmán tudtunkkal nem rokona Munkácsy Mihálynak. 3. Ignótusz és Pató Pál azonosak és némi rokonságban állnak Tar Lőrincz úrral, ki bizonyosan jó ismerőse nagysádnak a »Toldi szerelméből«. Hogy mire való az álnév? Arra így rövidesen megfelelni nagyon bajos. Egy előnye mindenestre van: az hogy az álnevek után nem kell külön adót fizetni.” Heltai hivatkozott írása „Reporter” aláírással jelent meg: 1893:85.

Heti posta 1893: 190. „*V.i.* 1. A kávéházi ciklust legközelebb folytatjuk. 2. Robin = Ábrányi Emil.”

Heti posta 1893: 190. „*Nagy*–Kanizsa. Ignótusz közzöni szíves érdeklődését de incognitóját épen önnel szemben nem lebentti meg. Fél, hogy elrontja illúzióit. Mit szólna ön, ha kitűnnék, hogy a poétáját például Schlesinger Mórnak hívják?”

Irodalom 1893: 226. „Celio, becsületes polgári nevén dr. *Vásárhelyi Lajos*, kinek finoman czizellált hol érzelmes, hol sarkastikus lírai ömlengéseit mindig hálásan fogadták olvasóink és kitüntető figyelemmel az irodalom – eljegyezte magának *Sternthal Ella* kisasszonyt, Sternthal Adolf úr, gyulavarsányi birtokos kiváló műveltségű, bájos leányát. *Celio* utolsó költeményében, mely tavaly szeptemberben *A Hét*-ben megjelent, Ádám apóval évelődött ilyenformán: »Ádám apó, a szerelem – Veled is – Üze fura vastag tréfát. – Minek is szeretted Évát – Minek is?« Mi pedig saját verséből citálván a fejére: »*Hej mihamar utólért a Nemezis*«, boldog kollégánknak teljes szívből gratulálunk.”

Heti posta 1893: 275. „*Nagyvárad. Melinda.* Ignótusnak, legfiatalabb munkatársunknak valódi nevét, amelyre Nagysád annyira kíváncsi, nem publikálhatjuk, egyszerűen azért, mivel az aki e szerény álnévnek súlyt és tekintélyt szerzett, idegenkedik attól, hogy polgári nevét közhírré tegyük. Ezt az aversiót némileg érthetővé teszi az, hogy a kis Ignótusnak (mi magunk közt így hívjuk) az édes apja, a *nagy* Ignótus, akinek neve, ha a magyar publicisztika történetét megírják, mindig ott fog tűndökölni az elsők és legnagyobbak között, teljes életében megelégedett két kis csillagocskával és fényes, olykor egész Európát foglalkoztató cikkei alá sohasem biggyesztette a nevét. A fiú sem akar jobb lenni az apjánál. Ignótus akar maradni és megelégszik azzal, hogy az olvasóközönség mohón olvassa az Ignótus aláírással megjelenő cikkei, a melyekben az ő üde, fiatal lelkének színes röppentyűit eregeti. Több oldalról azt a kérdést intézik hozzánk, hogy vajjon az az Ignótus, aki azokat az érzelmes verseket írja lapunkban, azonos-e azzal a Pató Pállal, aki könyveket bírál

- és novellákat ír? Egy füst alatt e kérdésekre is felelünk: igen, ugyanaz. Megesik azonban, hogy olykor, ha czikkeivel nincs megelégedve (és ez sűrűn fordul elő) kölcsönkéri »Toldi szerelmének« egyik hőstől a még sűrűbb sisakrostélyt és nagy furfanggal *Tar Lőrincz* nevét írja czikkei alá. A beavatottak azonnal észreveszik a turpisságot, hogy *valaki* a saját idegen tollaival hivalkodik. Hogy azonban az elhallgatott névért némiképen kárpótoljuk Nagysádat, ide nyomatjuk az ő híven talált fotográfiáját. Ez a fésületlen kőczos, torzonborz fej annak a vastag szivarcsutkának a végében, Ignotusnak vonásról vonásra hű képmása. Ha lesütött szemeit felütné, egy pár apró, barnán villogó okos szem mosolyogna Nagysádra, és ha véletlenül közelébe jutna, ellenállhatatlan vágyat érezne, belemarkolni az ő természetes csigákban omló, szénfekete selymes hajába, amit mi meg is cselekszünk olykor, amikor valami nagyon szépet ér, mint például ma is, a *Péter* című kis mesteri rajz alkalmából, melyben Nagysád bizonyára gyönyörködni fog. Megjegyezzük még, hogy ez az ügyes kis tollrajz ugyancsak egy Ignotusnak, a harmadiknak és legfiatalabbnak a műve. A Viktor gyerek rajzolta. Isten segítségével majd csak ebből is válik valami.” A szöveg mellett rajz.
- Kitépt levelek 1894: 462. „Olvasóink nagy részét még mindig nyugtalanítja a kíváncsiság, vajon kicsoda az *Egy asszony*, aki ezeket a finom érzésű, mely megfigyelésre valló és az igazság hatását keltő naplótöredékeket írta. Még egyre érkeznek találgató levelek, melyek a modern magyar irodalom legelőkelőbb íróit tisztelven meg a *szerzőség* gyanújával, már ezáltal is bizonyítják, mekkora irodalmi értéket tulajdonítanak a *Kitépt levelek*-nek. A kitaró ostromnak nem állhatunk tovább ellent – kapitulálunk, A nagy találgatás mellett egyik-másik olvasó rátalált az igazira is, aki nem más, mint *Gyarmathy Zsigáné*, nőíróink e kimagasló alakja, kinek a kezében a penna csakúgy fog, mint férfikézben. Ezért hajlottak a találgatók inkább a férfi-szerző hipotéziséhez. De a sok intim vonás, mely a kitépt levelekből nyilatkozik s az egésznek bensőséges, nőies szelleme a tisztult izlésű, előkelő gondolkodású, amellet nőiesen érző úrihölgyre vallanak. Ezzel a leleplezéssel véget ért a találgatás, most már a »gyanúsított« írók nem kénytelenek többé díszes tollakkal ékeskedni, melyek nem az övék, hanem kollégiais tisztelettel háríthatják át az elismerést és tetszést arra, akit az tulajdonképpen illet.”
- Heti posta 1894: 622. „H. M. Vásárhely. *N. R.* A *Jaák* aláírású krónikákat, melyek annyira fölkellették érdeklődését *Tóth Béla*, *A Hét* egyik oszlopa írja.”
- 1894: 818. „*Márkus* József hivatalból képviseli nálunk ezt az irányt, de avval az eleganciával s diszkrétcióval, amit *A Hét* olvasói az ő *Nemo* névvel jegyzett színházi csevegéseiből ismernek.”
- Heti posta 1895: 484. „*Ibolyás levél*. Hogy mért híjják a württembergi királyt Kiliánnak? Mert ott minden embert Kiliánnak hínak. Egyébiránt *Bojtorján* nem az, akire ön céloz, hanem *Ambrus Zoltán*, akire rá *nem* ismerni nehéz, mert stílusa oly kiváló és annyira egyéni. Máskülönb kelles sorainak igen megörültünk.”
- Heti posta 1895: 840. [Nyomdahibásan: 480.] „*Zenta*. Mondtuk volna életében? Megtettük. Olvassa el *A Hét* 1894. 36. számában Jaakh cikkét, Jaakh = Tóth Béla.”
- Heti posta 1896: 79. „*Bartóky M.* [...] Az álneveket nem szívesen szellőztetjük; annyit azonban elárulhatunk önnek, hogy az illető asszony.”
- Heti posta 1896: 79. „*Tolna Tamási*. A kettő azonos, de nem vagyunk felhatalmazva az incognitó szellőztetésére. Meleg üdvözet!”
- Heti posta 1896: 144. „*Budapest. Tükörcsücske*. A *Yorik* aláírású első krónika szerzője azonos azzal a bizonyos Ignotusz-szal, aki nagyon rossz fiú, mert mindig maskarázik és akármilyen név mögé rejtőzik, sohase tud jól elbújni. De nem az ő hibája. A macskákat és az igazi írókat mindig meg lehet ismerni a kezük karmolásáról.”
- Heti posta 1896: 160. „*Miskolcz. R. Katinka*. Köszönjük meleg érdeklődését. Íme a Kulcs: Ignotus = *Tar Lőrincz* = *Veigelsberg Hugó*; Jaakh = *Tóth Béla*; Flaneur = *Semper* = *Kóbor Tamás*. Incubus = *Heltai Jenő*. *Ambrus Zoltán* rendesen *Tiborcz* és *Masque* nevek alatt ír. Ha megúnja *Csongort* tész helyébe. Reméljük most már mindent tud. Üdvözet.”

Heti posta 1896: 175. „*Budapest. F. Gusztáv.* Múlt számunkban megtalálja nagyjában a feleletet. Riporter = Heltai Jenő.”

Heti posta 1896: 208. „*Budapest. H. Ilka.* Ignotus.”

Heti posta 1896: 224. „*Budapest. K. Az Ezüstkanalak* című krónikát, lapunk belső munkatársa *Heltai Jenő* írta.” A hivatkozott írás „Incubus” aláírással jelent meg: 1896:196–197.

Heti posta 1896: 651. „*Melinda.* Az Emma-leveleket Ignotus collegánk szokta irkálni, de ő most szabadságon van. Ha hazajön, megkérjük, hogy vessen megint olyan Emmához illő szálkás betűket. Egyelőre kívánságát nem teljesíthetjük.”

Heti posta 1896: 749. „*Budapest. Kiváncsi.* Hogy az Incubus név mit jelent? Üsse fel a Pallas nagy lexikonját, ott megtalálja a tudományos definícióját: ez egy incselkedő manó, Faunus vagy Sylvanus, holmi lidércz akinek egyéb dolga sincsen minthogy örökké erdőn mezőn csatangol. Arról, hogy Incubus Heltai Jenőt is jelent, a tudományos lexikon még egyelőre nem tud semmit, pedig azt minden olvasónőnk tudja. Sebjaj, majd megtanulja. De Incubusnak ma már, legalább *A Héthez* közel álló körökben, átvitt érteménye is van. Guruló rubelt, monétát, szóval azt a pénzt jelenti, a mi nincsen. Mivelhogy az a pénz, ami e körökben megfordul, nem jelent semmit. Heltai Jenő barátunk volt az első a ki a gyönyörűen hangzó Incubus szót mintegy programzenéül használta ily értelemben: Incubus, öreg, küldj incubust! A mi házi tudósunk a geniális Jaák is föltétlenül és minden habozás nélkül acceptálta a pogány szónak ily modern alkalmazását és, hála istennek, ő se kér már tőlünk pénzt, csak incubust, incubust! De oly érzelmesen, annyi szellemmel, gráciával, oly édes naiv bohém-találékonysággal senki sem tud incubust kérni, mint a múzsák ez elkényeztetett gyermeke. Minap egyszer kora reggel fölvernek egy levéllel. Jaák keze írását ismertem fel a borítékon. De levél nem volt a borítékban, egy betű írás sem. Levél helyett egy kis karton lapon ezt a rajzot találtam benne, Jaák megszólalásig hű enarcképét. Ha a symbolisták ily világosan tudnák kifejezni, azt amit akarnak!” [A rajzon egy férfi bal kezében kalapot tart, amibe pénzdarab hullik.]

Heti posta 1896: 824. „*Havasi gyopár.* Ön nem tévedt, mikor kedves bátyját fűzfapoétának tartotta. – Vicomte Letorière = Gróf Vay S.”

Heti posta 1898: 32. „*Budapest. K. J. Ő* jel alatt Szöllősi Zsigmond, *A Hét* rendes munkatársa, ír *Innen-Onnant*.”

Heti posta 1898: 304. „*B. O.* A három csillagos úr Lovik Károly, a mi rendes dolgozó társunk.” Szikra / x. 1898: 447. Szikra = gróf Teleki Sándorné.

Heti posta 1898: 528. „*Cagliostro.* Ha türelmesebb volna, rövid időn belül kegyed is megfejtené a rebuszt. Jaák például nem Ambrus Zoltán, hanem Tóth Béla, aki tehát akkor is Jaák, ha csak J-h. Hogy az álnév hány újabb álnévre tagolódik, arra példa Ignotus, aki akkor is Pató Pál, amikor Tar Lőrincz. Ennyit egyelőre.”

Heti posta 1898: 640. „*L. L. Pp* = Pató Pál = Ignotus; Pont = Bojtorján = Ambrus Zoltán. Egyelőre elégedjék meg ennyivel.”

Heti posta 1899: 16. „Genoveva. *Jaák* – Tóth Béla, *Ignotus* – Ignotus.”

Heti posta 1899: 63. „Hű előfizető. Dániel = Papp Dániel, Semper = Kóbor Tamás.”

Heti posta 1899: 191. „B. J. Kolozsvár. Orlov = Lovik Károly, G-s = Osvát Ernő.”

Heti posta 1899: 228. „K-t. Budapest. M G. = m. g. E chiffre alatt dr. Molnár Géza ír *A Héthe*.”

Heti posta 1899: 400. „A Hetetlen... Knut Hamsun regényét Telekes Béla fordítja.”

Heti posta 1899: 448. „*B. Lajosné.* *Nagykároly.* Ignotus.”

Heti posta 1899: 480. „*Margit.* [...] Tehát legyen türelemmel és érdemelje ki buzgó olvasással a tizenkettedik órát, amikor is, mint törzsökös előfizetők előtt szoktuk, leleplezzük munkatársainkat.”

Heti posta 1899: 496. „*Baby.* Ignotus.”

Heti posta 1899: 544. „[...] Ami az álneveket illeti, azok arra valók volnának, hogy elrejtsek gazdájukat, de ki tudna ilyen ostromnak ellentállani? Tehát: Junius = Zilahi Kiss Béla, Semper = Kóbor Tamás, Pont = Ambrus Zoltán = Idem, Heltai = Incubus, Tetétlen = Papp Dániel, Tóth Béla = Jaákh, $\bar{\text{O}}$ = Szöllősi Zsigmond, $\star\star$ = Lovik Károly. Elég ennyi? Üdv.” Itt nem jelenik meg a jel. Ha ezek olyanok, amik valamilyen külön karakterkészletből származnak, kérem, legyen szíves elküldeni nekem a készletet is.

Heti posta 1899: 586. „*Kiváncsi*. Kóbor Tamás.”

Heti posta 1899: 618. „*K. A. dr. Barcs*. Ignotus.”

Heti posta 1899: 634. „*T. K.* 1. 2. Kóbor Tamás, 3. Ignotus, 4. Ambrus Zoltán.”

Heti posta 1899: 634. „*P. J.* Semper = Kóbor Tamás. Incubus = Heltai Jenő.”

Heti posta 1899: 650. „*F. Irén*. *Budapest*. Ignotus írta, aki különben szintén nagyon kíváncsi természetű.”

[Jegyzet Incubus „Párisi lelkek” című verséhez] 1899:693. „A mi kedves társunk Incubus, közönségesen János, költői nevén Heltai Jenő állandóan áthelyezkedett Párisba és ezentúl onnan küldi nekünk hetenkint bájos rigmusait, melyeket egy idő óta súlyosan nélkülöztünk. szerk.”

Képaláírás 1899: 851. „Jeszenszky Sándorné (Mariska).”

Álnevek / Lovik Károly. 1899:866–867.

866: „*Lucius*. Ez volt az első álnév, mely *A Hét* hasábjain megjelent.”

866: „Annyi álnevet hirlap még nem fogyasztott, mint *A Hét*. Rövid idő alatt nem tudta senki, ki rejtőzik alattuk, nem még Kiss József sem. Sőt többet mondok, azok sem, akik maguk viselték. Mert az óriás halmazban összekeverődtek s gyakran felcserélődtek, ahogy Hamlet a párbajban a mérgezett kardot ellenfelével fölcseréli.”

866: A ’Semper’ álnévről: „ketten is lakoztak benne: Ambrus Zoltán és Kóbor Tamás”. „Így evezett Ignotus és Kozma Andor a *Tallozó Gerzson* hajójában, Kóbor Tamás és Papp Dániel a *Monachus* sajkájában együtt.”

866: „*A Hét* álnevei maguk egy testes kötetre rúgnak és ma-holnap külön bibliothekát kívánnak.”

866: „*Lucius* maga is gyűjtőnév, amely alatt Keszler Józsefen kívül még *A Hét* egész gárdája szokott volt megjelenni.” A ’Lucius’ névhez: „*Keve, Lapu, Mariska, Merlin, Toborzó, Senki* csatlakozik hozzá.”

866: „A második kötetben mutatkozik be *Idem* és *Tiborcz*, amelyek a legtartósabb álarok közül valók és ma is még élnek. Tulajdonosuk: Ambrus Zoltán, aki azonban nem állt meg e két névnél [...]. *Pont, Gönczöl, Masque, Mustármag, Bojtorján, Nestor, Csongor, Little John, Ovidovits Lázó*, mind az ő jogos tulajdonai.”

866: Az első évfolyam 28. számában „A tükör előtt” címmel vers jelent meg. „A vers elé ez a név van írva: *Véghelyi Imre* [...] Ez a Véghelyi Imre aequale Ignotusszal, akinek ez volt az első irodalmi kísérlete.” A „következő számokban felváltja őt [ti. Véghelyi Imrét] *Ignotus*, aki az álnevek dögében talán még Ambrus Zoltánt [...] is megverte. *Ignotus, Pató Pál, Tar Lőrincz, Korax, Ebréus, Kádár, Yorick, Manfréd, Globetotter, Homunculus, Trannhäuser, Dixi, Fakir, Piktör, Anch’io, Bull* stb. Az ő titkos nevei.”

866: Kóbor Tamásnak szintén sok álneve volt. „Tudnivaló, hogy maga, *Kóbor Tamás* is álnév, de olyan jól sikerült, hogy neki is annyira megtetszett, hogy állandó névül választotta s ma már a postás is ezen a néven tiszteli. [...] Kóbor Tamás csapatából a *Monachus, Simplex, Semper, Caliban, Flaneur, Reveur, Joó Iván, Simon Gyula* és az egész alfabet *a-tól z-ig*, miközben az *x* a legszeszélyesebb alakokban (*x, X, -x, +x* stb.) sorakozott.”

- 866: „Heltai Jenő az *Ichor* névről hamarosan lemondott.”
- 866: Tóth Béla „álnevek dolgában a minimumra szorítkozott. A 80-as évek híres *e.* jegye A Hétben is gyakran fordult meg, aztán csatlakozott hozzá a: *Ják*. Így: *Ják*. [...] csak később ment odáig bőkezűségben, hogy a *Jákot* az *a* betűvel ajándékozta meg s lőn: *Jaák*. Innét már csak egy lépés volt a *Jaákh*-ig, amely név ma is kedves pszeudonimja.”
- 866: Heltai Jenő „*Ichoron* kívül *Elta*, *Reporter* és végül *Incubus* valók az ő leltárába.”
- 866: Kozma Andor „csak az Innen-Onnanok ☆ jele szignálta”.
- 866: „Papp Dániel már sokkal gyakrabban cserélgeti az álarcait. Természetesen vele is megesett, hogy a Kóbor Tamás egy nevét (a *Monuchust*) használta”. „Papp Dániel bizonyos zamatot tudott neveinek adni, amiért kollégái méltán megirigyelték. Az ő jelmezei mindig eredetiek”, például: „az egyszerű *Dániel*, a félelmetes *Suhintó*, a rejtélyes *Tététlen* és a Dániel középfoka: a *Dániel pap*.”
- 866: Az „Innen-Onnanok titokzatos jelei”: „↪ Tóth Béla, * = Ignotus, △ = Kóbor Tamás, ☆ = Kozma Andor, □ = Ágai Adolf, sőt Heltai Jenő is, !? = Papp Dániel, ⊙ = Ambrus Zoltán, ♂ = Szöllősy Zsigmond, ≡ = Reiniger Simon.”
- 866–867: „Azok, akik egy álnévvel is beérik, a következők: *Ráspoly* = Herczeg Ferenc, *Porzó* = Ágai Adolf, *Pán* = Szomaházy István, *Junius* = Zilahi Kiss Béla, *Traveller* = Szemere Attila, *Sipulusz* = Rákosi Viktor, *Mezarthim* = Kempelen Farkas, *Vicomte Letorières* = Vay Sándor gróf, *Bob* = Makai Emil, *Mariska* = Jeszenszky Sándorné, *Margit* = Fuchs Margit, *Tell* = Telekes Béla, *Simeon* = Salgó Ernő, *Garabonczás* = Osvát Ernő, *Sigma* = Szöllősy Zsigmond, *Hetes* = Kún József, *Vessző* = Molnár Ferenc, *M...* stb. stb.”
- 867: „Az álnevek tarka gombolyagában gyakran tűnt fel egy selyem dominó, aki az *Emma asszony* nevet viselte. Ő a mi fátyolos hölgyünk, a spiritus familiaris, aki mindig jókor bukkan föl s kakaskukorékoláskor, e lap tördelésénél, ismét eltűnik. Homály borítja utait [...]. Miután még sokáig van rá szükségünk, tovább hiszünk benne és – nem leplezzük le ezúttal sem.”
- 867: Az „álnevek álnevei”-ről: „Tudnivaló, hogy Kóbor Tamás és Ignotus is már álnevek. Már most Kóbor Tamás álnevének *Simplex* volt az álneve. A Simplex álneve pedig gyakran *S-x* volt. Sőt az *S-x*-nek is akadt álneve, a: *-x*, ennek pedig az egyszerű *x*. Szintügy Ignotus is. Ignotust *Pató Pál*, Pató Pált *P-ó P-l*, P-ó P-l-t *P.P.* és *P.P.-t* végre *p.p.* helyettesítette.”
- 867: „végül még én is leteszem álszakálat és ezennel tisztelettel aláírom magamat: *Délibáb* = *D-b* = Lovik Károly”.
- Heti posta 1899: 886. „*Amélie. Kolozsvár*: Az Innen-Onnan !?! jele alatt ép[p]en a kegyed egyik szellemes földije: Széchy Károlyné ír. Ő az egyetlen nő írónk, aki ezt a nehéz rovatot állandóan és ritka esprit-vel támogatta. Régebben ** jegy alatt írt, de azóta a három csillagot egy más munkatársunknak engedte át.”
- Heti posta 1899: 906. „*B-é*. Hetes, akiről e napig magunk se tudtuk, hogy ki légyen, mert álnévét előttünk se leplezte le, e héten maga mutatkozik be.”[□]
- Heti posta 1900: 16. „*Ilona*. [...] Az Emma asszony incognitóját mi nem szellőztethetjük. Sok szép asszonyra ráfognak, hogy ő az. Legutóbb László Albertné vették gyanúba, de mondhatjuk ártatlanul. Mert László Albertné elmés és kedves asszony ugyan, de Emma asszonnyal egyáltalán nem azonos. Azt azonban, hogy Emma asszony szakállt viselne, ezennel hivatalosan dementáljuk. Még egy bajuszka se igaz abból.”
- Heti posta 1900: 32. „*Bandi mamája*. Szellemes levelét el akartuk küldeni Emma asszonynak, de kedves barátnőnk elutazott a Rivierára, s egyelőre semmit se akar hallani irodá-

- lomról, mert karácsonykor valami 200 könyvet küldtek a nyakára s ez a szellemi diétáját hosszú időre agyonütötte.”
- Ora et labore. [Jelenet.] 1900: 45–47. A szöveg önmeghatározása: „Körkép két részben az erkölcsi rém-uralom idejéből. Írták: Bojtorján Nep. János és Idem Xav. Ferencz. Előadják a vidéken, Magyarország szerte.”
- Heti posta 1900: 64. „Dr. B. J. Veszprém. A kérdezett múlt heti krónikát Ambrus Zoltán írta.”
- Heti posta 1900: 160. „Gyöngyös. Érdeklődése igazán megható. Az egyik Fáy Béla, a másik Ambrus Zoltán.”
- Heti posta. 1900: 292. „Vadkert. K. Gy. A $\odot$ jegy alatt Szöllősi Zsigmond, lapunk belső dolgozótársa ír. Nagyon örülünk, hogy nézeteink itt találkoztak. Azt hisszük egyebekben is.”
- Heti posta 1900: 307. „B. K. Debreczen. Az elsőt Molnár Géza dr., a másikat Lovik Károly írta.”
- Heti posta 1900: 739. „P. Leo. Budapest. Kóbor Tamás.”
- Heti posta 1900: 804. „Dr. F. Budapest. Szigma = Szöllősi Zsigmond; – x = Kóbor Tamás.”
- Heti posta 1901: 784. „Tánczos Gizike névaláírással egy csinos kis költemény jelent meg múlt számunkban, melyről utóbb kiderült, hogy az *Csergő* Hugo versének szó szerinti másolata. A költemény beküldésének körülményei azt sejtetik velünk, hogy itt nem annyira plagiumról van szó, mint inkább »heccz«-ről, melyet valami éretlen siheder magának megengedett; az sincs kizárva, hogy ez a siheder voltaképpen nem is egy siheder, hanem egész asztaltársaság, mely ilyenformán irodalmi kritikát gyakorol és kellemesen szórakozik. Talán a *Tánczos* Gizike névvel, ha ugyan ez élő személy neve, épp úgy visszaélés történt, mint magával a költeménnyel, mely *Csergő* Hugo aláírással és Budapesti Napló egyik idei februári számában megjelent. Ezek természetesen csak hozzátételek, mert szinte elképzelhetetlen, hogy valaki komolyan verset akarjon lopni, ahol bizonyos, hogy rajta veszt, mikor félmillió koronát lophat, ahol valószínű, hogy menekül.”
- Heti posta 1901: 816. „Nagyvárad. Clara. Lancelot = Dr. Molnár Géza.”
- A *Hét* szakácskönyve 1901:855. „Megemlítjük végül, hogy az egyik pályadíjat nyert Erdélyi asszony pseudonymja alatt Szöcs Ákosné, kuriai bíróné, úriasszony rejlik.”
- Heti posta 1902: 276. „30509. sz. előfizető. Az inkriminált *Saison* írója Lovik Károly, A *Hét* egyik kiváló oszlopa. Az Innen-Onnan rovatban az övé [a] hármass csillag, ami a katonaságnál századost jelent. Az irodalomban ezt a jelet generálisok is használják olykor, ha incognitóban akarnak maradni, ami azonban nekik soha sem sikerül.”
- Heti posta 1902: 580. „F. Hagi. Sz. Mariska. Nem, Emma nem szegedi asszony. Legalább is hét város vetekszik már a birtokáért, de nem adhatjuk oda Szegednek sem. Szinte megfoghatatlan, hogy a nők mennyire érdeklődnek iránta, jobban, mint a férfiak. Fájdalom, intímabb részleteket nem közölhetünk róla, de majd valamikor kiadjuk az arcképét.”
- Heti posta 1902: 580. „Budapest. A. B. A nagy Galeotto péczeszóval ellátott Innen-Onnant Szöllősy Zsigmond írta.” A hivatkozott írás előtt a jel: ||
- Heti posta 1902: 692. „Budapest. B. H. Hogy Lancelot kicsoda? Egy ember, aki annyira szereti az igazságot, hogy fel se veszi, ha betörik érte a fejét. Egyébként Molnár Gézának híjják és polgári állására nézve a m. kir. zenede rendes tanára.”
- Heti posta 1902: 724. „D. J. Horváth Czirill könyvét ajánljuk. – Veigelsberg Hugó.”
- Heti posta 1902: 790. „Tolna-Tamási. Még mindig. Censor nem Kenedi, Délibáb = Lovik. Az elnézés meg van adva.”
- Heti posta 1903: 350. „Budapest. L-né. A cikket Kóbor Tamás írta. Nem az első, melyet barátunk emlékének szentel.”

- Heti posta 1903: 386. „*Miskolcz. L.* Illo pseudonym alatt Lovik Károly kiváló egyénisége rejtőzik. Úgy látszik, hiába bujkál, nyomban ráismernek.”
- Heti posta 1903: 466. „*Pannonia-szálló.* Ignotus.”
- Heti posta 1906: 508. „*V. E. Puck* néven *Szép Ernő* ír, akinek a nevét bizonyára ismeri már szép, gondolatban és poézisben gazdag komoly verseiből is.”
- Heti posta 1906: 556. „*Beata. Léva.* Reveur és Plume Szini Gyula, Paganel Cholnoky Viktor.”
- Heti posta 1906: 721. „*Hadak útja* című mai versünk alatt *Emőd Tamás* teljesen új írói nevet talál az olvasó. A verset Nagyváradról kaptuk, Fleischer Ernő aláírással. Hangjánál, formás voltánál fogva mindenképpen rászolgált a kiadásra, de az aláírást nem találtuk egészen stílszerűnek. A magyar költészet berkeiben nincs keletje az idegen idiomának. Így lett a Fleischer Ernőből Emőd Tamás. Kívánjuk, hogy megrögzítse ezt a nevet az irodalomban.”
- Heti posta 1907: 218. „*Zboró.* Paganell = Cholnoky Viktor, Reveur = Szini Gyula, Semper = Kóbor Tamás.”
- Marco Párisban 1907: 237. Marco = Márkus László.
- Heti posta 1908: 472. „*Kérdezősködők.* Az álnév ugyan azért álnév, hogy eltakarja azt, aki mögéje rejtőzik, de a nagy meglebben talán szabad meglebbenteni egy percre az inkognitokat. Tehát: Semper, Simplex = Kóbor Tamás, Paganel, Arne = Cholnoky Viktor, Syron = Lovik Károly, Florestan = Décsy Imre dr., Lehotai = Kosztolányi Dezső, Lynkeusz = Wallesz Jenő, Tövis = Rózsa Miklós dr., Reveur = Szini Gyula, Baburin = Náday Pál.”
- Heti posta 1909: 32. „*Nagyvárad.* M. Ilonka. A Tobogány aláírással megjelent Antiszanin című krónikát Rózsa Miklós írta. Örülünk, hogy a cikk az önök körében is feltűnést keltett. R. M. ez idő szerint lapunk művészeti rovatának vezetője. Természetesen Tövis álnéven, mert hogy egy kínálkozó szójátékot elüssünk: nincsen Rózsa tövis nélkül.”
- Heti posta 1909: 156. „*Erdélyi Zoltán úrnak.* [...] Az inkriminált kritika tehetséges szerzője, Kosztolányi Dezső barátunk, per tangensem arra kéri önt, hogy ne írjon neki zsidó leveleket, mert ő jó keresztény római katolikus, hozzá bácskai és zsidóul nem is tud.”
- Heti posta 1909: 564. „*Kissebes.* S. M. Az író álneve már régen nem az, aminek lennie kellene. Ma már csak amolyan használatba vett név, amelyet utazó fejedelmek jegyeznek be a szállók vendégkönyvébe. Tehát csak ideig-óráig tartó inkognitót jelent, amely mögött mindenki sejti, sőt legtöbbször fel is ismeri az igazi fejedelmet. A hasonlat szerénytelen, de legalább nem sántít. S miután ön a kevesek közül való, akik az inkognitóban utazók igazi nevére kíváncsi, ideírjuk valamennyit. Asmodeusz: *Kéri Pál*, Baburin: *Náday Pál*, Badaud: *Adorján Andor*, Florestan: dr. *Décsy Imre*, Lehotai: *Kosztolányi Dezső*, Lynkeusz: *Wallesz Jenő*, Paganel: *Cholnoky Viktor*, Reveur: *Szini Gyula*, Simplex: *Kóbor Tamás*, Tövis: *Rózsa Miklós.*”
- Heti posta 1910: 48. „*Szeged.* M. A Toll és Tör rovatba olyanok is írhatnak, akik nem munkatársai »A Hét«-nek. Szívesen látjuk.”
- Heti posta 1910: 792. „*G. P. Paganel.* Cholnoky Viktor, Syron: Lovik Károly, Czövek: Hajó Sándor, Maitre Jacques: Bródy Miksa, Lynkeusz: Wallesz Jenő, Lehotai: Kosztolányi Dezső, Semper: Kóbor Tamás.”
- Heti posta 1911: 456. „*Iksz. Sz. L.* = Szabolcsi Lajos.”
- Heti posta 1911: 488. „*Losoncz.* A gyermekkor regényéről szóló cikket *Kárpáti Aurél* írta.”
- Zilahi Kiss Béla 1911: 501. „[...] alig volt egy is [...], aki [...] annyira átérezte és átéreztetette volna, mint Zilahi Kiss Béla – *Junius.*”
- Heti posta 1911: 780. „*Tanítónő.* A kíváncsiság nem akkora bűn, hogy szépen kérni kellene miatta. Íme a névsor: Syron = Lovik Károly, Paganel = Cholnoky Viktor, Maximus és Maitre Jacques = Bródy Miksa, Lynkeusz = Wallesz Jenő.”
- Heti posta 1912: 231. „*Elkészt.* Ön évekig gyűjtögette a kérdéseket s most eléünkbe áll valamennyivel. Tehát: Syron = Lovik Károly, Paganel és Arne = Cholnoky Viktor, K. D.

és Lehotai = Kosztolányi Dezső, Lynkeusz = Wallesz Jenő, Carpaccio = Kárpáti Aurél, Czövek = Hajó Sándor, Jean Preux = Sztrakoniczky Károly, Sn = Sebestyén Károly, Sz. L. = Szabolcsi Lajos. A Toll és tör, meg az Innen-Onnan rovatot a szerkesztő szerkeszti.”

Heti posta 1912: 360. „Nagyvárad. Syron = Lovik Károly, Paganel = Cholnoky Viktor, K. D. = Kosztolányi Dezső, Polóniusz = Lengyel Ernő.”

Heti posta 1913: 648. „Érdeklődő. Tessék a névsor: Syron = Lovik Károly, Mascadin = Lakatos László, Pikk = Gábor Andor, Maitre Jacques = Bródy Miksa, Carpaccio = Kárpáti Aurél, Lynkeusz = Wallesz Jenő.”

Kádár Gusztáv 1913: 873. Húsz évesen lett *A Hét* munkatársa. „Az apróságok [ti. Amelyeket a lapnak küldött] jel alatt jelentek meg”. „Azontúl hosszabb ideig szolgáltam az Innen-Onnan rovatot, részt vehettem *A Hét* szerdai konferenciáin.”

Heti posta 1915: 204. „G. J. Brassó. Syron = Lovik Károly, Punin = Kosztolányi Dezső, Cserkész és Tövis = Rózsa Miklós, Polonius = Lengyel Ernő. Carpaccio = Kárpáti Aurél. A kezdőbetűket ezek után most már ki méltóztatik találni úgy-e?”

Ambrus Balázs 1915: 238. „*A Hét* olvasói finom versek alatt szokták olvasni ezt a nevet, mely eleven és valóságos név lett ama tiszta és egyéni művészet jogán, melylyel egyet jelent. A költő azonban nemcsak a maga álmvilágában él, de a polgári társadalomban is, itt azonban dr. Herman Károly álnév alatt bújt meg a névtelen milliók között.”

Heti posta 1915: 676. „D. I. és A. *Sátoraljaiújhely*. Kérésüket elintéztük. Cserkész név alatt Rózsa Miklós ír.”

Heti posta 1917: 288. „B. Z. 649. Polonius = Lengyel Ernő: Alex = Erdődy Elek: Z. B. = Zolnai Béla; Pajzs = Pajzs Elemér; Junior = ifj. Szende Pál.”

* * *

A főnti adatok futó áttekintése is több következtetés levonását engedi meg. Ami a leginkább feltűnő: egyes álneveket s jeleket nem egyszer, hanem kétszer vagy még többször is leleplez a lap. Ez a „leleplezés” inkább tetszik a szerepjátszó munkatárs népszerűsítésének, semmint valódi leleplezésnek. Feltűnő az is, hogy a „Heti posta”-ban adott föloldások meglehetősen következetességgel a lap rendszeres – nyilván: szerződtetett – munkatársait, azaz (alkalmi kivételektől eltekintve) a „szerkesztőség tagjait” érintik. A „szerkesztőségi kemény magot”, Ignótust, Kóbor Tamást s másokat például olykor a konkrét álnevek leleplezése nélkül is emlegetik – nyilvánvalóan azért, hogy forogjon a nevük és érdeklődést keltsenek irántuk, azt a látszatot keltve, hogy ez esetekben a föloldás csak a szerkesztői üzenet címzettjének szól. Érdekes az is, hogy az ide vágó szerkesztői magyarázatok egy többé-kevésbé koherens „álnévelméletet” adnak ki. A lap – elsősorban nyilván a szerkesztő, Kiss József – álnevekhez való viszonya így a művészi szerepjáték egyik változataként is fölfogható.

Ugyanakkor föltűnő, hogy az „Innen-Onnan” rovat jeleiről csak kevés említés történik – ezek a jelek már inkább a tényleges rejtőzés eszközei. A „Toll és tör” rovat piktogramjait viszont gyakorlatilag soha nem fedik föl, ezek „leleplezése” nem témája a „Heti posta”-knak. A rovat piktogramjai szinte teljes inkognitót jelentettek – e polemikus rovat szerzőit a lap, jól érzékelhetően, védte.

Külön probléma, hogy egy-egy föloldott álnév és/vagy jel mindvégig azonos szerzőt fedett-e. Az adatok egy része arra vall, hogy bizonyos neveket/jeleket olykor egy idő után – „véletlenül”, vagy a szerzőgárda természetes fluktuációját követve – új szerzők vettek át. Az álnévhasználat ilyen „közös” módjára több explicit hivatkozás is történik. Azt azonban, hogy melyik álnév/jel köthető szilárdan egy adott szerzőhöz, valamint melyiket (és mikor) használta két vagy több, különböző időben dolgozó szerző is, csak konkrét filológiai vizsgálat döntheti el. Valószínű, hogy egyes nevek/jelek egy adott időszakban többnyire egy szerzőhöz köthetők, s ott, ahol mégis váltás

következik be, a váltásban valami rendszer volt. Egyelőre annyi kockáztatható meg, hogy a jelek közös, többek általi használata gyakoribb lehetett, mint az álneveké – az álnevek föltehetően jobban kötődtek egy-egy szerzőhöz.

Summa summarum: úgy vélhetjük, *A Hét* gyakorlatában keveredett a szerzői (művészi) szerepjáték és a tényleges rejtőzés igénye és gyakorlata. Hol az egyikről, hol a másiktól volt szó. Míg bizonyos szövegek szerzőjének rejtése célirányosan történt, azaz az álnév csakugyan elfedte a valódi szerzőt, addig az álnevek jelentős része voltaképpen csak a játékos – bűjőcskázó – névhasználatra példa, s a valódi rejtéssel ellentétben a játék és az identitáskeresés eszköze volt. A valódi rejtőzködés és a szerepjáték azonban egyaránt alaposabb vizsgálatot, részletezőbb bemutatást igényel.

LENGYEL ANDRÁS

Egy újabb József Attila-dedikáció és tanulságai. A József Attila-kutatás régóta számon tartja a költőnek *A külvárosi éj* (1932) című kötetébe, Ortutay Gyula részére írt ajánlását: Róna Judit kézirat-katalógusa közölte és regisztrálta.¹ A dedikáció így szól: „Ortutay Gyulának barátsággal. Bp., 1933. márc. 1. József Attila”. Ortutaynak – mint a Szegedi Fiatalok egyik tagjának – volt kapcsolata József Attilával, de ez csak alkalmi lehetett. (Miképp Tolnai Gáborral is; más művkolltagokkal, mint például Radnóti Miklós, Buday György és Hont Ferenc, lényegibb kapcsolata volt.)

Nemrég – tulajdonosa jóvoltából – lehetőségem nyílt egy eddig ismeretlen, József Attila által dedikált kötetet kézbe venni, és a szerző által saját kezűleg beleírt ajánlást lefotózni. A *Medvetánc* (1934) most fellelt példányába József Attila ezt írta: „Ortutay Gyulának / barátsággal / József Attila”.

A dedikáció azonban – bár megfejtése egyszerűnek tűnik: a költő adott még egy kötetet az egyik szegedi fiatalnak – félrevezető. Címzettje ugyanis nem Ortutay Gyula (1910–1978) néprajztudós, irodalomtörténész, politikus, hanem Ortutay Gyula (1914–1943) író, kritikus, aki Lovass Gyula néven vált ismertté. Lovassnak rövidre szabott életében mindössze két kötetét látott napvilágot, a *Csokonai utóélete* című disszertáció (1936), illetve a *Honfitársnőm: Micheline* című regény (1942). Ezek mellett számtalan novellát, cikket, irodalomtörténeti tanulmányt, esszét, kritikát és filmkritikát publikált, négy kötetet fordított, köztük Alain-Fournier világhírű regényét, *Az ismeretlen birtokot*. Készülő – és még korántsem teljes – bibliográfiája jelenleg 330-nál több tételt tartalmaz.

A dedikáció sajnos datálatlan, és semmi más dokumentum sem utal keletkezésének idejére. A *Medvetánc* 1934 decemberének legelején készült el, legkorábbi ajánlásai december 2-án keltek.² József Attila a kötet megjelenését követően 1935-ben, 1936-ban, de még 1937-ben is írt egy-egy példányba ajánlást, az utolsót 1937. Augusztus 18-án.³ Így bizonyosan csak annyi mondható, hogy az ajánlás 1934–1937 között született.

A családi emlékezet azonban megőrizte a dedikáció keletkezésének történetét. Lovass Gyula fia, Ortutay András nyugalmazott levéltáros e-mailben a következőket mondta el róla: „A *Medvetánc* megjelenését követő könyvnapon (1935) apám a sátrak közt járva látta, hogy József Attila a kötetet dedikációval 5 pengőért árulja, s nincs egyetlen érdeklődő sem. A történet szerint ő vásárolt és 10 pengőt adott. Az biztosnak tűnik, hogy közelebbi ismertsége nem volt apámnak, bár eltett egy újságpéldányt J. A. halálhírével.”⁴ Ugyanakkor József Attila könyvnap szereplésének nincs hivatalos nyoma, könyve soha nem szerepelt életében a könyvnap listán. (Először 1938-ban, a Cserépfalvi kiadású Összes versei és válogatott írásai került be.)⁵ A költő azonban ettől függetlenül jelen lehetett a könyvünnepen, személyesen is, és korábbi könyve által is: a Révai sátrában 1935 nyarán ott lehetett az 1934 végén kiadott *Medvetánc*. Mint ahogy ma, régebben is szokás volt, hogy a kiadók nemcsak a legújabb, hanem a régebbi, de nem nagyon régi könyveiket is árulták egy időben: ezeket szintén el kellett valahogy adni. S mivel 1935-ben a „könyvnap”-ot június 3–5. között tartották, a József Attila-dedikáció keletkezését ebben az intervallumban lehet valószínűsíteni.

Ennek a dátumnak nem mond ellent az sem, hogy Lovass Gyula a József Attilával való találkozásakor még Ortutay Gyulaként mutatkozott be. Lovass az 1930-as évek első felében kezdett publikálni.

¹ *József Attila kéziratai és levelezése. Katalógus.* Összeállította: M. Róna Judit. Bp. 1980. Petőfi Irodalmi Múzeum, 405.

² L. *József Attila összes versei. Kritikai kiadás.* 1. 1916–1927. Közzéteszi: STOLL Béla. Bp. 1984. Balassi Kiadó, 522.

³ *József Attila kéziratai... i. m.* (1. jegyzet) 408–415.

⁴ Ortutay András e-mailje, 2011. okt. 3.

⁵ *Könyvnap / könyvhét / ünnepi könyvhét. 50 esztendő 1929–1979.* Szerk.: FÜLÖP Géza. Bp. 1979. Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése, 114. A könyvnap kiadványok jegyzékét összeáll.: T. KÖRNYEI Márta.

Első írásai a nagykanizsai napilap, a *Zalai Közlöny* hasábjain jelentek meg, Ortutay Gyula néven. Már ugyanebben az évben használta viszont az Ifj. Ortutay Gyula névváriánst, megkülönböztetve magát apjától, aki akkor Nagykanizsán volt iskolaigazgató. 1935-ben ugyanitt azonban már az Ortutay L. Gyula nevet használta; az L. édesanyjának vezetéknévére, a Lovassra utal. Egyik közleménye még ebben az évben is Ortutay Gyula névalírással jelent meg, egy évvel később a *Csokonai utóélete* viszont már Dorogi-Ortutay Gyula néven látott napvilágot, majd ezt követően az *Egyetemes Philologiai Közlönyben* is megjelent pár irodalomtörténeti és hungarológiai tárgyú dolgozata e néven. 1937-ben tűnt föl először a később véglegessé vált Lovass Gyula névalak (pl. A *Válaszban* és a *Korunk Szavában*), 1938-ban, a *Zalai Közlönyben* viszont még ismét saját polgári nevén, de immár doktorként: Dr. Ortutay Gyula aláírással publikált. Ezt követően azonban már valóban állandósult a Lovass Gyula névhasználat: egyetlen regénye, fordításai és folyóirat-közleményei is ezen a néven jelentek meg.

A szűkebb pátriabeli – nagykanizsai – közlésben a névhasználatot akár még a szerkesztőség számájára is lehetne írni („a mi fiunk” írását közlik, akaratlanul is a megszokott nevét írva a cikk alá), valószínűbb azonban, hogy maga Lovass különböztette meg a nevét a helyi és országos közlemények esetében. Legalábbis erre utal, hogy ekkor írt dedikációiban is ingadozott még saját nevének írásmódjában. A *Csokonai utóélete* egyik példányába ezt írta: „Kiss Béla tanár úrnak / hálás tanítványa / Dr. Ortutay Gyula”, egy másikba viszont ezt került: „dr. Szerb Antalnak / őszinte tisztelete jeléül / Dorogi-Ortutay Gyula”.⁶ A névhasználati különbség könnyen megmagyarázható: Kiss Béla tanár úr Ortutay Gyulaként ismerte a szerzőt – egykori tanítványát –, Szerb Antallal viszont csak ekkor alakult ki kapcsolata, így a neki szánt példányba csakis a borítón szereplő hivatalos név kerülhetett.

A József Attila-dedikáció kelte és a Lovass Gyula név használata tehát egybeesik. (Ugyanakkor persze nem meglepő, sőt nagyon is gyakori jelenség, hogy valaki – szerzői nevétől függetlenül – az eredeti nevén mutatkozik be.) A költő és a majdani kritikus kapcsolata alkalmi volt, vélhetőleg erre az egyetlen találkozásra korlátozódott.

Lovass Gyula segítő szándéka annál is indokoltabb volt, hogy József Attila többet várt a kötettől, anyagilag és szakmai visszhangját illetően egyaránt: „Boldogan újságolta – emlékezett vissza Fodor József –, hogy megjelenik egy nagy reprezentáns antológia a verseiből. Ez kihúzza a bajból. [...] A »Medvetánc« volt. Gyönyörű gazdag verses könyv, kiteljesedett, nagy költő műve. Sikere is volt. Írt róla még két újság is, némelyik 6–8 sorig is elment!”⁷ A memoár jól érzékelteti a csalódottságot, némileg viszont túloz: a *Medvetánc*ról, ha jelentőségéhez mérten nem is sok, de kettőnél mégis több kritika, méltatás született. Remenyik Zsigmond egy, a *Medvetánc*ot követő kötet megjelenése utáni beszélgetést örökített meg. A visszaemlékezés szerint József Attila ekkor éppen az eladott példányszámokkal érvelt: „»Tudjátok, hogy a Nagyon fáj-ból hány példány fogyott? Száztizenöt. Nem hiszem, hogy kiadónak kedve lenne költőtől kötetet megjelentetni, akinek verskötetéből csak száztizenöt fogyott«, mondotta. »Ha az eladott példányszámok határoznák meg az író értékét, jól nézne ki a világ. Goethének a Dichtung és Wahrheitjéből, pedig akkor Goethe már világhírű író volt, kétszázötven példány fogyott«, válaszoltuk abban a reményben, hogy ez megnyugtatóra szolgál. Ajkait kissé gúnyosan félrehúzta, nem tetszett neki az összehasonlítás.”⁸ Azonban ekkoriban nemcsak a költői-írói súly megítélése – és az esetleges következő kötet kiadásának feltétele – függött az eladott példány-

⁶ Az első kötet magántulajdonban, a második a PIM Szerb Antal-hagyatékában található, jelzete: PIM C 14.553.

⁷ FODOR József: *A költő és kora*. = Újság 1941. jan. 19. ÚjraKözli: *Kortársak József Attiláról. II. (1938–1941)*. Szerk.: BOKOR László. Sajtó alá rend.: TVERDOTA György. Bp. 1987. Akadémiai Kiadó, 1383–1385.

⁸ REMENYIK Zsigmond: *Költő és valóság*. = *Korunk* 1938. jan. ÚjraKözli: *Kortársak... i m.* (7. jegyzet) 936–941.

számtól: szó szerint egzisztenciális kérdés is volt, mert a korszakban „az írói honorárium összege a fűzött könyv bolti árának 10%-a volt, kifizetésének esedékességét [...] a könyvek fogyása szabályozta. Vagyis az írók aszerint kapták meg honoráriumuk részleteit, hogy könyvükből mennyit tudott eladni a könyvkereskedelem.”⁹ És hogy ez József Attila életében valóban mennyire egzisztenciális kérdés volt, arról legjobban a költő egyik, 1935. november 16-án Budapest polgármesterének, Szendy Károlynak írott levele tanúskodik, amelyben éppen a *Medvetánc* példányait kínálja a fővárosnak megvételre: „arrakérem Méltóságodat, olvassa el ezt a könyvet s ha érdemesnek találja rá íróját, segítse nehéz helyzetében legalább azzal, hogy a Főváros vásároljon néhány példányt belőle.” Majd hozzátette indokait: „Leginkább azt szeretném, ha a Főváros kiváltaná zálogban lévő irogepemet, melyet már nyolc hónapja nélkülözök. Villanyomat, gázamat kikapcsolták, fűtetlen szobában fagyoskodom és – mit mondhatnék egyebet – igen el vagyok keseredve.”¹⁰

* * *

A két Ortutay Gyula azonos neve természetesen mindkét fél számára zavaró lehetett, s később Lovass Gyula – többször – változtatott is szerzői nevén. A néprajztudós Ortutay naplójában, 1943. szeptember 29-i bejegyzésében – Lovass halálakor – külön ki is tért erre a kölcsönös feszélyezettségre: „A múltkor elfeledtem ideírni, pedig volt már egy utóirat, hogy szegény *Ortutay (Lovass)* Gyula 29 éves korában meghalt nyirokmirigyrákban; a betegségét csak a boncolás tudta megállapítani. Felesége áldott állapotban van, van már egy gyerekük. Pedig most kezdett volna kinőni, lassú ember volt, tanulmányirónak, kritikusnak jól bevált volna. Persze, a mi állandó összetévesztési sorozatunkhoz tartozik, hogy sokan az én haláloamat vélték: éjszaka a Rádió-portás telefonált, ki akarták rakni a fekete zászlót, délelőtt telefonáltak a Rádióhoz, hogy mikor lesz a temetésem, a *Népszava* majd megíratta a nekrológomat, és sokan híresztelték, hogy én haltam meg. [...] Szegény fiút mindenképp sajnálom, bár épp a sok összetévesztési kaland miatt valami feszélyezettség volt közöttünk, és nem tudtunk igazán összebarátkozni. Egy tanulmánya van nálam *Péterfy*-ről, közlöm majd a *Magyarságtudományban*. ”¹¹

A tanulmány azonban már nem jelent meg, maga a *Magyarságtudomány* is megszűnt. Előtte azonban még volt egy érintkezési pont a két Ortutay között. Ugyancsak magántulajdonban található Ortutay Gyula 1933-ban, a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának kiadásában megjelent *Mondotta: Vince András béreslegény, Máté János gazdalegény* című kötetének egy egészen egyedi dedikációt tartalmazó példánya. A kézzel írt ajánlás így szól: „Ortutay Gyulának szere- / tettel küldi / Ortutay Gyula”.

Természetesen nem arról van szó, hogy a néprajzkutató szegedi fiatal magának dedikálta (és küldte) a kötetet; a könyvet a másik Ortutay Gyula, azaz Lovass Gyula kapta. Sajnos ez a dedikáció is keltezetlen, így nem lehet tudni, hogy a „feszélyezettség” melyik szakaszában született: még maliciózus figyelmeztetés-e, vagy már csak baráti fricska.

A néprajztudós Ortutay azonban később is szembesült a névazonosság miatti összekeveréssel. Naplójának egy későbbi, 1973. június 3-i bejegyzése szerint az alábbi „mulatságos epizód” esett meg vele: „már az első nap keresett egy Anna Maria *Piña* vonzó nevű ifjú hölgy. Kiderült, hogy szegény néhai *Ortutay-Lovass* Gyula ugyancsak *Ortutay* Gyula névre hallgató fiát kereste volna, aki latin-amerikai szakértő, külpolitikai újságíró a *Magyar Nemzet*-nél, s kezdettől fogva *Lovass* Gyula néven ír. De hiába, a magánéletben ezt a nehéz nevet viseli, s az ifjú kisasszony azt hitte, ő vezeti a magyar delegációt – biztos növelte volna a tekintélyét. A titkárunkat megkértem, tájékoztassa a kisasszonyt,

⁹ KÖVES József: *A könyvnapok ötven éve*. In: *Könyvnap... i. m.* (5. jegyzet) 7–88. 16.

¹⁰ *József Attila levelezése*. Sajtó alá rend.: STOLL Béla. Bp. 2006. Osiris Kiadó, 429–430.

¹¹ ORTUTAY Gyula: *Napló. I. 1938–1954*. Szerk.: MARKÓ László. Pécs, 2009. Alexandra Kiadó, 353–354.

akit nem is láttam, de telefonon a kis Lovass-t megnyugtattam.”¹² Sőt, amiről nem írt naplójában – s ugyancsak Lovass Gyula fiától tudni –, hogy az Ortutay Lovas Gyula néven cikkei mellett több kötetet is publikáló újságíró Ortutay Gyula (1944) végső soron tőle kapta a nevét. A legfiatalabb Ortutay Gyula ugyanis „egyetemistaként a *Magyar Nemzettel* volt nyári gyakorlaton, s a szerkesztő megengedte, hogy munkája befejezésekor írjon egy cikket a kubai eseményekről. A nyomdászok közül hívta fel valaki Ortutayt, aki beszélt a szerkesztővel, a cikk már Lovas Gyula néven jelent meg. Ő emlékezett a névre, naplójában is megemlíttette apánk halálát. A Lovas végi egy s már a szerkesztő találánya volt, a Lovass szerint túl zsidós.”¹³

* * *

Az Ortutay egyébként másért is problémás név. Saját tulajdonomban őrzöm Nagy Péter (1920–2010) irodalomtörténész *A francia klasszikus dráma fogadtatása Magyarországon* című, 1943-ban megjelent kötetének – valójában könyv alakban kiadott doktori disszertációjának – egy dedikált példányát. Az ebbe írt ajánlás a következő: „Ortu<d>ay-Lovass Gyu- / lának, barátsággal / 1943 febr. / Nagy Péter”.

Ez a kötet is Lovass Gyuláé volt. Nagy Péter névtévesztése – a vezetéknevet félrehallva először d betűt írt, majd az kijavította – feltehetőleg Lovass észrevételére – t-re, talán azt is mutatja, hogy az ekkorra már közismert néprajzkutató neve sem volt annyira egyértelmű. Vagy talán éppen attól akarta Nagy Péter tudattalanul is megkülönböztetni? Erre ma már nem lehet biztos választ adni.

Visszont hogy nem egyedi az eset, arról éppen a néprajztudós Ortutay írt. Hasonló példájában Radnóti Miklós volt a névtévesztés elkövetője: „áldogáltunk a rektori hivatal (akkoriban quaeaturának nevezték) folyosóján. [...] Lepedőnyi beiratkozási lapommal némán álltam az ijedten, tétován kérdeztető elsőévesek közt [...] Mellettem egy alacsony, vékony csontú, kissé görbe tartású kolléga állt, ugyancsak hallgatagon. [...] Nem ismertem az egyetemről, pedig a kezében bölcsészkar lap volt. [...] Ismeri azokat a Szegedi Fiatalokat? – Nekem tetszett, hogy egy elsőéves az akkor bontakozó mozgalmunk felől faggat, s atyai pártfogással közöltem: – Hogyne ismerném, alapító tag vagyok magam is. De miért érdekelné ez önt gőlya létre?”

A kérdésben rejlő sértésre ügyet se vetett, gyorsan kinyitotta aktatáskáját s kiemelt egy vékony füzetnyi verseskötetet, a *Pogány köszöntőt*, megkérdezte a nevem, s a félrehallott t betűt gondosan kijavítva szép írásával ezt: »Ortutay Gyulának kollegiális üdvözléssel Radnóti Miklós« – s odaírta a dátumot is.”¹⁴

A dedikált kötetet az ELTE Néprajzi Intézetének Könyvtára őrzi; a tőlük kapott másolaton valóban jól látszik, hogy Radnóti először tényleg rosszul, Ortudaynak írta a címzett nevét: „Ortu<d>ay Gyulának / kollegiális üdvözléssel / Radnóti Miklós / Szegeden, 1930. október 1.”

Mentségére szóljon, hogy a címzett visszaemlékezése szerint mindez az első találkozásuk történet.¹⁵ Az viszont csak a figyelmetlenséggel magyarázható, hogy manapság is használatos a rosszul írt névalak: a Google is több találatot dobott ki a tévesen leírt névre, könyvészeti felsorolásoktól tudományos dolgozatig. Úgy látszik, valóban nehéz ez a név.

BÍRÓ-BALOGH TAMÁS

¹² ORTUTAY Gyula: *Napló. III. 1967–1977*. Szerk.: MARKÓ László. Pécs, 2010. Alexandra Kiadó, 355.

¹³ Ortutay András e-mailje, 2011. Aug. 7.

¹⁴ ORTUTAY Gyula: *Szegedi évek*. In: Uő: *Fényes, tiszta árnyak*. Bp. 1973. Szépirodalmi Könyvkiadó, 186–187.

¹⁵ A dedikáció be is került a Radnóti-dedikációk katalógusába (BÍRÓ-BALOGH Tamás: *Radnóti Miklós dedikációi*. In: *Irodalom- és művészettörténeti tanulmányok 5*. Szerk.: LENGYEL András. Szeged, 2010. [2011.] Móra Ferenc Múzeum, 38–116.), másutt bővebben is szóltam róla: BÍRÓ-BALOGH Tamás: „Megajándékozott egy kötetével”. Radnóti dedikációi mint életrajzi források. = Forrás 2009. máj. 46–53.

FIGYELŐ

Ibrahim Müteferrika nyomtatványai az Országos Széchényi Könyvtárban. A török nyomdász atyjaként ismert kolozsvári születésű Ibrahim Müteferrika (1670/71–1747) jelentős diplomáciai karriert futott be a 18. századi Oszmán Birodalomban. Ki is volt ez a Rákóczi fejedelem tolmácsaként, diplomataként és nyomdászként is működő rejtélyes figura, akinek eredeti nevét mára a feledés homálya borítja? Erre a kérdésre (is) keresi a választ a Magyar Tudományos Akadémia Keleti Gyűjteménye által létrehozott honlap,¹ amelyhez kapcsolódva mindkét, magyarországi „müteferrikákat” őrző könyvtár (az Országos Széchényi Könyvtár és az MTA Könyvtára) digitalizáltatta ezen anyagát, így létrehozva egy teljes, 17 műből álló virtuális gyűjteményt a nyomdász életében megjelent kiadványokból. Jelen írásunk ehhez a Müteferrikát (úra)felfedező folyamathoz kapcsolódva igyekszik az OSZK-ban található gyűjteményből ízelítőt adni, miközben felvázolja a kalandos életpályát is.

Ibrahim maga írta az 1709-ben megjelent *Riszále-i Iszlámíje* (Értekezés az iszlámról) című vallási traktátusában, hogy Kolozsvárott született,² de arról nincsenek pontos adataink, hogy milyen körülmények közt került az Oszmán Birodalom területére és a Porta szolgálatába. Egyes feltevések szerint ifjan elrabolták, míg mások inkább azt valószínűsítik, hogy ő menekült egészen Isztambulig, mert unitárius meggyőződése miatt üldözték.³ Ez utóbbit támasztja alá a fenti vallási értekezésében használt bibliai argumentáció Isten egyetlenségéről és a Mohamed próféta személyére vonatkozó bibliai utalás zsidó-keresztény meghamisításáról, amelyben Servetusnak és követőinek a hitvitákban gyakran használt érvét láthatjuk felsejleni.⁴ Az iszlámról szóló értekezés alapján mindenesetre biztos, hogy Müte-

¹ *A titokzatos nyomdászmeister Ibrahim Müteferrika és a török nyomdászat kezdete*, összeáll. Kovács Nándor Erik, szerk. Sajó Tamás = <http://muteferrika.mtak.hu/index.html>

² „Én, igénytelen, szegény szolga, Magyarországon, Kolozsvár városában születtem.” Id. Horváth J. József: *Ibrahim Müteferrika Magyarországon*. Ponticulus Hungaricus 2004. = <http://members.iif.hu/visontay/ponticulus/rovatok/limes/muteferrika.html>

³ A Müteferrikára vonatkozó gazdag szakirodalomból itt csupán néhányat említünk: Kovács Nándor Erik: *Küzdők öröksége: Szilágyi Dániel, Vámbéry Ármin és Ibrahim Müteferrika emlékezete és az Akadémiai Könyvtár Keleti Gyűjteményének török kincsei*. In: *A kíváncsi világosság. VI. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*. Összeáll.: Dobrovits Mihály. Dunaszerdahely, 2009. Liliium Aurum, 273–288; Horváth J.: i. m. (2. jegyzet); Schmidt Szonja: *Ibrahim Müteferrika szerepe a 18. századi oszmán reformokban*. = Magyar Könyvszemle (125.) 2009. 220–228; Tóth Ferenc: *Ibrahim Müteferrika, egy oszmán diplomata a magyar függetlenség szolgálatában az 1730-as évek végén*. = Magyar Tudomány 2011. = <http://www.matud.iif.hu/2011/01/05.htm>; Simonffy, Aladár von: *Ibrahim Müteferrika: Bahnbrecher des Buchdrucks in der Türkei*. Bp. 1944. Dr. Vajna & Bokor; Berkes, Niyazi: *İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dini ve Fikri Kimliği*. = Belleten (26.) 1962. 715–737; Sabev, Orlin: *Ibrahim Müteferrika ya da ilk Osmanlı matbaa serüveni (1726–1746)*. İstanbul, 2006. Yeditepe Yayınevi.

⁴ Schmidt: i. h. (3. jegyzet) 225.

ferrika nem külső kényszerből vált muszlimmá, hanem tudatos, megfontolt választás eredményeként.⁵ A tehetséges fiatalember hamar megtanulhatott törökül és perzsául, otthonról hozott ismereteinek, nyelvtudásának és ambíciójának eredményeként pedig elnyerte a szultán diplomáciai különmegbízottja, vagyis a müteferrika tisztségét, amely után – eredeti neve ismeretének hiányában – elterjedt ragadványnevét kapta.

Müteferrika tehát 1714-ben Bécsben tárgyalta Savoyai Eugen herceggel, majd 1717-től (más források szerint 1720-tól) II. Rákóczi Ferenc állandó portai összekötője és tolmácsa lett egészen a fejedelelem 1735-ben bekövetkezett haláláig.⁶ Mikes Kelemen, a fejedelem személyi titkára *Törökország levelek* című munkájában többször említi Ibrahim efendit, akiről a haldokló Rákóczi a Portához írt búcsúlevelében így emlékezik: „A császár kegyelmességébe ajánlom [...] kiváltképpen Ibrahim hív tolmácsomat. A mindenható Isten jutalmaztassa meg legdrágább áldásával velem tett jótéteményeit.”⁷ Annál is inkább meghatározó volt e feladat, mivel Müteferrika magyarországi recepciója éppen a Rákóczi-emigrációhoz kapcsolódó kutatások melléktermékeként keletkezett.

A birodalom modernizálását elősegítő nyomdaalapítás gondolata minden bizonnyal kolozsvári tapasztalatai alapján érlelődött meg Ibrahimban, ám ennek technikai megvalósítása csak hosszú előkészületek után vált lehetségessé. A sikerhez vezető út egyik lépése az *Er-Risâletü, l-Müsemâ mi Vesf-letü Tîbâ, a* (A nyomda szükségessége) című, 1726-ban írt traktátus, amelyben Müteferrika a nyomdával járó előnyöket veszi sorra a muszlim írásos örökség megőrzésétől a nagy szótárak, történelmi, földrajzi, asztronómiai és államigazgatási művek hiba nélküli és olcsó közreadásának lehetőségéig; ezek az iskolázottság emelésével járulnának hozzá a birodalom jólétéhez. Ezt a kéziratos munkát Müteferrika benyújtotta a sejhülszlámnak és a nagyvezírnek, akik szultáni jóváhagyással engedélyezték a tipográfia beindítását, de csakis az ulemâ (a legfőbb vallásjogi testület) határozatának megfelelően: vallási tárgyú művek kiadása – a szent szövegek meghamisításának lehetősége miatt – szigorúan tilos a nyomda számára. Müteferrika első nyomtatványaiban közzé is tette eme engedélyeket, valamint megjelentette a nyomdára vonatkozó írásait, hogy a nagyközönség meggyőződhessen a tipográfia legitimitásáról.⁸

A végül 1728/1729-ben induló első isztambuli nyomda felszerelése javarészt Bécsből származott.⁹ A tipográfia hat sajtóval dolgozott, ebből kettőt – Müteferrika saját földrajzi érdeklődésének megfelelően – térképek sokszorosítására állandósítottak.¹⁰ Két rézmetszőt is foglalkoztatott az officina, de bizonyos kiadványokhoz maga Müteferrika is készített réz- és fametszetű illusztrációkat,¹¹ emelve ezzel a könyvek értékét, és bizonyítva saját sokoldalúságát. A nyomda 1729-től 1742-ig készítette el 17 kiadványát 22 kötetben. Közben 1735–1740 között szüneteltette tevékenységét. Erről a szünetről 1944-ben Simonffy Aladár még csak annyit tudott közölni, hogy Ibrahim ismét megbízotti feladatokat kapott a Portától, de közelebről nem nevezte meg ezeket. Tóth Ferenc nemrégiben megjelent publikációjából kiderül, hogy Müteferrika az 1736–1739 között zajló orosz–török háborúban végzett diplomáciai tevékenységet, miközben szerepet vállalt a magyar emigráció Rákóczi Józseffel kapcsolatos titkos diplomáciai terveinek egyengetésében is.¹²

⁵ Erre először Niyazi Berkes hívta fel a figyelmet, az addig elterjedt vélekedésekkel szemben. L. KOVÁCS: *i. h.* (3. jegyzet) 279, 20. jegyzet.

⁶ SIMONFFY: *i. m.* (3. jegyzet) 10.

⁷ Id. HORVÁTH J.: *i. m.* (2. jegyzet)

⁸ SCHMIDT: *i. h.* (3. jegyzet) 226.

⁹ TÓTH: *i. h.* (3. jegyzet)

¹⁰ SIMONFFY: *i. m.* (3. jegyzet) 38–40.

¹¹ SIMONFFY: *i. m.* (3. jegyzet) 38–40.

¹² TÓTH: *i. h.* (3. jegyzet)

A nyomda az 1740-es újraindulás után még négy művet jelentetett meg. Simonffy szerint Mütferrika vállalkozása nem hozott jelentős anyagi hasznot, sőt a nyomdaalapító szegényen, egy dagesztáni küldetés során szerzett betegségben hunyt el.¹³ Az újabb szakirodalom óvatosabban fogalmaz: eszerint Mütferrika valószínűleg 1747-ben bekövetkezett halálának körülményei homályosak.¹⁴

A Mütferrika-nyomda által kiadott művek témaválasztását – a vallási tárgyú munkák tilalma mellett – a nyomdavezető tudományos érdeklődése határozta meg:¹⁵ mindenekelőtt földrajzi, történeti, nyelvtudományi alkotások kerültek ki a sajtó alól, de a 17 mű közt akad útleírás, politikafilozófiai értekezés és a mágnesességről szóló könyvecske is. Mütferrika kiadói tevékenységére jellemző volt, hogy nagyrészt maga írt előszót a kinyomtatott művek elé, amelyekben kijelölte azon olvasók körét, akik haszonnal forgathatják majd e munkákat, valamint rendszeresen kiegészítette a könyvek tartalmát az általa tudott újabb ismeretekkel. Ibrahim iskolázottságára vonatkozóan könyvtárának rekonstrukciója,¹⁶ a nyomdájában kiadott saját művei és a fent említett előszavak alapján Schmidt Szonja valószínűsíti, hogy Ibrahim medreszei oktatásban részesült; innen az efendi jelző, amelyet többször használ magával kapcsolatban.¹⁷ (Máshol „földrajztudós Ibrahim”-ként vagy egyszerűen „nyomdász Ibrahim”-ként aposztrofálja magát.) Biztos azonban, hogy akármilyen oktatásban is részesült akár eredeti hazájában, akár a választottban, Mütferrika küldetésének tekintette „felrázni a török politikai elitet és modern ismeretekkel és eszközökkel elősegíteni a modernizáció útját”.¹⁸

*Már csak kettő hiányzik*¹⁹

Az OSzK Régi Nyomtatványok Tárában összesen 15 található meg a Mütferrika-nyomda 17 kiadványából. A török ösnyomtatványok több különböző forrásból és különböző időpontokban érkeztek a Régi Nyomtatványok Tárába. E dokumentumok első csoportja – amely megalapozta a Mütferrika-gyűjteményt – Széchényi Ferenc könyvtárából származik. Ő vásárolta meg az isztambuli sajtó 13. kiadványaként megjelent *Târîh-i Na'imâ* (Naima története) című munkát, amely két kötetben, 1438 oldalon dolgozza fel az eseményeket 1592-től 1659-ig. Ez Ibrahim efendi bevezetőjével látott napvilágot 500 példányban, 1735-ben.²⁰ (A gyűjteményben két Széchényi-példány található.) Szintén Széchényi könyvtárából való Ömer efendi tollából az *Ahvâl-i gazavât der diyâr-ı Bosna* című – az 1736–1739 között dúló boszniai háború történetét bemutató – mű, amely a nyomda 16. termékeként hagyta el a sajtót 1741-ben.²¹ Ugyaninnen való az 1740-ben megjelent *Târîh-i Raşid efendi* (Raşid

¹³ SIMONFFY: *i. m.* (3. jegyzet) 40–41.

¹⁴ *A titokzatos nyomdászmester...: i. m.* (1. jegyzet)

¹⁵ KOVÁCS: *i. h.* (3. jegyzet) 280.

¹⁶ A könyvtárat levéltári források alapján rekonstruálta: SABEV: *i. m.* (3. jegyzet), id. SCHMIDT: *i. h.* (3. jegyzet) 224.

¹⁷ SCHMIDT: *i. h.* (3. jegyzet) 227.

¹⁸ KOVÁCS: *i. h.* (3. jegyzet) 281. A 18. század első felében az Oszmán Birodalomban lassú reformfolyamat vette kezdetét, miután a katonailag meggyengült állam elitje III. Ahmed uralkodása alatt egyre nyitottabbá vált a nyugati szokások iránt. Ekkortól küldtek több nyugati országba követet, ekkor vált divatosná a franciás kertművészet vagy a tulipánnemesítés, amelyről a korszak a nevét kapta. Ennek a reformfolyamatnak egyik előhírnöke Mütferrika. L. részletesen TÓTH: *i. h.* (3. jegyzet).

¹⁹ L. SOLTÉSZ Zoltánné: *Már csak öt hiányzik.* = OSzK Híradó 1977. 246–249.

²⁰ Jelzete: App. H. 3109; App. H. 3110. Harmadik példánya 1918-tól van a könyvtár tulajdonában, ennek jelzete App. H. 3108.

²¹ Jelzete: App. H. 3105.

története) című háromkötetes krónika, amely 1662-től 1721-ig meséli el a történeteket. Ennek a Széchényitől származó példánya egybe van kötve a műhely 15. termékével – a történeti sorozat utolsó darabjával –, a Şeyh Asim efendi Ismail Çelebi zade által írt *Târih-i Çelebizâde* című művel, amely 1741-ben jelent meg.²²

További két Műtefferrika-kiadványt vásárolt meg a könyvtár – a pecsét tanúsága szerint – még a 19. században: egyrészt a Jean-Baptiste Holderman jezsuita páter kéziratából készült híres francia nyelvű török nyelvtant, a *Grammaire turque*-t, amely a nyomda 8. terméke, és amelynek kiadását jelentős számú példány megrendelésével támogatta a francia kormány.²³ A franciák számára készült első arab és latin betűs török nyelvkönyv mára a legritkább török ösnyomtatványok egyike, s kiadása jól példázza, hogy Ibrahim több szempontból is rászolgált a műtefferrika (egyik jelentésében: 'sokoldalú') névre. 1897-ben vásárolta meg a könyvtár a tipográfia 3. kiadványát, amely az 1720-as afgán-perzsa háború történetét meséli el. Ennek fordítója valószínűleg maga Műtefferrika, eredetije pedig Jan Tadeusz Krusiński jezsuita szerzetes latin nyelvű műve. A személyesen Rákóczi által pártfogolt²⁴ kiadás 1730-ban látott napvilágot 1200 példányban.²⁵

A török ösnyomtatványok gyűjtésének az 1968-as esztendő adott új lendületet, ekkor szerezte be ugyanis a könyvtár Pastinszky Józseftől az isztambuli sajtó hatodik, 1730-ban megjelent termékének második kötetét. A teljes mű *Târih-i Mısır li Süheyli efendi* címmel Egyiptom történetét dolgozza fel két kötetben, 106 levélnyi terjedelemmel.²⁶ A példány külön érdekessége, hogy Simonffy Aladárnak, a Budapesten megjelenő, német nyelvű *Pester Lloyd* egykori isztambuli tudósítójának ex librise szerepel benne, tehát ez a kötet a Műtefferrikát először (és máig utoljára) önálló monográfiával méltató magyar kutató tulajdona volt. Ezt a művet már a Régi Nyomtatványok Tára számára vette a könyvtár, s ez a beszerzés indította a tár vezetőit, hogy később a Műtefferrika-nyomda fent felsorolt, eddig a törzsgyűjtemény részét képező kincseit a központi raktárból áthelyeztessék az RNYT. állományába.²⁷

A gyarapodás 1975-ben folytatódott, amikor sikerült megszerezni az officina egyik leghíresebb termékét, a 11. kiadványt, Katib Çelebi *Cihân-nüma* című alkotását.²⁸ Çelebi ebben a világtükörben Mercator, Ortelius és Cluver eredményeit összegzi, valamint kiegészíti mindezt olyan igen jelentős arab és perzsa tudósok földrajzi tárgyú megfigyeléseivel, akiknek eredeti munkái elvesztek, és ma már csak ezen áttételes török fordításból rekonstruálhatóak az utókor számára. A könyv utolsó részét maga Műtefferrika fogalmazta. Ennek fekete-fehér metszetekkel ellátott példányaiért akkoriban 30 piasztért kértek, míg „illuminált térképekkel” – ahogy egy 18. századi utazó feljegyzéséből tudjuk – 44 piasztért.²⁹ A kiadvány 500 példányban jelent meg, de ezekből igen kevés maradt fenn. Ugyanebben az évben vásárolta meg a könyvtár a fáradhatatlan nyomda 7. sajtótermékét, a *Kalifák rózsakerije* című, a bagdadi kalifátus történetét feldolgozó munkát Hüseyin Murtazâ Nazmizâde tollából.³⁰ Ez 1731-ben, 500 példányban, 130 levélen látott napvilágot.

Ez után 1977-ben került sor az állományrész legnagyobb bővülésére: négy, a sussexi Ad Orientem Ltd.-től vásárolt nyomtatvánnyal gazdagodott a gyűjtemény. Ezek közt van a műhely 12. terméke, egy

²² Jelzete: App. H. 3107.

²³ TÓTH: *i. h.* (3. jegyzet). Jelzete: App. H. 3104.

²⁴ A fejedelem a nagyvezírnél járt közben, hogy a mű megjelenhessen. L. ABRAHAMOVICZ, Zigmunt–HOPP Lajos: *Rákóczi és a magyar könyvnyomtatás*. = Magyar Könyvszemle (93.) 1977. 178–181.

²⁵ Jelzete: App. H. 3106.

²⁶ Jelzete: App. H. 3092.

²⁷ SOLTÉSZ: *i. h.* (19. jegyzet) 248–249.

²⁸ Jelzete: App. H.3142.

²⁹ SIMONFFY: *i. m.* (3. jegyzet) 28.

³⁰ Jelzete: App. H. 3143.

történeti munkákból álló sorozat kezdődarabja: Katib Çelebi krónikája, amely a bűnbeeséstől kezdve időrendben tárgyalja az eseményeket 1648-ig. A Çelebi által megírt világtörténetet Emir Buhara Şeyh folytatta 1731-ig, majd a kiadást közvetlenül megelőző 3 év eseményeit Müteferrika foglalta össze. Müteferrika végül – jó reklámszakemberként – 12 oldalon méltatja Çelebi jelentőségét, és egyúttal beszámol a nyomda által eddig frissen kiadott műveiről. Ez a könyv 1734-ben, 500 példányban *Takvîm ül-tevârih* címmel jelent meg.³¹ Szintén 1777-től birtokolja a könyvtár a *Ferheng-i Şu'ûri* című, több mint 900 levélből álló török–perzsa szótárt, Şuuri Hasan efendi művét, mely 22 550 szó jelentését illusztrálja 22 450 perzsa disztichonnal.³² Ez a tipográfia 17., Müteferrika életében tehát utolsó munkája, amely 1742-ben került forgalomba.

Más szempontból értékes a következő 1777-es beszerzés. A *Tuhfet ül-kiâr fi esfâr ül bihâr* című, szintén Çelebi-mű a tengeri hadviselésről szól. Ez az officina második kiadványa 1729-ből; öt szép rézmetszetes térképet tartalmaz a Föld két féltekéjéről, a Földközi-, az Adriai- és a Fekete-tengerről.³³ A legkisebb terjedelmű negyedik mű Nyugat-India történetét adja elő Tahiri Hindi feldolgozásában. Ez 1730-ban hagyta el a sajtót négy rézmetszetes térképpel, egy Ptolemaiosz nyomán készített csillagterképpel és 12 különleges fametszettel díszítve.³⁴ Simonffy leírása szerint ez a nyomtatvány már 1944-ben is rendkívül ritkának számított,³⁵ a kinyomtatott 500 példány többségét ekkorra nyilván „szétolvasták”. A kötet illusztrációit mindenesetre „páratlan elbeszélőkészség, sajátos művészi fantázia és stílus jellemzi”.³⁶

Időrendben a legutolsó beszerzés 1998-ban történt, amikor egy hollandiai árverésen vásárolt meg a könyvtár két újabb „müteferrikát”. Az egyik ezek közül a nyomda első kiadványaként megjelent kétkötetes arab–török szótár, amely röviden csak Vankulu szótáraként ismert.³⁷ A szótárnak egy kézzel írt példányáért 350 piasztért kellett fizetni a korban, míg a nyomtatott (és a nyomdász szándéka szerint hibáktól kevésbé hemzsegő) változat ára ennek mindössze a tizede: 35 piasztér volt.³⁸ Ez a legjobb minőségű papíron, török kötésben, 1000 példányban jelent meg 1729-ben. A másik, *Füyûzât-ı miknatisîye* (A mágnes előnyei) című kiadványnak – amely a sorban a 10. volt – maga Müteferrika a szerzője. A mágnesességről írt, elsősorban latin nyelvű forrásokból merített munka két rézmetszettel, 500 példányban került piacra 1732-ben.³⁹

Az így csaknem teljes életműből már csak két munka hiányzik: Timur Lenk 1730-ban nyomtatott története, valamint Müteferrikának a társadalom igazgatásáról és a hadviselésről írt saját műve, melynek jelentőségét a modernizáció szempontjából többen méltatták.⁴⁰

³¹ Jelzete: App. H. 3151.

³² Jelzete: App. H. 3152.

³³ Jelzete: App. H. 3150.

³⁴ Jelzete: App. H. 3149.

³⁵ SIMONFFY: *i. m.* (3. jegyzet) 19.

³⁶ SOLTÉSZ: *i. h.* (19. jegyzet) 249.

³⁷ Jelzete: App. H. 3252.

³⁸ SIMONFFY: *i. m.* (3. jegyzet) 16–17.

³⁹ Jelzete: App. H. 3253.

⁴⁰ „A mű a »Lále devri« (Tulipán-korszak) névvel fémjelzett, az európai orientáció kezdetét jelentő időszak fontos kritikai értekezése az állami élet és a morális válság számos kérdésére kitér, de – a korban jellemzően – főként a hadsereg problémáira, reformjára helyezte a hangsúlyt, ami nem csoda, hiszen a visszaesés legerőteljesebben a területvesztések és katonai vereségek formájában éreztette hatását. E művében [Müteferrika] első alkalommal használja az Nizám-i dzsedid (új rend) fogalmát, amely csak a 18. század utolsó éveiben, III. Szelim szultán (1789–1807) haderőreformja idején kerül be az oszmán modernizálási folyamat szótárába.” Kovács: *i. h.* (3. jegyzet) 281, 21. jegyzet.

A két hiányzó nyomtatvány eredetiben való beszerzéséig azonban a kutatók rendelkezésére áll digitális másolatuk, amelyeket a MTA Könyvtára Keleti Gyűjteményének jóvoltából, csereként kaptunk 2011-ben.

VARGA BERNADETT

Versben megénekelte nyomdászjelvények. A kiadói- és nyomdászjelvények kutatása a grafika- és a nyomdásztörténet határterületének mondható. Az alábbi költeményre azért hívnám fel az érdeklődők figyelmét, mert azon ritka kivételek közé tartozik, amikor az irodalomtörténet mezsgyéjére tévedve bukkanunk valamilyen érdekességre. Kiadói jegyekre vonatkozó szórványos irodalmi utalásokat persze ismerünk; Ady például így ironizált a Singer és Wolfner-féle vállalkozás jelvényével:

Szeszélyes és bolondos földi párák,
Kik nem tudják soha, hogy mit akarnak:
(Singer és Wolfner: »Magyart a magyarnak.«)¹

Az olyan irodalmi alkotás azonban, amely kimondottan ezt a témát dolgozná fel, valóban fehér holló. A szóban forgó vers eredetileg a *Gentleman's Magazine* című irodalmi, történelmi és művelődéstörténeti havilap 1836. májusi számának 501. oldalán jelent meg, a szerző nevének feltüntetése nélkül. Következő említése két évvel később történt, a *The Aldine Magazine of Biography, Bibliography, Criticism, and the Arts* művészeti és irodalmi hetilap első évfolyamának első számában (1838/I. 4). A „The Aldine triumvirate” című – öt részletben megjelent – írás a neves nyomdászcsalád három generációját mutatta be; ennek illusztrálására közölték újra a költeményt. Szerzőként itt már Samuel Egerton Brydges (1762–1837) „néhai tiszteletre méltó bibliográfus” szerepel.

Charles Henry Timperley (1794–1861) *A dictionary of printers and printing* című művében (London, 1839. 206) ismét Samuel Egerton Brydges neve alatt közölte. A téves adatot ezután többen átvették, így például Jacob Larwood (1827–1918) és John Camden Hotten (1832–1873) *The history of signboards from the earliest times to the present day* című, cégérekéről szóló könyvükben (London, 1866. 229); ők azonban csak az első, illetve az utolsó két versszakot adták közre.

A valódi szerző kilétét végül John Gough Nichols (1806–1873) fedte fel „The Aldine anchor: an impromptu” című írásában (*Notes and Queries* 1866/252. 327). Szerinte a vers írója valójában nem Samuel Egerton Brydges, hanem John Mitford (1781–1859) anglikán lelkész. A 19. század eleji művelt brit közélet jelentős személyisége saját versein kívül számos nagy angol költő műveit rendezte sajtó alá. Baráti köréhez tartozott ugyanis William Pickering (1796–1854) londoni kiadó, aki nem mellesleg szintén a horgonyra tekeredő delfint választotta jelvényéül „Aldi discipulus anglus” (Aldus angol tanítványa) jelmonddal. Mikor Pickering 1833-ban részesedésre tett szert a nagy hagyományokkal rendelkező *Gentleman's Magazine*-ban, barátját bízta meg a lap szerkesztésével is. 1834–1850 között, míg ezt a funkciót viselte (tehát az „Aldus horgonyja” megjelenésének idején is), Mitford számos saját versét és esszéjét is közölte. Ezek egyikével van tehát dolgunk. A tévedés oka az lehetett, hogy közvetlenül a költeményt megelőzően Brydges két szonettjét hozta a lap, és mivel az „Aldus horgonyja”-nak nem tüntették fel a szerzőjét, automatikusan Brydges-nek tulajdonították ezt is.

¹ Ady Endre: *Mikor Margita visszajött.* = Nyugat 1912/19. 522–524.

The aldine anchor: an impromptu

„Let your emblems, or devices, be a dove, or a *fish*, or a musical lyre,
or a *naval anchor*.”

Clement. Alexandrin: **Paedag.** lib. iii. c. xi.

Would you still be safely landed,
On the Aldine *Anchor* ride;
Never yet was vessel stranded
With the *Dolphin* by its side.

Fleet is Wechel's flying courser
A bold and bridleless steed is he;
But when winds are piping hoarser,
The *Dolphin* rides the stormy sea.

Stephens was a noble printer,
Of knowledge firm he fixt his *Tree*;
But Time in him made many a splinter,
As, old Elzevir, in thee.

Whose name the bold *Digamma* ballows,
Knows how well his page it decks;
But black it looks as any gallows
Fitted for poor authors' necks.

Nor Time nor Envy e'er shall canker,
The sign that is *my* lasting pride;
Joy, then, to the Aldine *Anchor*,
And the *Dolphin* at its side.

To the Dolphin, as we're drinking,
Life, and health, and joy we send;
A Poet once he sav'd from sinking:
And still he lives – the Poet's friend.

Aldus horgonya (improvizáció)

„Az emblémátok avagy jelvényetek pedig legyen egy galamb, vagy egy *hal*, vagy egy lant,
vagy egy *hajó horgonya*.”

Alexandriai Kelemen: **A tanító.** III. könyv 11. fejezet

Biztonságban ringatózhatsz
Aldus erős *horgonyán*;
Hajó soha nem ért zátonyt
Delfinnel az oldalán.²

² Aldus Manutius velencei nyomdász-kiadó és örökösei a horgonyra tekeredő delfint használták jelvényként.

Wechel fürge paripája
 Bátran s zabla nélkül száll³
 Ám ha dühödt vihar tombol
 A hullámon a *delfin* áll.

Estienne, a nemes nyomdász
 Tudás fáját tűzte ki⁴
 De *Idő*vel forgácsá lett
 Mint a tiéd, Elzevir.⁵

Büszke ember, kinek nevét
 A *digamma* díszíti;⁶
 Bár mint bús bitó, kötele
 Szerzőnk nyakára illik.

Évek telte vagy irigység
 Nem ejt foltot jelemen
 Éljen Aldus *vasmacskája*
 És áldás a *delfinen*.

Áldomásunk rád köszöntjük:
 Jó életedet kívánja
 Egykor süllyedéstől mentett
 költő⁷ s annak barátja.

Simon Melinda

³ Andreas Wechel frankfurti kiadónak, illetve örököseinek (Claude de Marne és Jean Aubry) kiadói jegyén többek között a mitológiai Pegazus is szerepel.

⁴ Értsd: cégérként tűzte ki háza kapuja fölé.

⁵ Mindkét nyomdászcsalád jelvénye fát ábrázol. A párizsi Estienne-eké levágott, illetve beoltott ágú olajfát a „Noli altum sapere” (Ne légy hát fennhéjázó) mottóval; az amszterdami Elzevireké szintén olajfát a „Ne extra oleas” (Csak az olajfáig) felirattal; a leideni Elzevireké pedig szilfát a „Non solus” (Nem vagy egyedül) jeligével. A témáról l. SIMON Melinda: *Az 1488–1800 közötti magyar kiadói és nyomdászjelvények mottói*. = Tiszatáj 2011/4. 71–81.

⁶ A görög ábécéből korán kikerült betű, a digamma az Abraham John Valpy (1787–1854) által Londonban kiadott „Delphin Classics” című sorozat címlapjain szerepelt.

⁷ Arión: az ókori görög mitológia költője, akit a legenda szerint a vagyona s óvárgó hajósok a vízbe dobtak. Utolsó kívánsága az volt, hogy még egyszer énekelhessen. A csodálatos dal hallatán a lantjával vízbe merülő dalnokot egy delfin a hátára véve partra vitte.

SZEMLE

Kereszturi József: Bibó István, a könyvtáros. Pécs, 2010. Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 157 l.

Bibó István személyében az utókor főként a politikai gondolkodót és az 1956-os Nagy Imre-kormány államminiszterét tiszteli. Arról viszont ritkán esik szó, hogy aktív éveinek jó részét két közgyűjteményben, az Egyetemi Könyvtárban és a Statisztikai Hivatal Könyvtárában töltötte. Ezen időszakok bemutatásának szentelt Kereszturi József egy kismonográfiát, amely a neves gondolkodó életútját ezúttal erről az ismeretlen oldalról világítja meg.

Az 1940-es évek végén bekövetkezett kommunista hatalomátvétel a magyar humán értelmiség számára is komoly változásokkal járt. A kutatóintézetekből, az egyetemi katedrákról és a Tudományos Akadémiáról nagy számban távolítottak el magasan kvalifikált tudósokat, akiket az új rendszer ideológiai szempontból megbízhatatlannak tartott. Míg az idősebbeket nyugdíjazták, addig a fiatalabbakat gyakran külföldre költöztették, könyvtárakba, levéltárakba, múzeumokba „száműzték” (pl. Kosáry Domokost, Benda Kálmánt, Kemény G. Gábort, Keresztury Dezsőt, Berlász Jenőt). Ott nemcsak munkalehetőséget találtak, hanem hosszabb távon a szakmai továbblépésre is volt esélyük, bár egykori hivatásukkal csak sokkal rosszabb feltételek mellett foglalkozhattak. Visszatérésük a tudományos életbe már az 1960-as években megindult, és a Kádár-rendszer liberalizálódásával párhuzamosan egyre nagyobb méreteket öltött. Ez a folyamat azonban csak az 1990-es évekre zárult le, így többeknek már csak posztumusz formában adatott meg a szakmai rehabilitáció.

Ehhez a „száműzött” tudósgenerációhoz tartozott az eredetileg jogásznak tanuló Bibó István is. Bár apja a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium tisztviselőjeként könyvtárügyekkel foglalkozott, majd később a szegedi könyvtár igazgatója volt, fia mégis köztisztviselői pályára lépett. 1945 márciusában a belügyminisztérium közigazgatási főosztályájának lett a vezetője, ahonnan Rajk László miatt távozott 1946 júliusában. Ezt követően a Teleki Pál Intézet Társadalomtudományi Intézetének igazgatója és a Szegedi Egyetem Állam- és Jogtudományi Karán a Politika Tanszék vezetője lett 1950-ig, amikor rendelkezési állományba helyezték.

Bibó 1951 januárjától a Mátrai László vezette Egyetemi Könyvtár munkatársa lett, ahová szép számmal kerültek más, szintén magasan kvalifikált tudósok (pl. Dümmerth Dezső, Borzsák István, Csapody Csaba, Szentmihályi János, Szaltnai Rezső). Itt osztályozó könyvtáros lett a katalógizáló osztályon, miután sikertelenül pályázott egy osztályvezetői állásra. Ezzel párhuzamosan bér- és leltárfelelősi feladatokat is ellátott, és csak 1954-ben sorolták át tudományos kutatónak. Ettől kezdve ismét publikálni kezdett, de a korábbiaktól eltérően már nem jogfilozófiával vagy politológiával, hanem könyvtári segédkönyvek összeállításával és bibliográfiakészítéssel foglalkozott.

1956 novemberében államminiszter lett Nagy Imre kormányában, a forradalom leverése után pedig visszatért az Egyetemi Könyvtárba. 1957 májusában letartóztatták, és 1963 márciusáig raboskodott.

Szabadulását követően Erdei Ferenc és Ortutay Gyula segítségével a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárában helyezkedett el mint

tudományos kutató. A Hivatal vezetője ekkor az a Péter György volt, aki a Rákosi-korszakban, a kommunista hatalom elvárásainak megfelelően alakította át az intézményt. Az 1960-as évektől viszont már munkalehetőséget biztosított több olyan kutatónak is, akik ellenzéki magatartásuk miatt máshol nem tudtak volna a szakmájukban elhelyezkedni (pl. Andorka Rudolf, Szelényi Iván, Cseh-Szombati László, Ferge Zsuzsa). Bibó 8 évet töltött itt, de már nem folytatott kutatásokat, holott a könyvtár igazgatója, Dányi Dezső ezt komolyan szorgalmazta. Nyugdíjba vonulása után itthon és külföldön ugyan megjelent néhány újabb írása, ám a tudományos élet vérkeringésébe már nem tért vissza 1979-ben bekövetkezett haláláig. Korábbi munkássága révén viszont az 1980-as évekre a magyar politikai gondolkodás egyik emblematisztikus figurájává vált, műveit pedig 1986-ban nagyrészt itthon is kiadták.

A szerző Bibó István életéről egy rövid, de teljes életrajzot írt, amelyhez alapvetően két nagy forráscsoportot használt. Az egyiket azok a nyomtatásban megjelent interjúk és visszaemlékezések jelentik, amelyek magától Bibótól, illetve munkatársaitól és barátaitól származnak. A másik nagy forráscsoportot az Egyetemi Könyvtár Levéltárában és a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában található dokumentumok jelentik. Ezek Bibó életének eddig ismeretlen oldalát mutatják be; a szerző többet is közöl ezekből könyve függelékben.

Ugyanakkor a mű szerkezetileg bizonyos aránytalanságot mutat, mivel a könyvtárosi életúttal foglalkozó részek a szövegnek alig több mint a felét teszik ki. Szerencsésebb lett volna, ha Bibó életének ez az oldala nagyobb hangsúlyt kap a már jól ismert politikatörténeti tényekkel szemben. Az is hiányérzetet kelt, hogy 1956 kapcsán kizárólag Bibó államminiszteri tevékenységéről esik szó, az Egyetemi Könyvtárban játszott akkori szerepéről vagy az intézmény belső életéről nem. Szintén rendkívül érdekes lett volna megvizsgálni Bibó és a „száműzött” tudósok viszonyát is mindkét közgyűjteményben.

A könyv függelékében a szerző számos, a két Bibó számára dedikált kiadvány fényképmásolatát közli, amely jól mutatja a korabeli

tudományos és szellemi élethez fűződő kapcsolatrendszerüket. Ugyanakkor ennek közelebbi vizsgálatára már nem kerül sor, holott ennek a bemutatása szintén fontos lett volna mind a család, mind a korabeli értelmiség történetének szempontjából.

A könyv a 20. századi magyar politikai gondolkodás egyik jól ismert alakjának az életútját mutatja be, eddig ismeretlen szempontok alapján. Bár Kereszturi József műve felvet néhány tisztázatlan, továbbgondolásra érdemes kérdést, könyve a maga nemében mégis rendkívül fontos munkának számít. A magyar tudománytörténet ugyanis eddig még adós maradt ennek a „száműzött” tudósgenerációnak az életútjával, az egyes emberek pályájának és „túlélési” stratégiájának a bemutatásával, a szocialista rendszer tudománypolitikájáról vagy az egyes intézmények működése közötti különbségekről nem is beszélve. Ezen adósság törlesztéséhez természetesen még hosszabb idő szükséges, a most tapasztalható hiányok pótlását pedig éppen az olyan életrajzok és részmonográfiák jelenhetik majd, mint Kereszturi József Bibóról szóló műve.

VESZTRÓCZY ZSOLT

Pálffy Géza: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. Bp. 2010. História–MTA Történettudományi Intézete, 564 l. /História Könyvtár. Monográfiák 27./

Pálffy Géza monográfiájában, amint az előző első mondata is jelzi, a Magyar Királyság (amely alatt a három részre szakadt országnak a Habsburg Monarchiához csatlakozott részét és jogutódját érti) 16. századi működésének és kapcsolatrendszerének történetét tekinti át.

A mű 12 fejezetből áll: az első afféle bevezetés, az utolsó pedig összegzés; a többi tíz szól tulajdonképpen a Magyar Királyság történetéről. Minden fejezet végén összegzést olvashatunk, de több alkalommal találunk illet az egyes alfejezetek végén is. Erre szükség is van, mert a szerző óriási forrásmennyiséget és szakirodalmat mozgat, tömértelen adattal, amelyben nem

könnyű a tájékozódás. A szerzőt dicséri, akinek imponáló tárgyi tudása nem ismeretlen a kor-szak iránt érdeklődő laikusok és történészek előtt, hogy nem vesztí el a fonalat, és közben arról is gondoskodik, hogy a szerényebb tárgyi tudású olvasó se vesszen el a tények sűrű erdejében. Bár egy ismertetésnek arra kell törekednie, hogy a bemutatásra kerülő munkát a fejezetek tagolásának megfelelően, azoknak egyenlő teret szánva mutassa be, a téma gazdagsága, a felvetett témák nagy száma miatt ettől eltekintek: a továbbiakban a véleményem szerint kulcsfontosságú fejezeteknek nagyobb, az inkább leíró jellegű részeknek pedig kisebb figyelmet szentelve mutatom be Pálffy Géza monográfiáját.

Az első fejezetben, a bevezetésben arról olvashatunk, hogy bár rengeteg cikk, tanulmány, könyv, illetve forráskiadás született a 16. századról, mégis milyen kevésbé ismerjük. Ez lehet az oka annak, hogy sok tévhit, mítosz él makacsul a magyar történeti tudatban erről a fordulatokban rendkívül gazdag korszakról. Az első alfejezet sorra veszi ezeket az előítéleteket, vitatható nézőpontokat. A szerző szerint ezek szinte mindegyike a nemzetállami szemlélethez köthető, amellyel részletesen is foglalkozik az 1/d alfejezetben. A romantikus nemzeti történetírás a magyar történelmet kurucos-labancos szembeállításban látta és láttatta, 16–17. századi történelmünk fordulópontjait a Habsburg-ellenes függetlenségi mozgalmakhoz kötötte, miközben – néhány kutatót leszámítva – elfeledkezett a magyar történelemnek egy szélesebb, középkelet-európai történelmi folyamatok összefüggésébe történő beágyazásáról.

Nem volt jobb a helyzet, sőt a romantikus nacionalista történetiszemléletet illetően máig keveset változott a környező népek (szlovák, szlovén, horvát, román és burgenlandi osztrák) történetírása. Az utóbbi években talán magyar részről történt a legtöbb kísérlet az említett szemléletmódnak a megváltoztatása érdekében, amely történetírásunk régi adóssága. Pálffy vállalkozása ezeknek az új hazai és nemzetközi eredményeknek a továbbgondolása és adaptálása sok olyan forrás bevonásával, melyet eddig kevés vagy semmilyen figyelemre nem méltat-

tak, folyamatosan szembesítve a hazai és nemzetközi szakirodalommal, hangsúlyosan említve a szerző számára mintául szolgáló, a térséggel foglalkozó monografikus feldolgozásokat.

A szerző ugyanakkor hangsúlyozza, hogy az új eredmények és trendek érvényesítése és beépítése a történetírásba egyúttal azt is jelenti, hogy újra kell gondolnunk e két évszázad periodizációját; a hangsúlyt nem a függetlenségi mozgalmakra és felkelésekre, tehát a konfliktusokra, hanem éppen fordítva, az együttműködésre, a kooperációra és ezek logikus előfeltételeire, a dinasztia és a magyar rendek kompromisszumaira kell helyeznünk. Ennek szellemében eljárva három fordulópont elkülönítését javasolja a 16–17. század magyar történelmét illetően: az első az 1526 utáni sorsdöntő évtizedek; a második, kevésbé markáns a bécsi békét (1606) követő negyedszázad; a harmadik pedig egy hosszabb, az 1670-es évektől az 1720-as évekig terjedő időszak. Ezek közül ő az első két fordulópont elemzésére és a kettő közti időszak tárgyalására vállalkozott; a „Bevezetés” utolsó alfejezetéből (1/e) azonban az is kiderül, hogy a szerző saját maga elé emelve korlátokat, csupán a hagyományosan királyi Magyarországnak nevezett országrész történetének bemutatására vállalkozott. Véleménye szerint ugyanis a másik két országrész, illetve az országrészek kapcsolatrendszerét legalább két további monográfiában kellene tárgyalni.

A második fejezet pillanatfelvétel a magyar királyságnak a mohácsi katasztrófát megelőző állapotáról. A szerző hangsúlyozza, hogy az oszmán birodalom támadása egy különlegesen összetett államot ért, amely alatt egy közigazgatásilag, nyelvileg, kulturálisan különböző fejlettségű és rangú területekből összeálló állam-konglomerátumot, „egy kisebb birodalmat” ért. Ez az összetettség nemcsak a magyar királyok titulusaiban, hanem fő méltóságviselőiknek listájában is megmutatkozott. Ezzel az országgal összehasonlítva az oszmán birodalom sokkal nagyobb erőforrásokkal és hadipotenciállal rendelkező állam volt, amelynek egyértelmű célja a hódítás volt. A magyar királyság megszerzéséért jelentkező másik erő, egy, az oszmántól képletében telje-

sen eltérő, de a magyar államéhoz sok tekintetben igen hasonló összetett állam volt, amelyet a szerző következetesen Habsburg Monarchiának hív. A két hatalmas ellenfélnek a Kárpát-medencében történő összecsapása a Magyar Királyságot az európai történelem centrumába emelte és tartotta végig a 16. század folyamán.

A harmadik fejezet a 16. századi magyar történelem egyik legizgalmasabb és legnyugtalanabb periódusába kalauzolja el az olvasót. A két rivális király küzdelme miatt kitört a polgárháború, amelynek következménye az ország három részre szakadása lett. Az oszmán térhódítást Szapolyai „végzetes lépése” is megkönnyítette, amikor a vazallitást vállalva segítséget kért Szülejmántól. A szultán ugyanis hódításai „bevett koreográfiája” szerint magyarországi uralmához, amelynek vége Magyarország teljes bekebelezése lett volna, „szálláscsinálót” keresett (62–63, 66). A változásoknak a könyv témája szempontjából legmesszemenőbb következménye mindazonáltal a Magyar Királyság frontországgá válása lett. Ennek kifejtésére a 6. fejezetben kerít sort a szerző.

A frontországgá válás egyúttal azt is jelentette, hogy Bécs vált a Magyar Királyság második fővársává (4. fejezet). A budai udvar megszűnt, illetve betagozolódott a Habsburgok bécsi udvarába, amely egyúttal egy új monarchia központja is lett. Uralkodója, I. Ferdinánd magyar király a nagy kiterjedésű, igen tarka terület megszervezésére és megtartására mélyreható reformokat indított el, amellyel megvetette egy közép-európai nagyhatalom alapjait. Ez ugyanakkor a szerző véleménye szerint azt is jelentette, hogy a korábbi történetírásban kialakult véleménnyel ellentétben a Magyar Királyság nem lehetett ütközőállam, mert a Habsburg Monarchia tényleges része lett, mégpedig igen előkelő helyet elfoglalva a birodalmon belül.

Ezek a változások egy sor fontos következménnyel jártak a magyar vezető elit szempontjából. Az 5. fejezetben részben már korábban publikált kutatási eredményeire támaszkodva Pálffy azt mutatja be, hogy a közhiedelemmel ellentétben, amely a nemzeti romantikus történetírás függetlenségparadigmájából következett,

a bécsi udvar nem zárkózott el a magyar arisztokráciától. Ezt nem is tehette, hiszen szüksége volt fegyveres erejükre, tapasztalataikra, hely- és nyelvismeretükre, röviden a lojalitásukra. Az integrációra tehát megvolt a lehetőség, a magyar arisztokrácia azonban alig élt vele; ennek szerkeázó okai voltak, például igen költséges volt egy rezidenciát fenntartani a császárvárosban, azonkívül az állandó török betörések miatt nem maradhattak tartósan távol birtokaiktól. Nem segítették a beilleszkedést az idegen nyelvi környezet, az eltérő udvari szokások sem. Ez lehetett az oka annak, hogy számuk az 50-es években nőtt csak meg. A növekedés oka a patronatusi rendszer feléledése volt. Oláh Miklós főkanclár vagy Várday Pál királyi helytartó igen sokat tett azért, hogy megerősödjének a kapcsolatok a bécsi udvar prominens személyiségeivel vagy akár az uralkodóval. A Bécsben, illetve Prágában élő magyar udvari emberek száma mindazonáltal hullámozó volt a következő fél évszázadban, alapvetően csökkenő tendenciát mutatva; ezt a 112. és 117. oldalon található 9. és 10. táblázatok érzékletesen mutatják. A végső csapást II. Rudolf császár alatt a Habsburg-udvar Prágába költözése (1583), azaz szinte elérhetetlen távolságba kerülése jelentette; a főnemesség ekkor taktikát változtatva a Bécsben maradt főhercegek udvarában építette föl újra kapcsolatrendszerét.

A magyar nemesség számára az egyik felemelkedési lehetőséget a Magyar Királyság védőbástyaszerépének felerősödése jelentette. Az állandó háborús helyzet, és az a tény, hogy ennek következtében kiépült egy igen hosszú végvári rendszer, sok nemes számára kínálta a katonai karrier lehetőségét. Mindennek azonban ára is volt: Európa egyik legerősebb katonai szövetségében a legfelsőbb katonai pozíciókat nem magyarok töltötték be, bele kellett tehát nyugodni abba, hogy a legfontosabb királyi végvárok helyőrsége, illetve azok nagy része idegen parancsnokok alatt szolgáló idegen (főleg természetesen német) származású volt. A 17. és 18. táblázat mindazonáltal érzékletesen mutatja be, hogy a katonai szolgálat sok esetben előszobája volt valamely hagyományos magyar udvari főméltóság, illetve a bárói cím elnyerésének (166, 169–

172), tehát a végső mérleg egyáltalán nem olyan negatív, mint ahogyan a történetírói hagyomány egy része máig tartja.

A katonai mellett lehetőség nyílt hivatali karrierre is. De míg az előző pálya alapvetően a nemesi származásúak előtt volt nyitott, a kiépülő pénzügyi-igazgatási rendszerben a polgári származásúak előtt is megnyílt a tér a társadalmi felemelkedésre. Ez, pontosabban a mértéke új fejlemény volt, még akkor is, ha ennek szintén meg kellett fizetni az árát. A Habsburg-közpon-tosítás a pénzügyi téren volt a legsikeresebb: a királyság jövedelmeinek kezelése végső soron a különböző ausztriai kamarák kezében ösz-szpontosult, bár a döntéshozókészítésben a ma-gyar kamarák, már csak a technikai nehézségek miatt is, továbbra is megkerülhetetlenek maradtak. A végvárrendszer fenntartásának költsége azonban nemcsak a magyarországi bevételeket haladta meg, hanem a monarchia bevételeit is; a különbözetet birodalmi segélyekből és kölcsö-nökből finanszírozták. Ezt a tényt a szerző azért tartja fontosnak hangsúlyozni, mert a közhiede-lemmel ellentétben a magyar és idegen katonaság fizetetlenségének okai nem a magyargyűlö-let, hanem a pénzügyi finanszírozás nehézségei voltak.

Míg az előző fejezet arra világított rá, hogy Magyarország a Habsburg Monarchia meghatá-rozó jövedelemforrása volt, a 8. fejezet ennek az összetételére világít rá. Az élelmiszerben gazdag ország nemcsak a Monarchia, hanem Közép-Eu-rópa éléskamrája is volt, így meghatározó sze-repet játszott a kontinens gazdasági vérkeringésében. Ez az oka annak, hogy a szétdarabolódás ellenére a gazdasági kapcsolatok megmaradtak az országrészek között. Sőt ezzel magyarázható, hogy a század utolsó harmadára esett a magyar-orzági tőkés vállalkozások virágkora, amelyre azonban a századvég hosszú háborúja súlyos csapást mért. Az egykori háborúzó felek gaz-dasági érdeke azonban azt követelte, hogy ezek a kapcsolatok helyreálljanak, ami arra világít rá, hogy Magyarország az európai gazdasági vérke-ringésben nélkülözhetetlen szerepet játszott.

A 9. és 10. fejezet a szuverenitás intézménye-ivel és szimbólumaival foglalkozik. Hogy a szer-

ző számára milyen jelentőséggel bír a téma, jelzi, hogy a 9. A monográfia leghosszabb, több mint 70 oldalra rúgó fejezete. Ebben Pálffy hosszan foglalkozik Magyarország megváltozott jogi helyzetével, illetve a Habsburg-uralkodók és a magyar rendek közti viszony alakulásával. En-nek kapcsán hangsúlyozza, hogy abszolutizmus-ról nem beszélhetünk (ezt a kifejezést egyébként, amint arra a szerző is utal, a legújabb nemzetkö-zi szakirodalom is egyre kevésbé használja): az ország szuverenitása ugyan sérült, amennyiben megszűnt a budai királyi udvar, az ország jogi-lag egy nagyobb birodalmi egység részévé vált, és például a legfontosabb méltóságot, a nádori posztot is sikerült az uralkodóknak évtizedekig betöltetlenül hagyniuk, de a Magyar Tanács, il-letve a legfontosabb rendi intézmények, mint például a vármegyék, illetve az országgyűlés za-vartalanul működhetek tovább. A szuverenitás legfontosabb szimbóluma, mintegy kifejeződése mindazonáltal a szabad királyválasztó jog volt, amelyet a Habsburgoknak szintén nem sikerült teljesen kikapcsolniuk: kénytelenek voltak, még ha formálisan is, de megtartani. Magyarország tehát választói monarchia (Wahlmonarchie) ma-radt. Mindez arra világít rá a szerző szerint, hogy az uralkodó és a rendek kapcsolata nem írható le maradéktalanul egy duális viszonyrendszerben, amint a hagyományos történetírás véli, mert ez a kapcsolatrendszer, amint az osztrák, német és cseh kutatások is igazolták a Monarchia egyéb területein, ennél sokrétűbb volt. Pálffy ezért kü-lönböző identitásokról és lojalitásokról beszél, amelyekbe egyszerre fért bele az uralkodóhoz fűződő lojalitás, ugyanakkor a rendi jogok sok-szor erőteljes és erőszakos védelme. Ebbe a vi-szonyrendszerbe helyezendőnek gondolja Bocskai és Bethlen Gábor mozgalmát, amelyeket szerinte nem tekinthetünk a független Magyar-országért folytatott küzdelemnek, mert az tulaj-donképpen a királyi Magyarország rendjeinek küzdelme volt a jogaikért.

A következő fejezet ennek a viszonyrend-szernek a szimbolikus megnyilvánulásával fog-lalkozik. Míg a 9. fejezet összefoglalása a Habs-burgok legonátlóbb országaként, addig a 10. A Monarchia második országaként aposztrofálja

a Magyar Királyságot. A titulátúra, a koronázások alkalmával használt címek, címerek, zászlók vagy akár a koronázási lakoma ülérendje a ceremóniák és gesztusok nyelvén fejezi ki, hogy mennyire fontos tényezője maradt a magyar nemesség és az ország a Habsburg-birodalomnak. Mert bár a legfontosabb cím és tisztség a császári volt, és bár a magyar nemességnek bele kellett nyugodnia, hogy a Habsburg-udvar a Jagellóknál ridegebb és zártabb burgundi-spanyol etikettet követi, ennek következményeként pedig helyet kellett adnia a birodalmi méltóságoknak és az idegen nemességnek is, a koronázási rend, illetve a lakomákon való részvétel mégis jelezte a többi társországhoz képest a magyar korona kiemelt szerepét. A mondandót a szerző szokásához híven itt is szemléletes táblázatok illusztrálják (26, 27, 28, 29. táblázat). Itt kell hangsúlyozni, hogy a fejezet megírásában a szerző olyan forráscsoportot használt fel, amelyre a modern magyar történetírás szinte semmilyen figyelmet nem fordított.

A kötet utolsó előtti fejezete, mint említettem, lazábban kapcsolódik a monográfia témájához. A 11. fejezet, amelyben a Bocskai-felkelés történetéről olvashatunk, több szempontból is lezárja a korszakot. Egyrészt sor kerül az első fegyveres mozgalomra a Habsburg Monarchián belül, másrészt lezajlik egy hatalmi átrendeződés, amely egyúttal a Habsburg-központosítás (bár az összegzés az eddigi szóhasználatlalt ellentétben abszolutizmust ír) korlátait is megmutatta. Az események részletes elemzése arról győzte meg a szerzőt, hogy helytelen Bocskai-szabadságharcról vagy akár függetlenségi harcról beszélni. Közelebb járunk az igazsághoz, ha mozgalomról (pontosabban mozgalmakról) vagy felkelésről beszélünk. Ráadásul a szembenálló oldalakon elhelyezkedő magyar világi és egyházi elit, legalábbis a statisztika (30/a–c táblázat) ezt mutatja, egyáltalán nem állt teljes egészében Bocskai mellé. Ennek alapján tehát négyféle mozgalmat különíthetünk el, amelyeket a különböző hatalmi és társadalmi érdekcsoportok artikuláltak. Jösszével egyetlen közös pontjuk akadt, Bocskai István személye, ezért konklúzióként Pálffy szerint sokkal jogosultabb Bocskai-felkelésről – egyébként a magyar történetírás mérvadó vonulata ezt

az álláspontot képviseli most is – vagy Bocskai István mozgalmáról beszélni. Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy a Habsburg Monarchiára jellemző erős centralizáció – erős rendiség képlete alapján véve érvényben maradt.

Az utolsó, 12. fejezet (ki-ki döntse el, hogy a fejezetek száma véletlenül esik-e egybe egy nagyobb kronológiai egység, az év hónapjainak számával) tulajdonképpen az összefoglalás(ok) összefoglalása. A szerző újra végigveszi az általa tárgyalt fejezeteket és fő témákat. Ez alkalmat teremt arra, hogy két újabb táblázatban vizualizálva egyrészt megvonja – néha előretekintve egészen a 20. századig – a 16. század mérlegét (31. táblázat), másrészt hogy egy szemléletes ábrában összefoglalja a Magyar Királyság igazgatását és berendezkedését a 16. század utolsó harmadában (4. ábra), amikorra tehát kiépült a Habsburg Monarchia rendszere.

A monográfia végén a bőség zavarával küzd az olvasó; a szerző által átnézett levéltári fondok, kiadott források, illetve a szakirodalom majdnem százoldalnnyi (!) helyet foglal el (426–516). A könnyebb áttekinthetőség végett külön található a táblázatok, ábrák, térképek és képek jegyzéke, amelyet név- és helynévmutató, illetve a legvégén maguk a színes térképek és képek követnek.

Pálffy Géza munkája hatalmas vállalkozás, amelynek során óriási kiadott és kiadatlan anyagot megmozgatva, szakirodalmat elolvasva markáns és a korábbiaktól nagyban eltérő képet rajzol a Magyar Királyság 16. századáról.

KRUPPA TAMÁS

Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei XIV–XV. Szerk.: SZÖGI László. Bp. 2011. ELTE Egyetemi Könyvtár, 406 l.

Kétszeres évfordulót hozott a 2010–2011-es tanév az Eötvös Loránd Tudományegyetem számára. 375 éve alapította ugyanis Pázmány Péter a Filozófiai Fakultást, azaz a Bölcsészettudományi Kart, emellett a jogfolytonosságot tekintve 450 éves fennállást mondhat magáénak egyik legfontosabb intézménye, az Egyetemi Könyvtár. Mindkét dátum a hazai oktatás- és

tudománytörténetnek is fontos határköve; nem véletlen, hogy a kar és a könyvtár egyaránt rendezvényekkel, kiadványokkal (az előbbi gazdagon illusztrált emlékkönyvvel, az utóbbi pedig új évkönyvével) köszöntötte a jubileumokat.

Az összevont, XIV–XV-ös jelzéssel ellátott gyűjteményben közölt tanulmányok is részben az alkalmából indulnak ki: a felsőoktatással kapcsolatosak, illetve az Egyetemi Könyvtár történetével, gyűjteményeinek néhány különleges darabjával foglalkoznak; utolsó negyedében pedig a 2008-as Reneszánsz Év tiszteletére az Egyetemi Könyvtár állományából összeállított kiállítás-hoz kapcsolódó konferencia szerkesztett előadásai olvashatók. A *Mátyás király* című bemutató katalógus még abban az évben megjelent Bíbor Máté János szerkesztésében, s ezt a blokkot is ő állította össze. De természetesen jelen van a kötet lapjain a történettudomány, a művelődés- és társadalomtörténet is, vagyis azok a tudomány-szakok, amelyeknek a gyűjtésében és feltárásában jelentős szerepet tölt be a patinás intézmény.

A bevezető írás szerzője Szögi László, aki két évtizedes hazai peregrinációkutatásának eredményeit foglalja össze. A vizsgálat fő célja az egyetem nélküli ország vándorhallgatóinak lehetőség szerinti pontos azonosítása volt. A kutatás néhány, korábban már nyomtatásban megjelent magyar nyelvű kiadvány mellett főként külföldi egyetemek forráskiadványaira támaszkodott. Azt a nagy társadalmi igényt, amely a felsőbb fokú tudás megszerzése miatt a jelentős európai központok felé irányította a hazai hallgatókat, sok szempontú összegzésben tárgyalja: egyetemek szerint, létszámok és időszakok bontásában, származási helyek vonatkozásában, valamint kitér a több egyetem előadásait látogatókra, illetve az egyházi tisztségviselőkre is. Az összegzés a felderített adatok elemzésével és értékelésével teljesebbé teszi az eddigi ismereteket, s megállapításait három térképpel támasztja alá.

A nagy világhistória kis összetevőjére vet fényt Kosztricz Anna tanulmánya: a második világháború utáni évek egyik magyar kezdeményezésű akciójára, amely a két világháború között létrehozott magyar kulturális intézmények mintájára egy moszkvai Collegium Hungaricum megalapítását tűzte ki célul. A gondolat kitalá-

lói az intézmény létrehozása mellett a kulturális kapcsolatok javítását, s ezen keresztül a két ország közeledését is tervbe vették. Csakhogy az 1945 utáni években szó sem lehetett bármilyen, egyenrangúságon alapuló viszonyról. Ráadásul a Szovjetunióra vonatkozó hazai ismeretek eléggé hiányosak voltak, s az adott szituációval – ösztöndíjasok küldésével és fogadásával – kapcsolatban felmerülő kérdéseket a két országban másképp ítélték meg: az érdekkülönbségek, a szavak és azok eltérő értelmezése az igények kölcsönösségét nem tették lehetővé.

Szintén a történelem a tárgya Latorczai Csaba írásának is, aki katolikus főpapjaink részvételét vizsgálja az oktatási-kulturális törvényjavaslatok felsőházi vitáiban. Írása első részében ismerteti a felsőház történetét röviden. Kitér a tagság feltételeire, a törvényi háttérre, a hatásköri változásokra, majd az 1927–1944 közötti törvényhozási ciklusok szerint részletesen bemutatja a felmerült témákkal kapcsolatban elhangzott véleményeket és hozzászólásokat. Végül név szerinti összesítés segítségével értékeli a katolikus főpapok szerepét egyfelől a felsőház működésében, másfelől a megbeszéltek kérdések konstruktív tárgyalásában.

Knapp Éva írásával kezdődnek az Egyetemi Könyvtárhoz konkrétan is kötődő forrásfeldolgozások. Egy be nem fejezett kéziratot anyagyűjtésre irányuló, feleslegesen erős kritikai hangvételű írása a jezsuita korszak (1561–1773) könyvtárosaival azonosító korábbi munkák pontatlanságait veszi célba. Hogy nem ok nélkül, arra bizonyíték 15 új nevet tartalmazó tanulmánya. A felsorakoztatott források segítségével sokkal teljesebb képet rögzít az adott időszakról, szembeállítva a tévesen adatolt és az újonnan azonosított könyvtárosokkal kapcsolatos ismereteket, táblázatokban közölve az érvényes ismereteket.

Ugyancsak forrásokkal foglalkozik Kazi-mir Edit: a *Pesti Napló* 1850–1875 közötti, az Egyetemi Könyvtárral kapcsolatos cikkeit összegzi és elemzi. Ez az időszak, amely Toldy Ferenc másodszori igazgatásával kezdődött, s a kiegyezést követő első nagy tözsdekrach utáni évekkel fejeződik be, fontos volt a könyvtár történetében. A szerző egyéb forrásokat is bevon ugyan a korabeli könyvtári állapotok jellemzés-

ébe, ám döntően az adott napilap közleményeire támaszkodik, s találatait szöveggyűjteményként is közli. A forrásközlő és a feldolgozó rész egyaránt fontos adalékokat hoz felszínre a könyvtár életéből, egyben (rejtetten) rámutat a hazai sajtófeldolgozás egyik fő hiányosságára, a kutatásokat elősegítő repertóriumok hiányára.

Tóth Péter folytatja az évkönyv előző kötetében megkezdett közleményét, amelyben újabb kódextörredékeket azonosított az Egyetemi Könyvtár gyűjteményéből. Az itt közölt töredékek is belesimulnak abba a kutatásba, amelyet Mezey László kezdeményezett még a hatvanas években, az Egyetemi Könyvtár állományára alapozva. A feltárás-azonosítás programszerűen a hetvenes évek elején kezdődött az ő, majd Vizkelety András és Madas Edit vezetése mellett, s más intézmények anyagára is kiterjedt; az eredményeket több katalógus anyaga tartalmazza. A feltáró munka az Egyetemi Könyvtárban is folytatódott; ennek eredményéről számol be a szerző bevezetésében. Leírásai egyaránt magukba foglalják a töredék, valamint – amennyiben megállapítható – az őrzőkönyv leírását, azonosítják a talált szöveg szerzőségét, s természetesen szövegkritikát is adnak.

Bíbor Máté János és Fabó Edit egyaránt hálás, kapcsolat- és hatástörténeti témát járnak körül: egyikük Wolfgang Amadeus Mozart fellelhető és azonosítható magyarországi benyomásait, élményeit veszi számba, másikuk pedig a női emancipáció néhány 19. század végi magyarországi jelenségét vizsgálja. Mindkét témával foglalkoztak már előttük is, mindez azonban nem kisebbíti eredményeiket, éppen ellenkezőleg: megállapításaik két érdekes művelődéstörténeti téma feldolgozásának a hagyományba beépülő, le nem zárt folytatását jelentik. Mozart zongorajátéka 1786-ban, bécsi látogatásakor már Kazinczyt is elbűvölte; hatása mindmáig töretlen Magyarországon, ahogyan persze a világ bármely más részén is. Bíbor Máté János Mozart zenéjének „magyaros” elemeit, a dedikációkat, az első hazai előadások körülményeit, azok viselkedését vizsgálva, a magyar közgyűjtemények Mozart-relikviáit rögzítve keres választ arra, hogy lehetett-e, s ha igen, milyen képe, ismerete lehetett Mozartnak a magyarságról. Tanulmánya

nemcsak e kérdésre válaszol, hanem a hazai zeneszerető közönség lankadatlan érdeklődését is megőrökíti. Fabó Edit divatos, ám távolról sem kimerített jelenséget elemez, a női önállóság megteremtésére irányuló, kiegyezés utáni törekvéseket, azok társadalmi lecsapódását: a hagyományos szerepfelfogás szerinti provokáció érzését, az élelapok gúnyos kommentálásait, az egyenjogúsításra irányuló politikai fellépés ellehetetlenítését, a régi és új szerepkörök előítéletes értelmezését. Írását mulattató és tanulságos illusztrációk kísérik.

Az évkönyv utolsó szövegcsoportha a már említett előadások szerkesztett, eredetileg alkalomhoz kötődő változataiból áll. Kulcsár Péter több évtizedes gyakorlata alapján foglalja össze a humanista szövegek kiadásával kapcsolatos tapasztalatait. Hasonló témájú, kicsit bővebb írása már megjelent korábban az *Irodalomtörténetben*; ez a közlés a legfontosabb körülményekre koncentrálna, még szorosabban: a forrásokra és azok értékelésére, a közlendő szöveg megállapítására, a kritikai apparátusra, az emendáció buktatóira és a közzétételre. Bár címe szerint humanista szövegek közreadásával foglalkozik, megállapításai a későbbi korok hasonló problémáival küszködő kutatói számára is igen hasznosak lehetnek. Pajorin Klára, Ritoókné Szalay Ágnes és Véber János a magyarországi humanizmus egy-egy fontos szereplőjének, szerzőjének, alakítójának, Ióannész Argüropulosznak, Janus Pannoniusnak és Váradai Péternek a tevékenységét foglalják össze, részben kapcsolattörténeti szempontból, illetve az Egyetemi Könyvtár gyűjteményében található munkáik alapján. A késő középkor és a humanizmus találkozását örökítik meg Bárczi Ildikó és F. Romhányi Beatrix írásai Laskai Osvát és Gyöngyösi Gergely művei egy-egy szempontjának kiemelésével. Wehli Tünde a töle megszokott alapossggal ismertet a kiállított könyvek közül hármat, azokat, amelyek művészettörténeti szempontból elhanyagoltak mondhatók; leírásait a kötet végén színes illusztrációk erősítik meg. Ugyancsak a történelem- és irodalomcentrikus megközelítésen kívül maradván, speciális szempontból veszi sorra Papp Júlia az Egyetemi Könyvtár 19. századi hasonmásait, Boreczky Anna pedig a Thuróczy-kronika

15. századi, kéziratban maradt példányának ki-rályábrázolásait. A szintén illusztrációkkal kísért írások üdítő befejezést adnak a gyűjteménynek, amelynek utolsó tartalmi eleme Bárczi Ildikó munkáinak bibliográfiája.

A változatos tematikájú, érdekes írásokból álló gyűjteményről befejezésül még azt lehet meg-említeni, hogy névmutatóval használata sokkal könnyebbé vált volna, s talán még egy átolvasás-sal a néhány megmaradt apró hibát is ki lehetett volna küszöbölni. Mindez azonban a tartalmi vonatkozásokat nem érinti.

BUDA ATTILA

Batthyaneum: Omagiu fundatorului Ignatius Sallestius de Batthyan (1741–1798). Ed.: Doina BIRO HENDRE. București, 2011. Editura Bibliotecii Naționale a României, 273 l.

A kötet Batthyány Ignác erdélyi püspök szü-letésének 270. évfordulójára jelent meg: ezzel tisztelgett az alapító előtt a gyulafehérvári Bat-thyaneum könyvtár. Batthyány Ignác németújvá-ri gróf tizennyolc évig állt a hatalmas kiterjedésű erdélyi katolikus egyházmegye élén (1780–1798 között, korai haláláig). Ez idő alatt megalapozta mindazokat a nagyszabású kulturális terveket, amelyek koncepciója már egri évei alatt – nem utolsósorban az egri püspök, Eszterházy Károly hatására – megfogalmazódtak benne. E kulturá-lis koncepciónak, amelybe könyvtár, múzeum, csillagvizsgáló és nyomda is beletartozott, mára legmaradandóbb része az erdélyi közművelődés-nek szánt könyvtár, a korábbi trinitárius temp-lomban elhelyezett Batthyaneum. Ismeretes, hogy az alapító végakarátában (1798) az erdélyi római katolikus püspökségre hagyta a felvilá-gosodásnak ezt a tudományos intézményét. Ma a Batthyaneum a bukaresti Biblioteca Naționala a României filiáléja. A reprezentatív kötet kezde-ményezése, összeállítás és megjelentetése Do-ina Biro Hendrének és elődjének, Ileana Dârjă-nak, valamint a bukaresti Nemzeti Könyvtárnak köszönhető.

A kötetben lévő román, magyar, angol, né-met és francia nyelvű tanulmányokat a Román Nemzeti Könyvtár főigazgatójának, Elena Tîr-

zimannak és az olasz kulturális intézet részéről Gianfranco Fraccarollónak az előszava vezeti be (rövid áttekintéssel a Batthyányak itáliai családi kapcsolatairól). A huszonegy tanulmány méltó módon reprezentálja az erdélyi püspököknek a kul-turális élet tág területére kiterjedő figyelmét: a kötetben egyháztörténeti, könyvtörténeti, mű-vészettörténeti, régészeti, éremtani, eszmetörté-neti dolgozatok váltják egymást. A legtöbb ta-nulmány a Batthyaneum könyvgyűjteményével foglalkozik: a könyv- és kötetstörténet témáiban tárgyalja a könyvtár kézíratos, illuminált, kottás és nyomtatott kincseit.

Ha a felölelt korszakot nézzük, a kötet ta-nulmányai a kelta leletektől a 19. századi pe-csétgyűjteményig terjednek. Kevesek számára ismert ugyanis, hogy a Batthyaneumban nem-csak könyvek, hanem más műtárgyak is vannak, ahogy az akkortájt alapított közgyűjtemények-ben ez szokásos volt. A Batthyaneum különösen gazdag ókori leletekben, hiszen ezek gyűjtése éppen Gyulafehérváron, a római kori Apule-um utódtelépülésén valóban elsőrangú feladat, ugyanakkor Batthyány Ignác idejében teljesen feltáratlan terület volt.

Egyháztörténeti témakörben az első Marton József Batthyány Ignácról, a főpapról szóló ta-nulmánya, amely nyomon követi e kiemelkedő egyházi személy tanulmányait a pesti piarista gimnáziumtól a római San Apollinare kollégi-umig. 24 éves volt, amikor a római Academia Philaetorum tagjává választották, és engedélyt kapott VI. Pius pápától, hogy a vatikáni könyv-tárból magyar vonatkozású, eredeti okmányokat másoljon le; ezek egy részét később püspöki nyomdájában közre is adta. Tudományos gyűjte-ményeinek alapjait már Eszterházy Károly püs-pök mellett, egri nagyprépostként megvetette, anélkül hogy lelkipásztori feladatait elhanyagol-ta volna. Negyvenéves volt, amikor Eszterházy Károly püspökké szentelte (1780), és a követke-ző évben elfoglalhatta székhelyét mint erdélyi püspök Gyulafehérvárott. Tudományos és köz-művelődési tervei mellett a pasztorizáció és az egyházkormányzás gyakorlati kérdéseit is rend-kívüli lelkiismeretességgel végezte.

Batthyány Ignáccal foglalkozik Doina Biro Hendre dolgozata is, amely abból a szempont-

ból vizsgálja a püspök személyét és főpásztori szolgálatát, hogy hogyan tevékenykedett egy elhivatott főpap a jozefinizmus korában. Batthyány rendszeres kapcsolatban volt a Bécsben székelő pápai nunciussal, Giuseppe Garampival. Nagyon sok idejét töltötte utazással. Minthogy egyaránt tagja volt az erdélyi főkormányshéknak (guberniumnak), és a pozsonyi országgyűlésnek, rendszeresek voltak útjai Nagyszeben, Kolozsvár, Buda, Pozsony és Bécs között. Érdekes momentum, hogy Batthyány erdélyi püspökként három uralkodó fölött mondott gyászbeszédet: Mária Terézia, II. József és II. Lipót fölött. A dolgozat függeléke közli az 1794. évi erdélyi egyházmegyei sematizmust, benne az erdélyi klérus tagjait nevük és hivataluk szerint.

A szorosabban a Batthyaneum könyvgyűjteményével foglalkozó tanulmányok sorát Iacob Márzának, a Batthyaneum egyik korábbi vezetőjének az esszéje nyitja, élvezetes stílusban vonultatva fel a könyvtár legnevezetesebb kincseit. Sipos Ibolya és Vass Csongor közös tanulmánya a Batthyaneum történetét vázolja fel röviden. Érdekes adat a többféle forrásból összeválogatott és vásárolt könyvek elhelyezéséről, hogy a Bécsből megvásárolt és részben vízi úton, részben keréken Erdélybe érkező Migazzi-féle könyvtárat előbb Szebenben helyezték el (1782), az 1790-ben vásárolt lőcsei könyvállományt pedig a püspök előbb Kolozsvárott és szamosfalvi kastélyában tartotta. Kezdetben Szebent egyébként is alkalmasabb helynek tartotta a tudományos gyűjtemény és egy közművelődési társaság létrehozására, mint a vidékiesebb Gyulafehérvárt. Kevésbé ismert, hogy az általa létrehozott tudományos intézetnek csak egy részét képezte a könyvtár, hiszen mellette modern csillagvizsgáló, jól felszerelt nyomda és könyvkötő műhely volt, ezenkívül régiségár, ásvány- és kagylógyűjtemény.

Gabriela Mircea dolgozata pótlásokat és kiegészítéseket tartalmaz a Batthyaneum román nyelvű, cirill és román vonatkozású könyveit leíró korábbi katalógushoz, amelyet Cristina Bica adott ki 1980-ban. Ezt a három évtizeddel ezelőtt megjelent katalógust részletesebb leírással, a kézírásos bejegyzések közlésével egészíti ki, összesen 61 tételben.

Vizkelety-Ecsedy Judit tanulmánya áttekintést ad arról, hogy a magyarországi könyvnyomtatás korai, 16–18. századi emlékei közül ma 122 olyan ritkaságot tartunk nyilván, amelyeknek egyetlen példánya a Batthyaneumban van. Természetesen többségükben erdélyi nyomtatványok, ezért különösen említésre méltó, hogy az 1664-ben a jezsuiták és a reformátusok között folyó ún. kassai hitvita több vitairatának egyetlen példányát itt őrzik. Joachim Wittstock a korai német írásbeliség Batthyaneumban fellelhető emlékeiről írt, azaz az erdélyi szász írásbeliség itt őrzött emlékeiről, amelyekről a tudományos világnak azóta van tudomása, hogy G. D. Teutsch 1840-ben felhívta rájuk a figyelmet. A tanulmány szerzője a legnevezetesebb német kéziratokból és ősnymtatványokból mutat be néhányat. Ileana Dârja a Batthyaneum négy itáliai reneszánsz illuminált kódexét mutatja be: kettő bizonyítottan, a másik kettő pedig kikövetkeztethetően a Migazzi-gyűjteménnyel került a könyvtárba. A művészeti stílusukban a korvinnákkal sok hasonlóságot mutató kódexek a szerző megállapítása szerint firenzei és velencei műhelyekben készültek.

Horst Klusch erdélyi anabaptistákról (újra-keresztelkedők, habánok) szóló tanulmánya részben egyháztörténeti, részben könyvtörténeti tárgyú. A legkorábbiakat még Bethlen Gábor telepítette le (1621) a Gyulafehérvárhoz közeli Alvincen, a legkésőbbi hittestvérek pedig 1755-ben vándoroltak be, miután Karintiából elűzték őket. Ma külföldön, jórészt Amerikában élő utódaik számára a Batthyaneum az anabaptisták kéziratok könyveinek legfőbb lelőhelyeként ismert. Ennek oka, hogy az Alvincről való elűzésük és a Kárpátokon túli vidékre való továbbvándorlásuk előtt konfiskált kéziratok könyveik (krónikák, bibliamagyarázatok, énekeskönyvek: összesen 20 kéziratok kötet) különféle úton-módon még az alapító idejében a Batthyaneumba kerültek.

Muckenhaupt Erzsébet és Rozsonдай Marianne Johannes Henckelnek (1481–1539), a lőcsei Szt. Jakab-templom plébánosának a könyveiről, azok történelmi kötéseiről írták közös tanulmányukat. A könyveket a lőcsei főtemplomban őrizték mindaddig, amíg Batthyány Ignác

meg nem vásárolta a gyűjteményt. A humanista könyvgyűjtő könyveibe beírta nevét, így azonosíthatók. A ma ismert 55 kötetnek túlnyomó többsége a Batthyaneumba került, kettőt pedig az Országos Széchényi Könyvtár őriz. A tanulmány szerzői a kötések stílusa (gótikus és reneszánsz) és műhelyük alapján írták le és rendszereztek a könyveket, majd a jó áttekinthetőség kedvéért a tanulmány végén a Henckel-féle könyvek felsorolása is megtalálható.

Alexandru Știrban és Maria Zgârciu közös tanulmánya olyan korai dokumentumokat (kéziratosokat, nyomtatott könyveket és egy térképet) tárgyal, amelyeknek a restaurálását a gyulafehérvári központi restauráló műhelyben végezték. Itt restaurálták többek között az 1699-ben Gyulafehérvárott nyomtatott, *Kiriakodromion* című könyvet. A szerzők dolgozata a restauráló munka tanulságait és eredményeit foglalja össze.

Adrian Papahagi és Dincă Adinel-Ciprian tanulmánya nem kötődik szorosan a Batthyaneumhoz, mert tárgya a Romániában folyó paleográfiai és kodikológiai kutatások áttekintése, annotált bibliográfia formájában. Minthogy azonban gyűjteményenként tárgyalja a vonatkozó irodalmat, így benne együtt látható a Batthyaneum kódexeivel foglalkozó eddigi szakirodalom.

A Batthyaneum könyvgyűjteményének sokszínűségét bizonyítja Merczel György dolgozata, amely „A Batthyaneum-könyvtár kottás forrásai” című doktori értekezésének rövidített, angol nyelvű változata. A Batthyaneum állományában 50 kottás, kéziratos forrást tart számon az irodalom, ebből 22 töredék. Kiemelkedik közülük az újonnan felfedezett ún. *Gyergyói Gradualé*, amelyet falusi, plébániai használatra szántak, és lejegyzésétől, a 15. századtól a 18. századig használatban volt. Hat, külföldön nyomtatott esztergomi misszálét is őriznek a könyvtárban. Ezekben a hangjegyek üresen hagyott helyét azután magyar, kurzív, kézírásos hangjegyekkel töltötték ki.

A Batthyaneum csillagvizsgálójával két tanulmány foglalkozik: az egyik művészettörténeti, a másik technikátörténeti szempontból. Kovács András dolgozata tárgyalja a csillagvizsgáló dekorációját, ezt a kevésbé ismert iko-

nográfiai programot. A Batthyaneum könyvgyűjteményként él a köztudatban. Kevésbé ismert, mert nem látogatható az épület legfelső szintjén berendezett csillagvizsgáló. Díszítésének ikonográfiai gazdagsága messze felülmúlja a könyvtárteremét. Központi termének mennyezetét allegorikus alakokat ábrázoló, görögökkel elmozdítható fakazetták díszítették, amelyek központi alakja a csillagászat műzsája, Uránia volt. A művészettörténet szerencséjére a „Specula” első csillagásza, Mártonffy Antal, Hell Miksa tanítványa gazdag forrásértékű nyomtatott könyvben ismertette a csillagvizsgálót, amelyben 12 rézmetszet segítségével alkothatunk fogalmat arról, hogy milyen ikonográfiai programot kívántak a falakon, a mennyezeten megjeleníteni. Végül takarékosabb formában valósult meg a díszítés, mára pedig (ahogy az emlékkötet néhány fényképe is érzékelteti) erősen károsodott: a rokokó falfestmények és füzérek egy része áldozatul esett a sokszori beázásnak és javítgatásnak. Volker Wollmann tanulmányának ugyancsak a csillagvizsgáló a tárgya. Az erdélyi trinitáriusok (fogolyszabadítók) rendje 1719-ben épült templomukat és kolostorukat nem sokáig használták, mert II. József rendelete 1780-ban feloszlatta a rendet. Batthyány már 1795/1796-ban megkezdte az átépítési munkákat. Ennek során az épület homlokzata némileg megváltozott: a két alacsony tornyot lebontották, helyére a csillagvizsgálónak szánt centrális építmény került, ablakkal. Eredeti berendezése a megszüntetett bécsi jezsuita kollégium csillagvizsgálójából származott. A padozaton acélhuzal jelölte a meridiánt, amelynek bronz ellensúlyát a falba építették. A tudományos munka azonnal megkezdődött, a napi megfigyeléseket már az alapító püspök elrendelte, és a feljegyzéseket 1850-ig rendszeresen vezették. Haynald Lajos püspök 1858-ban ugyancsak Bécsből modernebb berendezéseket rendelt. A csillagvizsgáló belső tereit Lönhart Ferenc püspök idejében, 1882–1896 között renoválták. A csillagvizsgálóról szóló tanulmányok tartalmát itt azért tárgyaljuk bővebben, mert ez volt az épületnek az a része, amelyet a legigényesebben, művészi módon alakítottak ki, és – ellentétben a jóval takarékosabb díszítésű könyvtárteremmel – még Batthyány idejében

használatba vették. Ma viszont a tudomány és a látogatók számára egyaránt hozzáférhetetlen: a kötetben a mai állapotokat illusztráló néhány kép – szándéka ellenére – lehangoló.

A Batthyaneum régiséggyűjteményével több tanulmány foglalkozik. Gabriela Dănilă Lőnhárt Ferenc (1819–1897) erdélyi püspök pecsétgyűjteményéről ír munkájában. Lőnhart Ferenc (1882-től erdélyi püspök) kevésbé ismert alakja itt méltó elismerést nyer. Mecénási alakja kis-sé elhalványult Batthyány Ignác mellett, holott a Batthyaneum most 72 000 könyvtári egységet számláló gyűjteményét gyarapította az ő 3000 kötetes saját könyvtára is, amelyet a Batthyaneumnak adományozott. A szerző a Batthyaneum pecsétgyűjteményének Lőnhárt Ferenchez köthető, jórészt 19. századi darabjait mutatja be. Daniela Ciugudean a Batthyaneum régiséggyűjteményéből származó, bronzból készült kelta emlékek restaurálásáról ír, Volker Wollmann pedig egy római viasztábláról (tabula cerata), amelyet 1786-ban Verespatakon, bányászat során találtak. A viasztábla Hadrianus császár korából származik; különlegessége, hogy a rajta lévő szöveg görög: egy, az aranybányában megkötött munkaszerződés olvasható rajta. Vasile Moga tanulmányában a Batthyaneum régiséggyűjteményének néhány további római kori tárgyról írt. Batthyány Ignác élénken érdeklődött püspöki székhelye római kori emlékei iránt, és némelyik lelet ügyében levelezett is Stefano Borgia bíborossal, a Congregation de Propaganda Fide prefektusával 1786-ban. A tanulmányban tárgyalt ókori emlékek közül kiemelkedik három kis fogadalmi szobor: Aphrodité, Pán és Jupiter kisméretű szobra.

Viorica Suciú Sztojka Zsigmond püspök éremgyűjteményéről írt, amely ugyancsak a Batthyaneum régiséggyűjteményéhez tartozik. Az egykori gyulafehérvári jezsuita rendház feloszlásakor, 1773-ban leltár készült az ingóságokról. Ez a leltár sorolja fel a püspök éremgyűjteményét, amelyet 1759-ben adományozott a jezsuita kollégiumnak. Az arany-, ezüst- és bronzérmék egy részéhez külföldön jutott hozzá, párizsi kánonjogi tanulmányai idején, majd egri prépostként Kassa környéki lelőhelyekről gyarapította gyűjteményét, a legnagyobb részt pedig a Gyulafehérváron és környékén talált antik pénzérmék teszik ki: 109 ezüst és 163 bronz, amelyek áttekintő táblázatát és datálását a tanulmány végén találni.

Bár nem tartozik szorosan a Batthyaneum témaköréhez, de eszmétörténeti szempontból és az alapító püspökkel való rokonsága révén mégis van helye a kötetben Doina Biro Hendrének a felvilágosodás egyik érdekes képviselőjéről szóló tanulmányának. Gróf Batthyány Alajos, Rousseau egyik legelkeltebb magyarországi követője ugyanis az erdélyi püspök egyik fiatalabb öccse volt. A szerző újabb levéltári kutatásai tovább árnyalják ennek a franciás műveltségű főúrnak, több (névtelenül megjelent) latin nyelvű munka szerzőjének a képét.

Az emlékkötet változatos témákat feldolgozó 21 tanulmánya méltón képviseli a Batthyaneum tudományos intézményét, anyagának gazdagságát, sokoldalúságát. Ha nem is abban a formában és környezetben, ahogy azt az alapító püspök eltervezte, de az intézmény, az épület és kincsei sok történelmi változást átélve megvannak, és a tudományt szolgálják. Az emlékkötet a bukaresti Román Nemzeti Könyvtár kiadásában jelent meg, a Giovanni Morando Visconti olasz kulturális intézet támogatásával.

V. ECSÉDY JUDIT

Bibliotheca et Universitas. Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére. Szerk.: KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka. Miskolc, 2011. Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 449 l.

Egyszer meg kellene vizsgálni a régi magyar irodalommal vagy egyszerűbben: a kora újkor művelődéstörténetével foglalkozó kutatók korfáját, hogy másoknak is feltűnjön, milyen sok kolléga érdemi ki – közel azonos időben – a kerek születésnaphoz kötődő köszöntő kötetet. Arányaiban feltűnően népes nemzedék kapcsolódott szervezeten vagy spontán lelkesedésből a belterjes, ám egyre népesebb körökben Rebakucs-kutatóknak nevezett táborhoz, ám ha egy pillantást vetünk erre a virtuálisan létező

kutatói közösségre, láthatjuk a mögöttük álló mestereket, a pályára bocsátókat. A mostanában köszöntött és köszöntendő nemzedék esetében meg kellene egyszer nevezni azokat is, akik akár közvetlen gyakorlati tanácsaikkal, akár már csak emlékeinkben élő sugalmazásaikkal ezeket a kutatásokat elindították: (alfabetikus rendben és a teljesség igénye nélkül) Borsa Gedeon, Keserű Bálint, Kovács Sándor Iván, Klaniczay Tibor, Tarnai Andor. A nagyszámú emlékkönyv-megjelenés idején azonban egyre nehezebb dolguk van a szerkesztőknek és a szerzőknek is. A tematikus kötetek összeállításakor valahogy figyelni kell arra, hogy az egyes dolgozatok kötődjenek az ünnependő szerzőhöz, és úgy legyenek alkalmiak, hogy mögöttük mégis komoly kutatómunka látszódjék. A Heltai János tiszteletére közreadott kötet szerkesztőinek, Kecskeméti Gábornak és Tasi Rékának ez szinte maradéktalanul sikerült.

Miután a kötet szerkesztői (vagy egy névtelenségbe burkolózó bibliográfus) a kiadvány végén Heltai János publikációinak jegyzékét is közzétették, viszonylag könnyű ellenőrizni, hogy a tudós egyetemi tanár és könyvtörténész munkássága milyen átfogó, illetve résztemákat dolgoz fel, milyen területekhez kapcsolhatóak a tisztelgő tanulmányok. Mivel Heltai János tudományos tevékenysége két nagy intézményhez (nemzeti könyvtárhoz és egyetemhez) kötődik, találó a cím is, és a kötet dolgozatainak fejezeteibe sorolása is. A tisztelgő barátok, kollégák dolgát pedig megkönnyítette, hogy szinte nincs olyan téma, amely nélkülözhetné a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* köteteit, melyekben Heltai János egyre nagyobb léptékű szerepet vállalt. Gyakran idézett alapmű az *RMNy.* szerkesztésének korabeli könyvkiadási tanulságait levonó akadémiai doktori disszertáció is (*Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásban 1601–1655.* Bp. 2008). A könyvtörténeti, bibliográfusi tevékenységen túl Heltai sok éve meghatározó alakja a Miskolci Egyetem régi magyar irodalmat oktató tanszékének, kollégái és tanítványai tehát a közvetlenül megismert kutatásokra és egyetemi oktatómunkájára hatására is hivatkozhatnak.

A kutatási témák alapos ismeretében a kötet szerkesztői úgy állították sorba a dolgozatokat,

hogy azok tematikus fejezeteket alkossanak, de nagyobb távlatból utaljanak Heltai János teljes munkásságára is. Az első fejezet főleg a hitviták irodalmával, szereplőivel foglalkozik, utalva a szerző által szervezett miskolci hitvita-konferenciára és az előadásokat tartalmazó értékes tanulmánykötetre („Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...” *Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról.* Szerk.: HELTAI János, TASI Réka. Miskolc, 2005. Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalom-történeti Tanszék). Miután a kötet gazdagsága, terjedelme nem teszi lehetővé, hogy minden dolgozattal érdemben foglalkozzunk, csupán arra hívjuk fel a figyelmet, hányféle módja van az ünnepeltnek és annak munkásságához való kötődésnek.

Tasi Réka, a hajdani tanítvány, majd kolléga dolgozatának kiindulópontja Heltai János egy margószéli lektori megjegyzése, amely ezután a hitvitázók módszereinek elemzésére készítette a szerzőt („Ezekbe azért a bizonyosságokba ilyen vétek vagyon...” Hitvita és módszer: Monoszló, Gyarmathi, Pázmány). Varga Bernadett a *Papistak meltatlan üldözése...* című vallási és politikai vitairattal foglalkozik, amelynek hátterét korábban Heltai János tárta fel részletesen. Varga a mű szerzőségének megállapítására sorakoztat fel megfontolandó érveket, de ő sem zárja ki újabb, bizonyító értékű források előkerülésének lehetőségét („Zajgódgyatok magyar ’euangelicusok vala-míg tetszik...”). Garadnai Erika és Martis Zsombor tanulmányának (Országútör és hitvita) ajánlása utal arra a toleráns és tárgyilagosan tudományos légkörre, amely Heltai János miskolci szemináriumait jellemezte: „A Miskolci Universitas hitvitázó szemináriumának régi pápista deákjai ajánlják e szerény irományt szeretett és igen tisztelt tudós kálvinista professzoruknak.” Demeter Júlia egy 1745-ből származó verses hitvitadráma közreadásával gazdagítja Heltai János gyűjteményét (Ím eképpen versem fut sebes szélekkkel). Ugyancsak a 18. század közepéig terjeszti ki a vizsgálódás határait Paverics Ilona – Heltai János OSZK-s kolléganője több évtizedig – az úrnapi prédikációkról szóló tanulmányában („Az igazság soha sem adatik elé a gorombasággal”).

Heltai János több, hazai és külföldi megjelenésű tanulmányban foglalkozott a heidelbergi peregrinációval, kitüntetetten pedig Alvinczi Péterrel. A köszöntő kötet következő fejezete a Heidelbergben tanult diákok ismeretlen dokumentumait teszi közzé: Szabó András Miskolczi Csulyak István Heidelbergről szóló feljegyzéseit közli, Imre Mihály és Kecskeméti Gábor pedig (csaknem) ismeretlen Filiczky János-verset tár fel. Gréczi-Zsoldos Enikő nyelvészeti szempontból elemzi azokat az Alvinczi-szövegeket, amelyeket Heltai János jelentetett meg húsz évvel ezelőtt (Alvinczi Péter nyelvhasználatáról).

A *Régi Magyarországi Nyomtatványok* által feltárt anyagokhoz kapcsolódnak a következő fejezet tanulmányai, melyek között van nyelvészeti, néprajzi, nyomdászati- és általános művelődéstörténeti jellegű is. Az *RMNy.* által bibliografizált anyag új szempontú vizsgálatára hívja fel a figyelmet Voigt Vilmos, aki a 16. század „proverbializálódó” címadására sorakoztat fel példákat (A magyar proverbiumok legrégibb rétegei). Fazakas Gergely Tamás azokkal a 17. század eleji szerzőkkel foglalkozik, akik többek között Heltai János feltáró munkája alapján kerültek ismét a kutatás előterébe (Nemzeti bünbánat Bethlen Gábor idejében). A Heltai János által összegzett 17. századi műfajok között szerepelnek az újévi üdvözlő versek is. A Forgách Zsigmond köszöntésére készült kiadványból emelt ki egyet, majd egészített ki számos más verssel és illusztrációval Gyulai Éva, aki Marussi Antal, az eddig kevésbé ismert költő munkásságával foglalkozik (Hinni, Pegase! Marussi Antal költő saját címeréről írt versei, 1603–1628). Kilián István is az *RMNy.*-re támaszkodik a régi magyar színjátszást újabb forrással gazdagító munkájában. A facsimilében is közreadott és drámatörténeti háttérértelmezéssel ellátott közlemény az eperjesi és bártfai iskolai színjátszáshoz nyújt színpadtechnikai ismereteket (Rézmetszetek Eperjesről és Bártfáról 1651-ből). Postma Ferenc és P. Vársárhelyi Judit szövegközlése az *RMNy.* 3. kötetének gyűjtőköréhez tartozó, a Strassburgi Egyetemi Könyvtárban újonnan felfedezett magyar verseket teszi közzé szabályos leírással, teljes szöveggel és hasonmás formában is (Ist-

ván Geleji Katona der Jüngere und seine drei ungarischsprachigen Gedichte aus dem Jahre 1654). Csorba Dávid dolgozatánál ismételtelen az ajánlásra kell hivatkoznunk. A tanulmány címe Hodosi Sámuel, „hüségese, szerény és tevékeny lelkipásztor” unikumként fennmaradt munkájára utal, a jelzők pedig (talán nem véletlenül) Heltai János tanár urat idézik („Őrálló torony”. Lelkipásztori hivatástudat és önkép a 17. századi református közfelfogásban). A 17. század kedvelt műfajaival, a prédikációkkal, gyülekezeti énekekkel és fejedelmi tükrökkel foglalkozik a szerzőktől megszokott magas színvonalon a fejezet további három tanulmánya, Dukkon Ágnes, H. Hubert Gabriella és Havas László írása.

A köszöntő kötet utolsó fejezete azoknak a kollégáknak a dolgozatait fogta egy csokorba, akik írásukkal kevésbé kapcsolódnak Heltai János kutatói tevékenységéhez, de tisztelétüket saját tudományterületük egy-egy közleményével is kifejezték. Mózes Huba versformai megjegyzéseket gyűjt csokorba (Tizennégy szakaszos költemények szövegszervező arányai), Szelestei Nagy László két 18. század végi Te Deumról értekezik. Az egyetemi tanár kolléga, Gyapay László távolabbi korszakból átvélt dolgozata az akadémiai kritika és Kölcsény viszonyával foglalkozik, Porkoláb Tibor pedig azért ajánlja Lévy József Mikes-versének elemzését Heltai Jánosnak, mert az ünnepelt professzor „Lévy Mikesét is *memoriter* fűjja, mert még az alsó tagozatban megtanulta Gaál Erzsébet (Csöre néni) tanító nénitől”. Legkülönösebb azonban Kabdebó Lóránt hivatkozása. Az érdekesítő tanulmány három költő egyazon Molière-fordításáról értekezik, az apropója pedig egy dedikált Szabó Lőrinc-kötet megvásárlása, amelynek „épp akkor sikerült a megvétele, amikor a felkérés érkezett Heltai kollégám köszöntő kötetében való részvételre”.

A terjedelmi lehetőségek miatt megemlíteni nélkül maradt dolgozatok is természetesen hozzájárulnak az ünnepelt méltó köszöntéséhez, ahogyan a számos nevet tartalmazó Tabula gratulatoria is. Nyilván csak az időhiány eredményezte, hogy a kötet nem tartalmaz névmutatót, Bessenyei József dolgozatának az utolsó monda-

ta (bekezdése?) lemaradt, Bellágh Rózsa jegyzeteiből pedig hiányzik az Apáczai Csere Jánosra vonatkozó aktuális szakirodalom, beleértve az ünnepi évfordulóra megjelent *Irodalomismeret* különszám teljes anyagát is.

NÉMETH S. KATALIN

Sipos Balázs: Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban. Bp. 2011. Argumentum Kiadó, 314 l.

Jürgen Habermas (A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása), Marshall McLuhan (Understanding Media), Friedrich Kittler (Aufschreibesysteme 1800/1900), Norbert Bolz (Am Ende der Gutenberg-Galaxis), majd K. Ludwig Pfeiffer (A mediális és az imaginárius) médiatörténeti és -elméleti kutatásai a hetvenes évektől hazánkban is komoly érdeklődést váltottak ki. Az ezredforduló után ez az érdeklődés ráadásul oly módon látszott visszahatni az irodalomértelmezői munkára, hogy a (már korábban háttérbe szorult) történeti és az újabb keletű szövegelméleti szempontokat egyre gyakrabban előzte meg a művek közvetítettségének kérdése. Így terelődött a figyelem többek között a folytatásos (regény)közlések mediális aspektusaira, s ez a figyelem az újraéledő Kosztolányi-kutatás után nemrégiben a Jókai-kutatást is új alapokra kívánta helyezni (vö.: SZAJBÉLY Mihály: *Jókai Mór*. Pozsony, 2010. Kalligram Kiadó). Hogy e kísérletek mennyire voltak sikeresek, annak megítélése nem a jelen írás feladata; a magam részéről mindenesetre nem tartom szerencsésnek, ha e (kétségtelenül ígéretes) mediológiai perspektívát az egyes – filológiai, szemiotikai és narratológiai problémákat egyaránt felvető – életművek monografikus feldolgozásának kizárólagos szempontjává avatjuk.

Van azonban a posztmodern médiakutatásnak egy vitathatatlanul pozitív hozadéka is, egyfajta szemléletváltás, melynek előjelei már a műalkotás zártságának képzetét feladó, s ily módon a „kulturális szövegek” Mieke Bal-i felfogását előlegező posztstrukturalista irodalomelméletben, Roland Barthes és Julia Kristeva munkáiban is megfigyelhetők. Nem másról van itt szó, mint hogy a mediális multiplikációt és a kánoni

struktúrát érintő, a kultúratudomány olaján megfuttatott, piaci és szociálpszichológiai szempontokkal kiegészült kérdésföltevés akaratlanul is visszahelyezte tudományos jogaiba a marxista ideológiák igájában drasztikusan lesoványodott és hitelét veszített magyar sajtótörténetet. E státusváltás ékes példája Sipos Balázs e monográfiája, mely már bevezető fejezetében jelzi saját tárgyának tudományelméleti aktualitását, ugyanakkor nem tekint el (az újszerű feldolgozást lehetővé tevő elmélet[ek] részletes argumentációja mellett) a honi szakirodalom innovatív újraolvasásától sem. Ez utóbbi termékenységet jelzik az olyan kitételek, mint: „a médiatörténet evidens módon politikai társadalomtörténet” (27), továbbá a sajtótörténet segédtudomány (Pápay S.), történeti forrás (L. Ranke, J. Wilke) és irodalomtörténeti probléma (Pintér J., Szerb A., Thienemann T.) voltával való számvetés.

A könyv második fejezete (Propaganda és közvélemény az első világháború után) az egész munka anyagkezelését meghatározó módszertani alapvetéssel indul, melyben a szerző Berger és Luckmann tudásszociológiai értekezését citálja: a társadalmi-politikai valóságra vonatkozó tudás „mindig valamilyen adott helyen levő tudás” (45). A történetész kutató – hermeneutikai szituáltóságának illetén rögzítése után – a világháború = propagandaháború megfeleltetés legfontosabb fogalmait interpretálja. Ide tartozik a ’moral panic’, illetve a ’dehumanizálás’ (az ún. „belgiumi eset” informatív példájával). Ezek a (bekezdések élére helyezett) terminusok egyrészt könnyen áttekinthetővé, másrészt elsajátíthatóvá, feldolgozhatóvá teszik a könyv anyagát a szakmai és nem szakmai olvasók számára egyaránt. Ráadásul – mint azt Sipos könyve is bizonyítja – a fogalmak története sok esetben a közvélemény, a sajtó, s így voltaképpen a társadalom története. Ékes példája ennek a „propaganda” jelölő jelentettje, melynek permanens transzformációja egyszerre jelzi a közvetítettség történeti változékonyságát, s derít fényt egy korszakos episztémé mibenlétére. Esetünkben arra, hogy „a propaganda egykorú koncepciója, illetve a sajtó hatalmáról kialakított nézetek erős túlzáson alapultak, de erőteljesen rögzültek, és így meghatározhatták a sajtó és a hatalom viszonyát” (85).

Nemrégiben a Gintli Tibor által szerkesztett *Magyar irodalom* Szabó Dezső-fejezete kapcsán hiányoltam Szabó faj-, illetve zsidófogalmának kifejtését, mondván: e nélkül *Az elsodort falu* csak részben érthető. Nos, a jelzett kérdés kapcsán Sipos Balázs (kötetének 93–94. oldalain) megidézi Prohászka Ottokár 1920-as sorait, s lábjegyzetben közli a „zsidókérdés” legújabb szakirodalmát is. Továbbá – noha 2010-es monográfiájában Szegedy-Maszák Mihály külön fejezetet szentelt a szabadkai költő publicisztikájának – Kosztolányi (az *Új Nemzedék* rovatvezetőjeként kifejtett) zsmárnáltevékenysége ezúttal tágabb kontextusba kerül: gondolatait Sipos olyan – a kor közízlését és közgondolkodását alapvetően meghatározó – szerzők vélekedésével ütközteti, mint Rákosi Jenő, Bangha Béla és Prohászka Ottokár. Külön szót érdemel Rákosi munkásságának részletes ábrázolása. Hiánypótló portré ez a *Népszava* húszas évekbeli szerkesztőjéről, még annak tudatában is, hogy a szerző e karakterisztikus újságírói tevékenységéről a *Múltunk* egyik 2005-ös számában már külön tanulmányt közölt. Ugyanakkor vitatkoznom kell Sipos egy elejtett megállapításával, amely az 1919-es Szabó-regényt, illetve Tormay *Bujdosó* könyvét „az ilyen [fasiszta] típusú sajtótermékek” (90) közé sorolja. Bár ezeket a szövegeket valóban nehéz (s maradéktalanul talán nem is lehet) elválasztani a fogantató eszmetörténeti paradigmától, semmiképpen sem nevezhetők sajtóterméknek, sőt – mint az újabb kutatások rámutattak – szépirodalomként (is) olvashatók (vö. BÁNKI Éva: „A földomláshoz minden zuhanó rög hozzá tartozik”. *Történelmi fordulat és próza-poétika Kosztolányi Dezső Édes Annájában és Tormay Cécile Bujdosó könyvében.* = *Studia Caroliensia* 2009/4. 105–119).

A „Politikai rendszer és politikai nyilvánosság” című harmadik fejezet a tekintély, a hatalom, a kultusz és a propaganda összefüggéseinek tisztázása után a „sajtópolitika” kifejezés huszadik század eleji értelmét a következőképp definiálja: a sajtó működésének jogi szabályozása, illetve az annak megváltoztatására irányuló szándék. Ezt követően a jogi szabályozás egyes eseteire, így a Kúria 1917-es, a fajtalan tartalomra vonatkozó rendeletére és a fokozatos felelős-

ség rendszerére (az ún. „belga szisztémára”) tér át. Szorosan ezután a magyar szerzői és média-jogi törvénykezés történetének legfontosabb kérdései kerülnek reflektorfénybe: a szerzőtárs jogi kategóriája, az időszaki lapokhoz szükséges miniszterelnöki engedély és (pénzbeli) biztosíték, a betiltás belügyminiszteri jogköre, a mentelmi jog felfüggesztésének kérdése stb. (Végül éppen ezek a kérdések vezettek oda, hogy a húszas évek végén fölmerült az angol büntetőjogi felelősségvállalási szabályozás bevezetésének lehetősége.)

Figyelemre méltó, hogy az újságíró-kamara – melynek ötletét már 1890-ben Farkasházy Zsigmond, majd 1907-ben Légrády Imre is fölvetette – eredetileg a következő célkitűzéssel indult: „szükség lenne egy olyan kötelező tagságú szervezetre, amelynek segítségével ki lehetne szűrni a pályára alkalmatlanokat, illetve meg lehetne gátolni, hogy működésüket egyáltalán megkezdjék” (161). A kötelező tagságú újságíró-szervezet létrehozása – persze gyökeresen más okok miatt – a Gömbös-kormány tervei között szintén szerepelt. És bár a Magyar Újságírók Egyesülete már a harmincas évek elején kidolgozta a Magyar Újságíró Kamara alapszabály-tervezetét, az 1938-as törvény – szakmai érdekvédelmi és minőségbiztosítási szervezet létrehozása helyett – német–olasz–osztrák mintára államosította a sajtót. (Ráadásul oly módon, hogy a felállítandó kamara tagjainak csupán húsz százaléka lehetett zsidó.) A szelektálásnak és az írásszabadság korlátozásának természetes következménye volt, hogy minden eddiginél élesebben vetődött föl a szakmai identitás kérdése, amelyre Sipos a tőle megszokott adatgazdagsággal válaszol az újságírói szabadjegytől és az 1931-es hivatalos okmánytól a létszámkorlátozáson és a hitfelekezetek szerinti megoszláson át a zsmálisták lakásviszonyáig, valamint minimálbérük és nyugdíjuk számadataiig.

Innen pedig már csak egyetlen lépés a magyar újságírás intézményrendszerének kiépülése, azon belül is az egyes szektorok – első helyen máris a képzés, a képesítés és a minőség-ellenőrzés – megoldásai. A kötet itt részletesen szól a Magyar Turán Szövetség sajtótanfolyamáról, a tudós és a propagandista újságíró típusairól, a műhely-

rendszerű, illetve az „érettségi + gyakorlat”-ra és a „hat félév + magántevékenység”-re épülő képzésről, az 1942-es debreceni nyári egyetemről, valamint az újságíróklubról (Írók és Hírlapírók Otthon Köre). Végül a sajtó és a hatalom szövetségének legradikálisabb formája, a cenzúra hatalmi apparátusának leírása olyan eszmék, módszerek, eszközök és alintézmények bemutatásához kapcsolódik, mint a judeobolsevik elv, a Sajtóellenőrző Bizottság, a parancskönyv, a sajtó- és főszerkesztői értekezletek, a szuttogók hálózata, a hangulatjelentések, a megrendelt cikkek és a különböző évjáratú *Nyilas Évkönyvek*.

A régebbi és újabb szakirodalmat összehasonlító, szintetizáló igényű zárófejezet (Sajtó, hatalom, ellenállás – és emlékeztetük) végre felsorolja a német szempontból nemkívánatos lapokat, valamint az ellenállás illegális sajtótermékeit; azokat tehát, amelyekről mind a Márkus-féle (1977), mind a Buzinkay-Kókay-féle (2000) sajtótörténet hallgatott. Irodalomtörténeti szempontból is érdekes továbbá az antifasiszta ellenállásra, illetve az illegális lapok előállítására emlékező regények csoportja (Petyke Mihály: *A Gestapo foglya voltam*, Gyenes István: *Élet a föld alatt*, Izsáky Margit: *Ország a keresztfán*). A kérdés az, vajon olvashatók-e ezek a szövegek irodalmi szöveggént, közelíthetünk-e feléjük a szépirodalom olvasásához használatos értelmezői stratégiáinkkal? Könyve végén a szerző fölteszi a kérdést: vajon valóban túlhangsúlyozott-e a Horthy-korszak sajtótörténeti jelentő-

sége – mint azt többen vélik? Merész és rokon-szenves, önkritikus és programatikus válasza így hangzik: „a sajtó és a hatalom Horthy-korszak-beli viszonya a sok fontos munka ellenére sincs feltárva” (270).

Néhány vessző- és elütési hibán kívül e munka nyelvileg, tartalmilag egyaránt zavarba ejtően gazdag és jól szerkesztett, a megmozgatott hatalmas (primer és szekunder) irodalom ellenére tömör és precíz. Ugyanakkor szórakoztató és tudományos, így nemcsak kézikönyvként, hanem ismeretterjesztő munkaként is haszonnal forgatható – ami pedig ritka erény a mai magyar tudományosságban. Ez persze nem utolsósorban annak köszönhető, hogy Sipos Balázs nem kapkod, nem váltogatja a témáit, tudományos pályája kezdetétől a huszadik századi sajtó kérdéseivel, azon belül is a Horthy-korszak média-történetével foglalkozik – gondoljunk csak első kötetére (*A politikai újságírás mint hivatás. Nyilvánosság, polgári sajtó és a hírlapírók a Horthy-korszak első felében*. Bp. 2004. Napvilág Kiadó), valamint számos konferencia-előadására, tanulmányára, recenziójára. Mint a példa mutatja: a folyamatos anyaggyűjtés és tájékozódás, a kitartó újraolvasás, -gondolás és -írás nem föltétlenül vezetnek kóros önismétléshez, kifulladásához. Sőt úgy tűnik, a valódi korszerű, kultúratudományi kutatómunka számára ez az egyetlen helyes út.

SOLTÉSZ MÁRTON

Szerzőinkhez

Kérjük folyóiratunk szerzőit, hogy a jövőben a szerkesztőségünkhöz eljuttatott kéziratokkal kapcsolatban szíveskedjenek az alábbi formai megoldásokra figyelni:

1. A közlésre szánt, szövegszerkesztővel készített kéziratot (tanulmányt, cikket, recenziót) kinyomtatva és elektronikus úton is juttassák el szerkesztőségünkhöz.
2. Csak végleges szöveget küldjenek, ügyelve arra, hogy a kinyomtatott és a digitális szöveg teljesen azonos legyen, ugyanis nyomban tördelt szerzői korrektúra készül, ennek következtében már nincs lehetőség jelentősebb szövegváltoztatásra.
3. A kézirat elkészítésekor mellőzzék a tipografizálást, kiemelést (pl. aláhúzás, kurziválás, félkövér betűtípus alkalmazása stb.).
4. Az internetes hivatkozásoknál tüntessék fel az utolsó letöltés dátumát.
5. A jegyzetek formai leírásakor törekedjenek arra, hogy folyóiratunk gyakorlatát kövessék, a korábbi számok példái alapján.
6. A képek minőségére ügyeljenek (az ideális méret: 300 DPI), mivel a szerkesztésben nincs mód azok javítására.
7. A tanulmányok kéziratához mindenkor mellékeljenek egy kb. fél oldalnyi tartalmi kivonatot (ún. rezümét), akár magyarul megfogalmazva (amely szöveget általában francia nyelvre fordítatunk), akár angol, francia, vagy német nyelven.
8. A beküldött kézirat végére, kérjük, ne mulasszák el beírni a szerző elérhetőségi adatait (név, lakcím, telefon-/mobil-, esetleg faxszám, e-mail cím); ez feltétlenül szükséges a szerzői korrektúra eljuttatásához és a kapcsolattartáshoz.
9. A fentiekben jelzett formaságok mellőzése jelentősen hátráltatja a kézirat megjelentetését.

A Magyar Könyvszemle szerkesztősége

Folyóiratunknak ez a száma
a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának
támogatásával jelent meg.

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
HU ISSN 0025–0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Tördelte a TiMac Bt.
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme